КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ

СУДОУСТРІЙ УКРАЇНИ

Підручник

За редакцією професорів
М. А. Погорецького, О. Г. Яновської

Київ
Юрінком Інтер
2015

УДК 347.91/.95(477)(075.8)
ББК 67.9(4УКр)410я73
С89

Автори

Гринюк В. О., канд. юрид. наук, доц. — *п. п. 2.4, 2.7, 2.9 § 2 гл. 3 (у співавт. з Д. Б. Сергєєвою), п. п. 2.12, 2.14 § 2 гл. 3, гл. 5, 8*;
Задоєнко О. В., канд. юрид. наук — п. 2.8 § 2 гл. 3 *(у співавт. з О. Г. Яновською)*;
Захарова О. С., канд. юрид. наук, доц. — *гл. 6*;
Кіреєва Н. О., канд. юрид. наук, доц. — *гл. 10*;
Костюченко О. Ю., канд. юрид. наук, доц. — *п. п. 2.13, 2.17 § 2 гл. 3, гл. 11 (у співавт. з О. Г. Яновською), гл. 13 (у співавт. з Я. М. Романюком)*;
Крижанівський В. В., канд. юрид. наук, доц. — *п. п. 2.18 § 2 гл. 3, гл. 8*;
Куйбіда Р. О., канд. юрид. наук, доц. — *п. п. 2.3, 2.5, 2.15, 2.19 § 2 гл. 3, гл. 4, §§ 1, 2 гл. 9, гл. 12*;
Кучинська О. П., доктор юрид. наук, проф. — *§§ 1, 2 гл. 3 (у співавт. з М. А. Погорецьким), п. п. 2.1, 2.6 гл. 3*;
Малюга В. І., канд. юрид. наук, доц. — *гл. 1 (у співавт. з О. Г. Яновською), §§ 3, 4 гл. 9*;
Молдаван В. В., канд. юрид. наук, проф. — *додатки*;
Плахотнік О. В., канд. юрид. наук — *гл. 14*;
Погорецький М. А., доктор юрид. наук, проф. — *передмова, §§ 1, 2 гл. 3 (у співавт. з О. П. Кучинською), §§ 4, 5 гл. 2 (у співавт. з О. Г. Яновською)*;
Романюк Я. М., канд. юрид. наук — *гл. 13 (у співавт. з О. Ю. Костюченко)*;
Сергєєва Д. Б., канд. юрид. наук, с.н.с. — *п. п. 2.4, 2.7, 2.9 § 2 гл. 3 (у співавт. з В. О. Гринюком)*;
Сиза Н. П., канд. юрид. наук, доц. — *§ 1 гл. 2*;
Шибіко В. П., канд. юрид. наук, проф. — *§§ 2, 3 гл. 2, п. п. 2.2, 2.16 § 2 гл. 3*;
Шукліна Н. Г., канд. юрид. наук, проф. — *п. п. 2.10, 2.11 § 2 гл. 3 (у співавт. з О. Г. Яновською)*;
Яновська О. Г., доктор юрид. наук, проф. — *§§ 2, 3 гл. 1 (у співавт. з В. І. Малюгою), §§ 4, 5 гл. 2 (у співавт. з М. А. Погорецьким), п. 2.8 § 2 гл. 3 (у співавт. з О. В. Задоєнком), п. п. 2.10, 2.11 § 2 гл. 3 (у співавт. з Н. Г. Шукліною), гл. 11 (у співавт. з О. Ю. Костюченко)*.

Рецензенти

Ю. П. Аленін — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент НАПрНУ, заслужений юрист України;
О. В. Капліна — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», член-кореспондент НАПрНУ;
І. Є. Марочкін — кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», член-кореспондент НАПрНУ

Рекомендовано до друку Ухвалою Науково-методичної ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 10.04.2014 р.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Національної школи суддів України (протокол № 6 від 23.10.2013 р.)

ISBN 978-966-667-623-1

© Колектив авторів, 2015
© Юрінком Інтер, 2015

Зміст

Передмова 7
Перелік скорочень 8

Загальна частина

Глава 1. ПОНЯТТЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СУДОУСТРІЙ УКРАЇНИ» 9
§ 1. Поняття та історичний розвиток судоустрою України 9
§ 2. Предмет і метод навчальної дисципліни «Судоустрій України», її зв'язок з іншими навчальними дисциплінами. 21
§ 3. Правові джерела навчальної дисципліни «Судоустрій України» 22
Питання для самоконтролю 25

Глава 2. ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СУДОУСТРІЙ УКРАЇНИ» 26
§ 1. Право на справедливий суд 26
§ 2. Поняття правосуддя та його ознаки. 36
§ 3. Поняття судової влади та її ознаки 41
§ 4. Поняття суду. Суд у системі органів державної влади 47
§ 5. Поняття судової системи 50
Питання для самоконтролю 53

Глава 3. ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ 54
§ 1. Поняття і система принципів організації та діяльності судів 54
§ 2. Характеристика принципів організації і діяльності судів 57
2.1. Здійснення правосуддя виключно судами 57
2.2. Доступність правосуддя. 59
2.3. Спеціалізація, територіальність та інстанційність 62
2.4. Незалежність суддів та їх недоторканність 68
2.5. Верховенство права. 73
2.6. Законність 77
2.7. Поєднання одноособового і колегіального розгляду справ 79
2.8. Участь народних засідателів і присяжних у суді першої інстанції 83
2.9. Гласність і відкритість судового процесу. 87

2.10. Рівність учасників судового процесу перед законом і судом 91
2.11. Змагальність 95
2.12. Диспозитивність 98
2.13. Забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду 102
2.14. Обов'язковість судових рішень 104
2.15. Державна мова судочинства 111
2.16. Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором 113
2.17. Правова допомога при реалізації права на справедливий суд 118
2.18. Забезпечення доведеності вини (презумпція невинуватості) 120
2.19. Офіційне з'ясування обставин у справі як принцип адміністративного судочинства 122
Питання для самоконтролю 125

Глава 4. СУЧАСНА СИСТЕМА СУДІВ УКРАЇНИ 127
§ 1. Характеристика сучасної системи судів в Україні 127
§ 2. Порядок утворення судів 132
§ 3. Поняття судової ланки і судової інстанції 133
§ 4. Загальна характеристика судових ланок 136
§ 5. Загальна характеристика судових інстанцій 138
Питання для самоконтролю 145

Глава 5. СТАТУС СУДДІ 146
§ 1. Поняття статусу судді 146
§ 2. Вимоги до претендентів на посаду судді 148
§ 3. Порядок призначення та обрання суддів 149
§ 4. Права та обов'язки професійного судді 153
§ 5. Спеціальна підготовка судді 155
§ 6. Гарантії незалежності судді 156
§ 7. Дисциплінарна відповідальність судді 158
§ 8. Звільнення судді з посади та припинення його повноважень 162
§ 9. Статус присяжних і народних засідателів 166
Питання для самоконтролю 171

Глава 6. ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ 172
§ 1. Статус, завдання і повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 172
§ 2. Склад Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 173
§ 3. Організація роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 175
Питання для самоконтролю 178

Глава 7. ВИЩА РАДА ЮСТИЦІЇ 179
§ 1. Статус, завдання і повноваження Вищої ради юстиції 179
§ 2. Склад Вищої ради юстиції 181
§ 3. Організація роботи Вищої ради юстиції 185
Питання для самоконтролю 190

Глава 8. СУДДІВСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ 191
§ 1. Поняття і завдання суддівського самоврядування 191
§ 2. Збори суддів 193
§ 3. Конференції і ради суддів 196
§ 4. З'їзд суддів України. Рада суддів України 198
Питання для самоконтролю 202

Глава 9. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 203
§ 1. Поняття і завдання забезпечення судової діяльності 203
§ 2. Державна судова адміністрація та її повноваження 205
§ 3. Апарат суду: його завдання і склад 208
§ 4. Особливості забезпечення діяльності Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів 219
Питання для самоконтролю: 223

Особлива частина

Глава 10. МІСЦЕВІ СУДИ 224
§ 1. Місцевий суд — перша ланка судової системи 224
§ 2. Види і мережа місцевих судів 224
§ 3. Повноваження місцевих судів 226
§ 4. Склад місцевого суду 230
§ 5. Голова місцевого суду, його заступник 233
Питання для самоконтролю 234

Глава 11. АПЕЛЯЦІЙНІ СУДИ 235
§ 1. Апеляційний суд, його місце в системі судів загальної юрисдикції 235
§ 2. Види і мережа апеляційних судів 236
§ 3. Повноваження апеляційних судів 237
§ 4. Склад апеляційного суду 240
§ 5. Голова апеляційного суду, його заступники 242
Питання для самоконтролю 243

Глава 12. ВИЩІ СПЕЦІАЛІЗОВАНІ СУДИ 244
§ 1. Вищі спеціалізовані суди — вищі судові органи в системі спеціалізованих судів 244
§ 2. Повноваження вищих спеціалізованих судів 245

§ 3. Склад вищого спеціалізованого суду 247
§ 4. Голова вищого спеціалізованого суду, його заступники 249
§ 5. Пленум вищого спеціалізованого суду 250
Питання для самоконтролю 252

Глава 13. ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ 253
§ 1. Верховний Суд України — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції 253
§ 2. Повноваження Верховного Суду України 254
§ 3. Склад і структура Верховного Суду України 256
§ 4. Голова Верховного Суду України, його заступники 258
§ 5. Пленум Верховного Суду України 261
Питання для самоконтролю 263

Глава 14. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ 264
§ 1. Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції 264
§ 2. Повноваження Конституційного Суду України 266
§ 3. Склад і структура Конституційного Суду України 272
§ 4. Голова Конституційного Суду України, його заступники . . . 275
§ 5. Процедура розгляду справ у Конституційному Суді України 276
Питання для самоконтролю 278

Предметний покажчик 279

Додатки. Судові органи зарубіжних країн 281

Рекомендовані нормативно-правові акти та спеціальна література 313

ПЕРЕДМОВА

Судоустрій України належить до циклу фундаментальних і професійно-орієнтованих навчальних дисциплін, в якій вивчаються судоустрійні засади функціонування судів України як органів судової влади, що здійснюють правосуддя, а саме: поняття, предмет, система, правові джерела та основні її категорії, принципи організації і діяльності судів, система судів України та статус суддів, народних засідателів та присяжних, статус, завдання і повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої Ради юстиції, поняття і завдання суддівського самоврядування, особливості забезпечення діяльності судів, види, мережа, склад та повноваження місцевих судів, апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України та Конституційного Суду України.

Правосуддя є змістовною та організаційною стороною судової влади, яка в умовах розбудови України як правової демократичної держави потребує реформування відповідно до європейських стандартів її функціонування. Саме тому *метою навчальної дисципліни «Судоустрій України»* є комплексне осмислення шляхів розвитку та вдосконалення вітчизняного судочинства, опанування теоретичного підґрунтя для практичних дій щодо розроблення та впровадження європейських гуманістичних стандартів організації та функціонування судової гілки влади в Україні.

Навчальна дисципліна «Судоустрій України» грунтується на базі таких навчальних дисциплін, як теорія та історія держави і права, система судових, правоохоронних та правозахисних органів та практики їх застосування судами, органами прокуратури, слідчими органами, адвокатами.

Вивчаючи судоустрій України, слід керуватися програмою навчальної дисципліни, рекомендованими нормативними актами, навчальною та спеціальною літературою. У результаті вивчення курсу студенти мають:

— знати правові джерела та основні категорії навчальної дисципліни «Судоустрій України»; принципи організації і діяльності судів; систему судів України та статус суддів; статус, завдання і повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої Ради юстиції; поняття і завдання суддівського самоврядування; особливості забезпечення діяльності судів.

— уміти правильно тлумачити і застосовувати норми міжнародного та національного законодавства, самостійно поповнювати і поглиблювати свої знання, обґрунтовувати й відстоювати свою правову позицію, захищати права, свободи і законні інтереси громадян, юридичних осіб, інтереси держави і суспільства.

Навчальна дисципліна «Судоустрій України» поділяється на дві частини: загальну й особливу.

У Загальній частині підручника розглядаються основні, вихідні положення: поняття, предмет, система, правові джерела та основні ка-

тегорії навчальної дисципліни «Судоустрій України»; принципи організації і діяльності судів; система судів України та статус суддів; статус, завдання і повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради юстиції; поняття і завдання суддівського самоврядування; особливості забезпечення діяльності судів.

На основі цих фундаментальних положень в Особливій частині підручника вивчаються види, мережа, склад, структура та повноваження місцевих судів, апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України та Конституційного Суду України.

Вивчення курсу передбачає проведення лекцій, семінарських занять, індивідуальної роботи зі студентами. Для активізації процесу навчання застосовується також проведення семінарів-дискусій; метод мозкових атак для розгляду та обговорення проблемних та конфліктних ситуацій, пов'язаних із практичною юридичною діяльністю; кейс-метод з метою вирішення практичних завдань; презентації студентами реферативних досліджень; рольові ігри, направлені на закріплення та використання практичних навичок; а також банки візуального супроводження, а саме друковані, кадаскопічні та мультимедійні матеріали.

Автори підручника висловлюють щиру подяку докторам юридичних наук, професорам Ю. П. Аленіну, О. В. Капліній та професору І. Є. Марочкіну за рецензування підручника й висловлені слушні зауваження та поради, які з вдячністю сприйняті та враховані у цьому виданні, а також колективу Національної школи суддів України за сприяння у підготовці підручника до друку.

Перелік скорочень

ВАСУ — Вищий адміністративний суд України
ВГСУ — Вищий господарський суд України
ВККСУ — Вища кваліфікаційна комісія суддів України
ВРЮ — Вища рада юстиції
ВССУ — Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
ВСУ — Верховний Суд України
ДСА — Державна судова адміністрація
ЄСПЛ — Європейський суд з прав людини
ЗДПЛ — Загальна декларація прав людини
ЗУ — Закон України
КЗПЛ — Конвенція з захисту прав людини та основоположних свобод
КСУ — Конституційний Суд України
МПГПП — Міжнародний пакт про громадянські та політичні права
РФ — Російська Федерація
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Глава 1

ПОНЯТТЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СУДОУСТРІЙ УКРАЇНИ»

§ 1. Поняття та історичний розвиток судоустрою України

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Незалежно від законодавчої і виконавчої влади діє судова влада, органами якої є суди. Становлення сильної і незалежної судової влади є обов'язковою умовою побудови в Україні правової держави.

Необхідні знання про суд, правосуддя, судочинство, незалежність судової влади дає вивчення такої дисципліни, як судоустрій.

Поняття судоустрою розглядається у декількох значеннях:

1. Судоустрій як аналог судової системи держави.
2. Судоустрій як сукупність установ, що визначають організацію суду і його допоміжних органів.
3. Судоустрій як організаційно-правова діяльність компетентних органів держави, спрямована на забезпечення належного функціонування судів, а також виконання поставлених перед ними завдань.
4. Судоустрій як самостійна галузь права, що регулює побудову судів.
5. Судоустрій як навчальна дисципліна, яка має свої предмет і метод вивчення.

Розвиток судоустрою як в Україні, так і в інших державах у всі часи залежав від соціально-економічного розвитку, традицій, політичних умов, перебування у складі інших держав.

Суд у найдавніших державах на території України може бути відтворений на прикладах Скіфії, Боспора, Хазарії. Наприклад, скіф-

ські звичаї дозволяють виявити змагальний судовий процес та розшуковий суд.

Історично першим на теренах Київської Русі виник суд общин, як незалежний від держави орган. Судили в ньому самі члени общини. Тому ведення правосуддя на цьому етапі регламентувалось звичаєвим правом. Ці факти свідчать про те, що суд був громадською та доволі самостійною установою. Водночас дійсний розвиток права на теренах України можна пов'язувати саме з об'єднанням двох великих на той час політичних центрів: Новгородського та Київського князівств[1]. З моменту об'єднання Київського і Новгородського князівств значно зросла юрисдикція київського князя. З часом до нього перейшли не лише законодавча та виконавча влада, а й судова. Спочатку князь судив сам. Судові рішення приймалися в усній формі і виконувалися різними княжими агентами, вірниками, мечниками та ін.[2].

З прийняттям християнства на території України з'являються церковні закони, які були систематизовані і стали відомі під назвою Устава Володимира. Саме з введенням християнства у Київській Русі пов'язують і виникнення такої судової установи, як церковний суд, який мав карати за здійснення язичницьких обрядів, розглядав справи про неосвячений церквою шлюб, розлучення, майнові спори, побиття батька або матері, а також справи, що стосуються церковного люду[3]. Існував також суд феодала-землевласника. Під його юрисдикцію підпадали холопи, наймити та закупи. При цьому рішення феодала щодо холопа оскарженню не підлягало.

Вищою судовою владою був наділений князь, який здійснював правосуддя щодо всіх справ, де хоча б однією з сторін виступав представник феодальної аристократії, а найбільш складні судові справи з участю феодалів розглядав колегіальний орган — боярська рада на чолі з князем. Князь же був і апеляційною інстанцією. Інші справи, що не стосувалися феодальної знаті, вирішували представники місцевої адміністрації — посадники, волостелі та ін. Безперечно, що судді за доби Київської Русі здебільшого диференціювалися за суб'єктами судочинства, але таке розмежування суддів судів загальної юрисдик-

---

[1] Марочкін І. Становлення інституту кандидата на посаду судді в Україні / І. Марочкін, В. // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. — 2011. — № 1. — С. 7.

[2] Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченько. — К. : Т-во «Знання» ; КОО, 1999. — С. 60—62.

[3] Москвич Л. М. Становлення та розвиток судових систем / Л. М. Москвич // Вісник Вищої ради юстиції. — 2010. — № 3. — С. 74.

ції вбачається прогресивним для епохи раннього феодалізму[1]. Тобто судова система Київської Русі була становою.

Децентралізація князівств Київської Русі, їх роздрібненість та монголо-татарська навала мали наслідком занепад Київської Русі як незалежної держави. З цього моменту почався новий етап у історії права України. Це призвело наприкінці XIV ст. до окупації західноукраїнських земель Польщею та до приєднання всіх інших українських і білоруських земель до литовських володінь. Таким чином, утворилася нова держава — Велике князівство Литовське, яке справедливо звали Литовсько-Руською державою. Важливим є те, що литовці керувались принципом «Чужого не руйнуємо, нового не впроваджуємо». Це означало, що на території колишньої Київської Русі продовжили діяти не лише її звичаї та традиції, а й її система права.

У XIV ст. судова система була подібної до системи доби Київської Русі. Так тривало до 1468 року. Судебником 1468 р. було створено станово-представницький суд. Існував також копний (народний) суд, діючий на основі звичаєвого права, до якого могли звертатися представники усіх станів населення. В основу судової системи було покладено залежність суду від адміністрації та становий принцип побудови судових установ. Така судова система проіснувала до 1564—1566 років, після проведення судової реформи на українських землях суд відокремлюється від адміністрації. За статутом 1566 р. у кожному повітовому місті було створено три судові установи: земські (обиралися шляхтою), гродські (одноособові) і підкоморні суди. Міське населення спочатку не зазнавало жодних змін у своєму правовому статусі, хоча і було відокремленим від селян. Але вже з XV століття містам почали надавати особливі права щодо самоуправління на основі німецького (магдебурзького) права, внаслідок чого змінився давній характер українських міст: вони перетворилися в «міста», а населення їх — у «міщан», що користувалися правом міського самоуправління, мали свій суд, своє право. У містах з Магдебурзьким правом судові справи міщан розглядала судова колегія.

Крім того, існував ряд спеціалізованих судів, що розглядали окремі види спорів. До таких судів відносились замкові, цехові, козацькі суди. Вони помітно відрізнялись учасниками процесу та самим процесом від земських, гродських і підкоморних процедурою розгляду справи та суб'єктами судового провадження.

---

[1] Єгорова В. С. Історичні етапи становлення та розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції / В. С. Єгорова // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. — 2011. — № 3 (11). — С. 184.

Після об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського за Люблінською унією у єдину державу — Річ Посполиту в 1569 р., більшість українських земель опинились у складі Речі Посполитої, що сприяло подальшій полонізації функцій судів загальної юрисдикції[1].

Немалий політичний вплив на той час мала така верства населення, як козацтво. З огляду на постійну загрозу з боку урядових польських військ, нападів татар і турків козаки будували укріплені засіками містечка, так звані «січі». У середині XVI ст. з'явилося перше постійне укріплення і центр консолідації козацтва — Мала Хортиця, яке прийнято вважати першою Запорозькою Січчю. Саме тут виникли зародки української державної організації з притаманними їй елементами демократизму і права. Поряд із судовою системою, передбаченою Литовськими статутами, існувала козацька система судочинства, що мала свої властивості. Система злочинів і покарань, що склалась у козаків була сформована на основі старих звичаїв та здорового глузду. Поступово звичаєве право трансформується в національне право. Особливість політико-правової системи Запорозької Січі була в тому, що вона (як, наприклад, англосаксонська система права) не знала писаної конституції чи іншого закону, в рамках якого була б чітко визначена структура вищих органів влади та управління, їх компетенція, розмежовані сфери діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади[2].

На чолі Запорозької Січі стояв кошовий отаман, який уособлював усю вищу владу (військову, адміністративну, судову й певною мірою духовну)[3]. Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, визначав духовенство для січової та паланкових церков, розподіляв воєнну здобич, прибутки; виконував функції найвищого судді, здійснював загальне керівництво військовими справами, представляв Січ у міжнародних відносинах.

Внаслідок національно-визвольної війни 1648—1654 років виникла козацька (власна) держава. У цей період козацькі суди керуються, як і раніше, нормами звичаєвого права, але необхідно звернути увагу на процес формування національної правової системи, хоча в

---

[1] Єгорова В. С. Історичні етапи становлення та розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції / В. С. Єгорова // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. — 2011. — № 3 (11). — С. 184.

[2] Шевченко А. В. Інститут дисциплінарних інспекторів: передумови становлення та основні засади функціонування / А. В. Шевченко // Вісник Верховного Суду України. — 2012. — № 2 (138). — С. 30.

[3] Чуприна Ю. Ю. Судова влада України: Історичні особливості становлення та розвитку / Ю. Ю. Чуприна // Держава та регіони. Серія : державне управління. — 2010. — № 4. — С. 30.

цей період українське судочинство ще грунтується на Литовських статутах і Магдебурзькому праві. Внаслідок того, що національна система судоустрою формувалась в ході бойових дій, закономірним є те, що функціями судочинства наділялась козацька старшина — сотники, полковники, а також спеціально виділені судді. Під владою козаків опинилась майже вся територія України, окрім Галичини та Волині. Вся територія була поділена на 16 військових округів (полків), які у свою чергу поділялися на сотні.

Для цивільного населення була створена така система судів: козацькі, сотенні, полкові суди та генеральний суд. Козацькі суди були першою ланкою в судовій системі. Вони розглядали справи та приймали рішення за участю всієї громади. Найвищою ланкою судової системи був генеральний суд при гетьманові. До його складу входили два генеральні судді та судовий писар. Генеральний суд фактично був апеляційною інстанцією. Він займався справами, які надходили від полкових і сотенних судів. Крім того, генеральний суд розглядав деякі справи, з якими прохачі зверталися прямо до гетьмана.

Сторона, яка була незадоволена вироком суду, могла порушити клопотання про їх скасування. Для подання апеляційної скарги відводився 10-денний строк від дня винесення судового рішення. Сторона, що подавала апеляцію, мала зробити аргументовану заяву з цього приводу. Якщо рішення суду першої інстанції скасовувалося вищим судом, то на суддів покладався обов'язок відшкодувати усі судові витрати[1].

У 1654 році політична ситуація для гетьманщини ускладнилась, внаслідок чого був укладений військовий союз з північним сусідом на умовах васалітету. Взявши під протекторат Гетьманщину, Московський цар зобов'язався не втручатися у внутрішні справи України, зокрема в її судочинство. На цей час в Україні практично була сформована своя власна судова система з чітко визначеним правосуддям. Росія рахувалася з цією системою судоустрою і в царевій грамоті від 27 березня 1654 р. за Україною визнавалося право на існування національної системи судоустрою.

Однак на початку XVIII століття збільшився вплив російського законодавства на правову систему Гетьманщини, хоча до кінця XVII століття загальні правові норми Росії на території Гетьманщини не застосовувались. В результаті переходу під владу Росії Лівобережної, а згодом і Правобережної України московське законодавство поширює свою дію і на ці території. В історичному контексті розвитку права на теренах України вплив мав і Судебник 1497 року, або

[1] Мульченко В. Розвиток законодавства України, що забезпечує охорону правосуддя / В. Мульченко // Право України. — 2003. — № 1. — С. 50.

Судебник Івана III. Судебник 1497 року об'єднав місцеві закони та взяв за основу судні грамоти. У цьому нормативному акті, як і в судних грамотах, узаконений ряд загальних засад здійснення правосуддя[1].

З правової точки зору більш досконалим можна вважати Судебник 1550 року, джерелом якого був Судебник 1497 року. Саме він вперше в історії, окрім загальних принципів ведення правосуддя, встановив кримінальну відповідальність суддів за винесення завідомо неправомірного рішення. Хоча Судебник 1497 та Судебник 1550 року правової сили на території України не мали, але вони були основою для Соборного уложення 1649 року. Соборне уложення у свою чергу діяло на Правобережжі України з моменту її приєднання до Російської імперії.

В XVIII столітті дедалі відчутнішим став тиск Росії на автономію Гетьманщини, що знайшло своє відображення у посиленні впливу російського законодавства на Україні. У 1743 році були внесені зміни до Зводу законів, за якими судиться малоросійський народ, що фактично за своїм змістом був коментарем до литовських статутів[2]. Фактично це була перша спроба кодифікації українського законодавства, яке діяло того часу на території України. На жаль, цьому зводу законів не судилося бути введеним в дію, адже шовіністично налаштований російський Сенат не міг допустити, щоб було видано звід українських законів.

Судовою реформою 1864 року, яка мала комплексний характер, була упорядкована структура судів, удосконалювався й сам процес розгляду та вирішення справ на основі відкритості, гласності, змагальності; для цього створювалася незалежна адвокатура як противага державному обвинуваченню, що покладалося на прокурора. Запроваджено суд присяжних, законодавчо закріплено право врегулювання цивільних спорів у третейському суді. Передбачалося, що судова влада належить: мировим суддям; з'їздам мирових суддів, окружним судам; судовим палатам; Правлячому сенату — як Верховному касаційному суду. Мирові та окружні суди діяли як суди першої інстанції. Судові палати розглядали справи як суд першої інстанції та здійснювали перегляд в апеляційному порядку. Судовими повноваженнями наділялися також з'їзди судів, які діяли як суд першої та касаційної інстанції. Особливий статус мали духовні, військові, комерційні та селянські суди.

---

[1] Российское законодательство X—XX веков : в 9 т. Законодательство первой половины XIX века / под. общ. ред. О. И.Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1988. — Т. 6. — С. 152.

[2] Історія українського права : навч. посіб. / за ред. О. О. Шевченка. — К. : Олан, 2001. — С. 208.

Мирові суди обиралися повітовими земськими зборами або Міськими думами. До складу окружних судів входили слідчі, а також відповідні прокурори і товариші прокурора. Тобто ці інституції діяли в межах судової системи, а не як самостійні органи.

Представниками судової влади на той час були також особи, які здійснювали організаційне забезпечення судів: обер-секретарі і секретарі судів, їх помічники, чиновники канцелярії, судові представники (судові виконавці).

Дещо пізніше був утворений Верховний кримінальний суд для розгляду справ про державні злочини і злочини, вчинені вищими службовими особами.

Наступний період реформування судоустрою та судочинства пов'язаний з активізацією революційного руху. Прийшовши до влади, партія більшовиків декретом «Про суд» від 24 листопада 1917 року ліквідувала всі судові органи, що діяли в дореволюційний період.

Період з кінця 1917 до березня 1918 р. ознаменувався прийняттям Центральною радою як вищим органом влади Української Народної Республіки Закону «Про утворення Генерального Суду». Генеральний Суд мав бути найвищим органом судової влади, який складався з трьох департаментів: цивільного, карного (кримінального) і адміністративного. Тобто можна сказати, що відбулася спроба запровадити адміністративну юстицію. При Генеральному Суді утворювалась прокураторія. Регіональні та місцеві суди не встигли створити, оскільки 29 квітня 1918 р. Центральна Рада перестала функціонувати.

За часів Гетьманату діяла змішана судова система, яка складалася із судів, утворених у попередні роки. Функціонування Генерального Суду закріплювалося Законом «Про гетьманську владу».

З утворенням Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) на західноукраїнських землях Українською Народною Радою був прийнятий Закон «Про тимчасову організацію судівництва». За цим Законом суди утворювалися за триланковою системою: повітові суди, окружні суди, Вищий суд. Утворювалися також органи військової юстиції: окружний військовий суд, обласний військовий суд і Найвищий військовий трибунал. Законодавством ЗУНР встановлювалися особливі вимоги до осіб, які бажали стати суддями. Зокрема, це наявність вищої освіти, проходження дворічного стажування, а також складання спеціального іспиту.

14 лютого 1919 р. затверджується Тимчасове положення «Про суд і революційні трибунали в УРСР». За даним положенням судочинство здійснювали народні суди і ради (з'їзди) народних судів, а також революційні трибунали. Згідно з декретом Народного Комісаріату юстиції від 15 квітня 1919 р. почав діяти Верховний револю-

ційний трибунал, який розглядав справи особливої важливості. Однак вирішальну роль у такому розгляді відігравали не суди, а ревтрибунали — органи Надзвичайної комісії, яка виступала виконавцем політичних репресій.

Організаційне керівництво судами мало забезпечувати Народне Секретарство юстиції УРСР. Питаннями з упорядкування судової системи України, відповідно до Конституції УРСР від 1 березня 1919 р., займався Народний комісаріат юстиції (НКЮ) УРСР і юридичні відділи губернських виконкомів та їх повітові бюро на місцях.

Відділ судового контролю Народного комісаріату юстиції з травня 1921 року був уповноважений переглядати вироки всіх судів Республіки, тобто наділявся судовими повноваженнями. На той час єдиної системи судів не існувало.

Положенням про судоустрій УРСР від 15 грудня 1922 року утворюється Верховний суд УРСР і ліквідуються Верховний судовий контроль та Верховний трибунал. До складу Верховного Суду входили колегії з розгляду кримінальних і цивільних справ. Питаннями організаційного характеру займалася президія. Судами першої інстанції були народні суди в окремих округах.

Єдині губернські суди, що створювалися на базі губернських судів і трибуналів, переглядали справи у касаційному порядку та здійснювали нагляд за діяльністю народних судів. Після 1925 р. на базі губернських і повітових судів утворюються окружні (дещо пізніше — обласні), міські та районні суди.

Період початку 30-х — початку 50-х рр. XX ст. був відзначений боротьбою з так званими ворогами народу. Щодо цієї категорії населення судові функції взяли на себе «двійки», «трійки», особливі наради, до складу яких входили не судді, а представники силових відомств.

Конституцією СРСР 1936 року декларувалися такі принципи, як незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, відкритість розгляду справ у судах, участь народу у судовому розгляді справ, право обвинуваченого на захист, право учасників процесу користуватися рідною мовою. Обрання суддів мало здійснюватися на основі загального, рівного і прямого виборчого права.

Судова система Союзу РСР відповідно до Закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 року була чотириланковою і складалася з Верховного Суду СРСР, верховних судів союзних республік, верховних судів автономних республік, судів країв, областей, автономних областей, національних округів, народних судів.

Після приєднання, у вересні 1939 р., частини українських земель до радянської України, на ці землі, відповідно, поширилося радянське законодавство про судоустрій і судочинство.

Слід зазначити, що комуністична ідеологія не визнавала принципу поділу влади, що вплинуло на формування судової системи цього періоду. Суди розглядалися як частина державного апарату й були підконтрольні партійним комітетам.

У період Великої Вітчизняної війни значна частина справ була передана на розгляд військовим трибуналам. Представники народу — народні засідателі до розгляду таких справ не залучалися. У районах, де йшли бойові дії та був оголошений воєнний стан, було скасовано право оскарження вироків військових трибуналів.

Післявоєнний період відзначився ліквідацією всіх позасудових органів. Була змінена підсудність військовим трибуналам певної категорії справ з переданням останніх на розгляд загальних судів.

У другій половині 50-х рр. розпочалася реабілітація жертв політичних репресій, в якій значну роль відіграли судові органи.

Нове положення про Верховний Суд СРСР, затверджене Законом Союзу РСР від 12 лютого 1957 року, дещо звузило компетенцію Верховного Суду СРСР, закріпивши право перегляду Верховним Судом у порядку нагляду лише рішень верховних судів союзних республік. Поштовхом до цього стало прийняття 11 лютого 1957 року Закону Союзу РСР «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального і процесуальних кодексів».

Наступним кроком становлення судоустрою було прийняття 15 лютого 1960 р. Закону УРСР «Про судоустрій Української РСР», в якому закріплювалися такі принципи, як право громадян на судовий захист, утворення всіх судів на засадах виборності, підзвітності суддів і народних засідателів перед виборцями, колегіальний розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах, ведення судочинства українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості, участь у судочинстві представників громадських організацій і трудових колективів (громадські обвинувачі та громадські захисники) та деякі інші демократичні принципи. Проте задекларована незалежність судів від інших структур не звільняла їх від обов'язку проводити в життя лінію партії, оскільки всі судді були членами компартії.

З цього періоду цивільні справи стали розглядатися виключно судом. Закріплюється можливість у випадках, передбачених законом, розглядати у суді трудові спори, оскаржувати рішення і дії владних структур, хоч більшість таких спорів вирішувалася в адміністративному порядку. До компетенції державних і відомчих арбітражів було віднесено вирішення господарських спорів між юридичними особами. Зазначені органи перебували у підпорядкуванні або під контролем органів державного управління, оскільки не входили до судової системи.

Законом УРСР «Про судоустрій Української РСР» від 5 червня 1981 року для претендентів на посаду судді і народного засідателя встановлювався віковий ценз — не молодше 25 років, а також імунітет суддів від незаконного притягнення до кримінальної відповідальності. Закріплювалось положення, згідно з яким суддями і народними засідателями на території Української РСР могли бути обрані, нарівні з громадянами Української РСР, також громадяни інших союзних республік. Народні судді і народні засідателі були підзвітні виборцям і могли бути відізвані виборцями чи органами, які їх обрали, якщо вони не виправдали виявленої ним довіри або вчинили дії, не гідні високого звання судді чи народного засідателя.

Принципово нові підходи до формування судової системи були визначені в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., де зазначалося, що державна влада в республіці здійснюється на принципах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Тобто суди визначалися не просто частиною державного апарату, а самостійною гілкою єдиної державної влади. Проголошувалося верховенство Конституції та законів Республіки над союзним законодавством.

Змінами, внесеними до Конституції у 1991 та 1992 рр. передбачалося створення Конституційного Суду Української РСР, арбітражних судів Кримської АРСР, областей і міста Києва, обрання суддів районних (міських) судів не населенням, а Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами народних депутатів; зазначалося, що судді не можуть суміщувати свою діяльність з іншими видами діяльності, зокрема не можуть бути народними депутатами, і на час виконання своїх обов'язків зупиняють членство у будь-яких політичних партіях і рухах.

Уточнювалася структура судової системи України, до складу якої входили вищі Суди України, обласні суди, міжрайонні (окружні) суди, районні, міські народні суди. Верховний Суд України мав забезпечувати найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю всіх судів. Закріплювався принцип колегіального та одноособового розгляду справ у судах із залученням представників народу. Цивільні та кримінальні справи в усіх судах розглядалися колегіально чи суддею одноособово. Деякі категорії справ розглядалися колегією професійних суддів, а також у складі двох суддів і трьох народних засідателів.

Наступним кроком до створення сучасної судової системи другої половини 80-х — початку 90-х рр. XX ст. було прийняття 18 березня 1992 року Верховною Радою України проекту Концепції судово-пра-

вової реформи. Головною метою Концепція визначала формування незалежної судової влади, перебудову судової системи, створення нового законодавства, а також вдосконалення форм судочинства.

Концепцією було передбачено, що в Україні діють Конституційний, загальні та арбітражні суди з чітко визначеною компетенцією. Районні (міські) суди мають розглядати справи суддею одноособово, міжрайонні (окружні) — колегіально, у складі трьох професійних суддів. Суди обласного рівня мали розглядати як суд першої інстанції справи про певні категорії тяжких злочинів у складі професійних суддів і народних засідателів, окремі категорії цивільних справ, а також переглядати справи в апеляційному та касаційному порядку.

Вищою судовою інстанцією у системі загальних судів визначався Верховний Суд України, у системі арбітражних — Вищий арбітражний суд України. Компетенція військових судів обмежувалася розглядом справ про військові злочини та справ, що стосувалися соціального захисту військовослужбовців.

Перше призначення (обрання) на посаду судді мало відбуватися на 5 років, наступне — безстроково. Запроваджувалася присяга судді. Недоторканність суддів передбачала обов'язковість надання згоди Верховної Ради України на притягнення суддів до адміністративної та кримінальної відповідальності, застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту; поширювалася також на їх листування, засоби зв'язку, службові та приватні приміщення; судді звільнялися від виконання не властивих їм функцій. Концепцією також передбачалося створення системи органів суддівського самоврядування.

Згодом положення Концепції поступово почали втілюватися у законодавство, зокрема у Закон «Про судоустрій України», процесуальні кодекси. Були створені окружні суди для розгляду кримінальних справ про тяжкі злочини, міжобласний суд — для розгляду справ на режимних об'єктах. Визначалися адміністративний устрій та повноваження військових судів.

Пізніше були прийняті закони України «Про Конституційний Суд України», «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів України», які згодом втратили чинність у зв'язку з прийняттям нових законодавчих актів.

Новим етапом у судоустрої та судочинстві стало прийняття 28 червня 1996 року Конституції України, розділ XIII якої присвячений організації та функціонуванню судової влади. Основоположні ж норми Конституції мали конкретизуватися і деталізуватися у законах про судоустрій, статус суддів, процесуальних кодексах.

Окремими статтями Конституції визначені принципи судоустрою, правосуддя; встановлені певні гарантії незалежності та недоторканності суддів; закріплений порядок, за яким перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснюється Президентом України, потім судді обираються Верховною Радою України безстроково; встановлені вимоги до претендентів на зайняття посади судді: вік, освіта, стаж роботи, осідлість, володіння державною мовою; залучення представників народу до здійснення правосуддя.

Конституцією передбачено, що суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Такі особи повинні залучатися до правосуддя лише у складі колегії суддів. Проте дане конституційне положення так і не було реалізовано на практиці.

У цей період запроваджується апеляційний та касаційних перегляд судових рішень і ліквідується стадія перегляду судових рішень у порядку нагляду.

Досить масштабним були зміни законодавства про судоустрій, що стосувалися структури судової системи та законодавчих норм, статусу суддів. Так, систему судів загальної юрисдикції за Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року мали складати: місцеві, апеляційні суди, Апеляційний суд України, Касаційний суд України, Вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України. Проте ні Апеляційний, ні Касаційні суди так і не були створені.

Місцеві суди діяли як суди першої інстанції і розглядали справи по суті. Апеляційні суди переглядали справи в апеляційному порядку, деякі категорії кримінальних справ у першій інстанції та у зв'язку з нововиявленими обставинами. Вищі спеціалізовані суди здійснювали перегляд у касаційному порядку господарських та адміністративних справ. Верховний Суд України діяв як суд касаційної інстанції з перегляду цивільних і кримінальних справ, переглядав рішення у виключному порядку у зв'язку з винятковими обставинами та за нововиявленими обставинами.

Наступний етап пов'язаний з прийняттям 7 липня 2010 року Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р., а також інших законодавчих актів і спрямований на становлення сильної та незалежної судової гілки влади, утвердження принципу верховенства права.

Знання історичних періодів становлення та розвитку судоустрою в Україні дає можливість більш повно уявити, як формувалася судова система і які чинники на це впливали.

§ 2. Предмет і метод навчальної дисципліни «Судоустрій України», її зв'язок з іншими навчальними дисциплінами

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Судоустрій України» студенти повинні засвоїти знання про організаційно-правові засади побудови судової системи, тобто про систему судів та органів, які забезпечують діяльність судів, вільно орієнтуватися у законодавстві, що регулює їх діяльність.

Предметом навчальної дисципліни «Судоустрій України» є: правові джерела судоустрою України; основні поняття судоустрою (суд, судова влада, правосуддя тощо); поняття правосуддя, його характерні ознаки, що відрізняють правосуддя від інших форм діяльності, принципи правосуддя, їх система; поняття сучасної системи судів, її характеристика; поняття судової ланки та судової інстанції; склад суду при розгляді справ у різних інстанціях; вимоги, що ставляться до суддів; порядок призначення та обрання суддів; гарантії незалежності суддів; Вища кваліфікаційна комісія суддів і Вища рада юстиції, їх завдання, повноваження, склад, порядок формування; дисциплінарна відповідальність суддів, її підстави і порядок застосування; суддівське самоврядування: завдання, організаційні форми, повноваження; забезпечення діяльності судів, державна судова адміністрація, її завдання, повноваження, структура; судова реформа в Україні; місце в судовій системі місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України, Конституційного Суду України, їх склад, повноваження, структура.

З предметом дисципліни тісно пов'язаний метод її вивчення. Під методом розуміють сукупність принципів і прийомів пізнання. При вивченні «Судоустрою України» застосовуються такі *методи пізнання*: загальний діалектичний; загальнонаукові методи — аналіз, порівняльно-історичний, системно-структурний; спеціальні методи — з'ясування змісту, моделювання, статистичний, формально-логічний, порівняльно-правовий, конкретно-соціологічний та деякі інші.

Таким чином, судоустрій є самостійною юридичною дисципліною, оскільки має свої предмет і методи пізнання.

Водночас курс «Судоустрій України» тісно пов'язаний з іншими навчальними дисциплінами, передусім з філософією і логікою. Оволодіння основними законами і постулатами цих наук сприяє обгрунтованості і несуперечливості наукових висновків у сфері судоустрою. Це стосується і філософії права та загальної теорії держави і права. Нехтування об'єктивними закономірностями їх розвитку спричиняє істотні помилки у практиці нормотворчості і правозастосування, призводить до розбалансування правового регулювання. Отже, знан-

ня теорії держави і права є базою для вивчення спеціальних юридичних дисциплін, включаючи судоустрій.

Істотну роль відіграє методологічна функція науки конституційного права, зміст якої полягає у формуванні комплексної методологічної бази, що має універсальний характер. Зокрема, такі правові категорії, як правова держава, верховенство права, суверенітет народу, правовий порядок, захист судом прав і свобод людини і громадянина, судова влада, система судів загальної юрисдикції, незалежність суддів, недоторканність суддів, суддівське самоврядування тощо мають безпосереднє відношення до судоустрою і застосовуються в судоустрійному законодавстві.

Не можна заперечувати тісного зв'язку судоустрою та адміністративного права, особливо після створення в Україні адміністративних судів, покликаних розглядати спори між фізичними і юридичними особами та органами публічної, передусім виконавчої, влади.

Особливий характер має взаємозв'язок між наукою судоустрою та процесуальними галузями права і відповідними сферами законодавства, яке застосовується судами: цивільного процесуального, господарсько-процесуального, адміністративно-процесуального, кримінально-процесуального. Курс «Судоустрій України» є підготовчим у вивченні цих дисциплін.

Природно, що наука судоустрою тісно пов'язана також з науковими дослідженнями проблем організації та діяльності прокуратури і адвокатури, адже представники зазначених структур здійснюють свою діяльність переважно у сфері судочинства, а самі ці структури, щодо судоустрою і судочинства, можна розглядати як суміжні правові інститути.

§ 3. Правові джерела навчальної дисципліни «Судоустрій України»

Визначаючи правову базу, що врегульовує систему судоустрою України, перш за все необхідно звернутись до міжнародно-правових актів, що безпосередньо пов'язані із системою судоустрою і статусом суддів. Серед них найважливішими є: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 року); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року; Європейська хартія про статус суддів від 10 липня 1998 року; Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року; Висновок № 3 Консультативної Ради європейських суддів для

Комітету Міністрів Ради Європи про принципи й правила, що регулюють професійну поведінку суддів, зокрема етичні норми; Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 листопада 2010 року; Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Незалежність, дієвість і роль суддів» від 13 жовтня 1994 р.; Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р. тощо.

Національне законодавство України про судоустрій являє собою систему різних за юридичною силою законодавчих та інших нормативних актів, які регламентуюсь організаційно-правові аспекти побудови судової влади в Україні.

Провідне місце серед них, безумовно, посідають положення розділу VIII Конституції України, в якому містяться норми щодо судоустрою і судочинства, чим підкреслюється тісний взаємозв'язок між цими галузями права і галузями законодавства. Розділ VIII Конституції України має назву «Правосуддя», однак у ньому йдеться не лише про судочинство. Крім положень цього розділу принципово важливими для визначення основ судоустрою є також конституційні положення про демократичний і правовий характер державності України (стаття 1), унітарний характер державного устрою (частина 2 статті 2), неприпустимість узурпації державної влади (частина 3 статті 5), поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову (стаття 6), сутність принципу законності у діяльності органів державної влади (частина 2 статті 19), державні символи України (стаття 20), захист судом прав і свобод людини (стаття 55), повноваження Верховної Ради України щодо обрання суддів безстроково (пункт 27 частини 1 статті 85), утворення судів Президентом України (пункт 23 частини 1 статті 106), призначення ним суддів (частина 1 статті 128 Конституції України).

Центральне місце у регулюванні питань судоустрою посідають закони України. Відповідно до пункту 14 частини 1 статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються судоустрій, судочинство, статус суддів і засади судової експертизи.

Частиною 2 статті 8 Основного Закону передбачено, що Конституція України має найвищу юридичну силу. З цього випливає, що закони та інші нормативно-правові акти, у тому числі й ті, що стосуються судоустрою і судочинства, приймаються на основі Конституції і мають їй відповідати. Забезпечення верховенства Конституції у системі законодавства України є завданням Конституційного Суду України, якому надано право за наявності підстав визнавати такими, що не відповідають Конституції, окремі акти законодавства (пункт 1 частини 1 статті 150 Основного Закону). Не будучи законодавчим

органом, Конституційний Суд України тим не менше впливає шляхом реалізації властивих йому повноважень на зміст окремих актів законодавства.

Основним законодавчим актом, який нині діє у сфері судоустрою, є Закон України «Про судоустрій і статус суддів», прийнятий Верховною Радою України 7 липня 2010 року. Цей Закон містить такі розділи: «Засади організації судової влади»; «Суди загальної юрисдикції»; «Професійні судді, народні засідателі та присяжні»; «Порядок зайняття посади судді суду загальної юрисдикції»; «Забезпечення належного кваліфікаційного рівня судді»; «Дисциплінарна відповідальність судді»; «Звільнення судді суду загальної юрисдикції з посади»; «Суддівське самоврядування; забезпечення судді»; «Статус суддів у відставці»; «Організаційне забезпечення діяльності судів».

Серед законодавчих актів про судоустрій важливими є також закони України: «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 р. (з наступними змінами), «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р.; «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р.; «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 р. тощо.

Безсумнівно, що чільне місце в системі правових актів, які визначають систему судоустрою в країні, посідають процесуальні кодифіковані акти, а саме Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року (з наступними змінами); Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. (з наступними змінами); Кримінально-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. та Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. (з наступними змінами).

Загальновідомо, що в реальному житті передбачити і врегулювати в законі всі деталі складних за змістом судоустрійних правовідносин навряд чи можливо. Тому деякі з них регламентуються підзаконними актами, інколи досить високого рівня. Наприклад, окремі нормативні акти, які стосуються фінансового і матеріально-технічного забезпечення судів, на виконання відповідних вимог законодавства видаються Кабінетом Міністрів України або затверджуються указами Президента України, серед яких укази: «Питання мережі господарських судів України» від 12 серпня 2010 р.; «Питання мережі місцевих загальних і апеляційних судів» від 20 травня 2011 р.; «Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ» від 12 серпня 2010 р.; «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі» від 16 листопада 2004 р. (з наступними змінами); «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 р.

Окреме місце в системі правових джерел дисципліни «Судоустрій України» посідають акти, що приймаються органами суддівського самоврядування або Державною судовою адміністрацією чи Вищою Радою юстиції України, наприклад: Типова посадова інструкція секретаря місцевого загального суду, архіваріуса місцевого загального суду, експедитора місцевого загального суду, оператора комп'ютерного набору, що затверджена наказом Державної судової адміністрації України від 20 липня 2005 р. № 86; Рішення VIII (позачергового) з'їзду судів України «Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні» від 7 грудня 2007 р.; Правила поведінки працівника суду, затверджені рішенням Ради суддів України від 6 лютого 2009 р. № 33; Регламент ВККС України від 8 червня 2011 р. № 1802/зп-11; Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затверджене рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2010 р. № 30; Положення про апарат Верховного Суду України; затверджене зборами суддів апаратом Верховного Суду України від 21 січня 2011 р.; Положення про апарат Вищого адміністративного суду України, затверджене рішенням зборів суддів Вищого адміністративного суду України від 27 грудня 2010 року № 18; Положення про апарат Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 26 жовтня 2010 р. № 3; Положення про службу дисциплінарних інспекторів, затверджене ВККС України № 4556/зп-11 від 24 листопада 2011 р.; наказ ДСА України від 28 вересня 2012 р. № 115 «Про затвердження Типового положення про апарат місцевого, апеляційного судів»; Кодекс професійної етики судді, затверджений V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 року; Інструкція про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання), затверджена наказом Державної судової адміністрації України від 20 вересня 2012 р. № 108 тощо.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «судоустрій».
2. Яким був історичний розвиток системи судоустрою на теренах України?
3. Що є предметом навчальної дисципліни «Судоустрій України»?
4. Які методи пізнання використовуються при вивченні навчальної дисципліни «Судоустрій України»?
5. Які навчальні дисципліни мають змістовий зв'язок із курсом «Судоустрій України»?
6. Якими основними правовими джерелами врегульовується система судоустрою в Україні?

Глава 2

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СУДОУСТРІЙ УКРАЇНИ»

§ 1. Право на справедливий суд

Розуміння справедливості у праві в цілому і для сфери судочинства зокрема формалізується у нормативних актах через закріплення права на справедливий суд. Це право проголошено відомими міжнародними документами, визнаними і ратифікованими Україною. Так, у ст. 10 Загальної декларації прав людини 1948 р. зазначено: «*Кожна людина для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом*». Згідно зі ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року «*кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону*».

Найбільш повне закріплення право на справедливий суд одержало у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, де у ст. 6 визначені його основні елементи: «*1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.*

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або — за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника — одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

e) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, — одержувати безоплатну допомогу перекладача».

Право на справедливий суд проголошено також і на національному рівні. Так, згідно із ст. 2 Закону *«суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».*

Право на справедливий суд є поняттям комплексним і багатоаспектним. Його зміст розкривається перш за все через аналіз положень ст. 6 КЗПЛ і практики її застосування ЄСПЛ; базових документів щодо функціонування судової системи, судоустрою, прийнятих ООН та інституціями Ради Європи; а також вітчизняного законодавства.

Право на справедливий суд *складає система елементів, які є засадами організації та діяльності судових органів, процесуальними гарантіями забезпечення справедливості правосуддя і, зокрема, процесуальними гарантіями прав обвинуваченого у сфері кримінального провадження.*

Елементи права на справедливий суд, закріплені у міжнародних документах і національному законодавстві, за своєю суттю є засадами організації та функціонування судової системи.

Засади, що у сукупності визначають зміст права на справедливий суд, можна поділити на три групи залежно від сфери їх дії:

1) ***організаційно-функціональні*** *— засади, що визначають загальні вимоги до організації судів та їх діяльності:* законність суду (суд, встановлений законом), незалежність суду, безсторонність суду, доступ до правосуддя;

2) ***функціональні*** *— визначають процесуальні гарантії забезпечення справедливості правосуддя:* розумні строки розгляду справи, процесуальна рівність сторін, право на правову допомогу, гласність і відкритість судового розгляду, вмотивованість судових рішень, обов'язковість судових рішень;

3) ***спеціальні*** *— засади кримінального провадження, що визначають процесуальні гарантії прав обвинуваченого:* презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, право на безоплатну допомогу перекладача.

Кожен із зазначених елементів права на справедливий суд має власний зміст і особливості забезпечення.

Організаційно-функціональні засади побудови та діяльності судової системи в Україні визначені Конституцією України та Законом.

Цими актами проголошено здійснення правосуддя виключно судами та заборону делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами (ч. 1 ст. 124 Конституції України та ч. 1 ст. 5 Закону). Згідно з ч. 2 ст. 6 Конституції України органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження в установлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно з законом (ч. 1 ст. 1 Закону).

Вимога **законності суду (суд, встановлений законом)** передбачає здійснення правосуддя спеціально створеним згідно із законом юрисдикційним органом — судом, який уповноважений на підставі законодавчих норм вирішувати питання у межах його компетенції. Законом України «Про судоустрій і статус суддів», як одну із засад організації судової влади проголошено право на повноважний суд, що передбачає розгляд справи у суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом, та суддею, який визначається згідно з порядком розподілу судових справ, установленим відповідно до закону (ст. 8). Процесуальними кодексами визначаються вимоги до складу суду. В сукупності ці правила забезпечують розгляд справи судом, встановленим законом.

Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ термін «встановлений законом» у ст. 6 Конвенції означає гарантування того, «що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом» (рішення у справі *«Занд проти Австрії»* (*Zand v. Austria*), заява № 7360/76, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 р.).

Вимога законності суду (встановлення законом) — це не лише правова основа самого існування суду, а й гарантія дотримання судом норм, що регулюють його діяльність.

У рішеннях ЄСПЛ у справах «Сокуренко і Стригун проти України» від 20 липня 2006 р. і «Верітас проти України» від 13 листопада 2008 р. було визнано перевищення повноважень Верховним Судом України, оскільки згідно зі ст. 111[18] Господарського процесуального кодексу України ВСУ, скасувавши постанову ВГСУ, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Натомість він залишив у силі постанову апеляційного суду, а такі дії не передбачені ГПК.

На думку ЄСПЛ, перевищивши свої повноваження, чітко визначені у ГПК, ВСУ у зазначених справах не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні п. 1 ст. 6 КЗПЛ стосовно оскаржуваного провадження.

Незалежність суду в організаційному аспекті передбачає відокремленість судової влади від законодавчої та виконавчої гілок влади, які не повинні мати засобів втручання у здійснення правосуддя у конкретних справах, а також заборону будь-якого незаконного впливу та втручання у здійснення правосуддя; функціональний аспект забезпечується порядком здійснення судочинства, визначеним процесуальним законом, який повинен гарантувати незалежність суддів.

Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України (ч. 1 ст. 125 Конституції). Зокрема, однією із засад організації судової влади визначено самостійність судів (ст. 6), а у ст. 47 закріплено організаційно-правові гарантії забезпечення незалежності судді.

Щоб встановити, чи може суд вважатися «незалежним» згідно з п. 1 ст. 6 КЗПЛ, необхідно, зокрема, звернути увагу на спосіб призначення його членів і строки їх повноважень, існування гарантій проти зовнішнього тиску та наявність зовнішніх ознак незалежності[1].

Із засадою незалежності суду тісно пов'язана безсторонність суду.

Безсторонність суду визначається ЄСПЛ відповідно до суб'єктивного підходу, за яким береться до уваги особисте переконання або інтереси конкретного судді в певній ситуації, а також, відповідно до об'єктивного підходу, що передбачає надання суддею гарантій, достатніх для усунення будь-якого правомірного сумніву в цьому аспекті[2].

У контексті *суб'єктивного критерію* особиста безсторонність судді презюмується, доки не доведено протилежного. Для з'ясування безсторонності за суб'єктивним критерієм слід враховувати особисті переконання та поведінку судді, що означає необхідність встанови-

---

[1] Рішення ЄСПЛ у справі «Бочан проти України» від 3 травня 2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[2] Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів і правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та безсторонності від 19 листопада 2002 р. / Міжнародні стандарти у сфері судочинства. — К. : Істина, 2010. — 488 с.

ти, чи мав цей суддя у певній справі будь-яку особисту зацікавленість або упередженість.

У контексті *об'єктивного критерію* безсторонності суду необхідно встановити, чи забезпечував суд достатні гарантії, аби виключити будь-які обґрунтовані сумніви щодо його безсторонності.

Право доступу до правосуддя (право доступу до суду), яке є однією з невід'ємних складових права на справедливий суд, в організаційному аспекті забезпечується побудовою судової системи згідно з принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності, а в функціональному аспекті передбачає здійснення захисту прав, свобод і законних інтересів особи судом у визначеному процесуальним законом порядку, який (захист) повинен відповідати вимогам пропорційності між встановленими засобами та метою правосуддя.

Право доступу до суду не є абсолютним і може підлягати встановленим обмеженням, зокрема щодо умов прийнятності скарг. Такі обмеження не можуть перешкоджати самій суті права доступу до суду, повинні переслідувати легітимну мету, а також має бути обґрунтована пропорційність між застосованими засобами та поставленою метою[1].

Норми, що регулюють строки подання скарг, спрямовані на забезпечення належного здійснення правосуддя і юридичної визначеності. Заінтересовані особи мають розраховувати на те, що ці норми будуть застосовані. Водночас такі норми та їх застосування не повинні перешкоджати учасникам провадження використовувати доступні засоби захисту[2].

У рішеннях ЄСПЛ зазначається, що право на доступ до суду може підлягати законним обмеженням, таким, наприклад, як передбачені законом строки давності, заходи забезпечення позову, нормативне регулювання такого права стосовно неповнолітніх і психічно хворих осіб. Якщо доступ до суду обмежено внаслідок дії закону або фактично, суд повинен з'ясувати, чи не порушило встановлене обмеження саму суть цього права і, зокрема, чи мало воно законну мету, і чи має місце відповідне пропорційне співвідношення між застосованими засобами і поставленою метою[3].

Розумність строків тривалості кримінального провадження має оцінюватись у світлі обставин справи і з урахуванням встановлених

---

[1] Рішення ЄСПЛ у справі «Пелевін проти України» від 20 травня 2010 р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[2] Рішення ЄСПЛ у справі «Перетяка та Шереметьєв проти України» від 21 грудня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[3] Рішення ЄСПЛ у справі «Плахтєєв та Плахтєєва проти України» від 12 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

практикою ЄСПЛ: складність справи, поведінка заявника та компетентних органів[1].

У цивільних справах окрім зазначених критеріїв для визначення розумності строку береться до уваги також важливість предмета спору для заявника[2].

Засада процесуальної рівності сторін, що є складовою права на справедливий суд, передбачає, що кожній стороні надається розумна можливість представляти свою позицію за таких обставин, які не ставлять цю сторону в суттєво невигідне становище стосовно протилежної сторони. Зазначене фактично дістає вияв у наданні сторонам судового процесу можливості ознайомитись з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями та прокоментувати їх.

Особа, обвинувачена у вчиненні правопорушення, повинна за загальним правилом мати право бути присутньою та безпосередньо брати участь у судовому засіданні стосовно встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення щодо неї. Це право презюмується самим поняттям змагальності провадження і походить також із гарантій, встановлених підпунктами (c), (d) та (e) п. 3 ст. 6 КЗПЛ[3].

Право на правову допомогу, що є складовою права на справедливий суд, закріпленого ст. 6 КЗПЛ, проголошене у ст. 59 Конституції України і ст. 10 Закону, передбачає вільний вибір особою захисника своїх прав, а також безоплатне надання правової допомоги у випадках, передбачених законом.

У Рішенні КСУ у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 зазначено, що положення ч. 1 ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якої особи незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень, отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує.

У ч. 2 ст. 59 Конституції України зазначено, що «для... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних

---

[1] Рішення ЄСПЛ у справі «Шалімов проти України» від 4 березня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[2] Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» від 9 листопада 2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[3] Рішення ЄСПЛ у справі «Жук проти України» від 21 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

органах в Україні діє адвокатура». Правові засади організації та діяльності адвокатури, здійснення адвокатської діяльності встановлені Законом України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». До видів правової допомоги, що надається адвокатами, цим Законом віднесено: захист, представництво, види адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення.

Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу» відповідно до Конституції України визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо її надання.

Гласність і відкритість судового розгляду гарантує сторонам у справі, що правосуддя не здійснюватиметься таємно, без публічного контролю, і є важливим засобом підтримання довіри до судів. Здійснення правосуддя, зокрема судовий процес, набувають легітимності завдяки гласності. Прозорість здійснення правосуддя, гласність сприяють реалізації мети п. 1 ст. 6 КЗПЛ, а саме — справедливому судовому розгляду, забезпечення якого є одним з основоположних принципів демократичного суспільства (рішення ЄСПЛ у справі *«Бєлашев проти Росії» (Belashev v. Russia), № 28617/03*, від 4 грудня 2008 р., п. 79).

У справі «Стрижак та інші проти України» заявник скаржився, зокрема, за п. 1 ст. 6 Конвенції на те, що йому не було надано жодної інформації про дату і час слухання справи, яке відбулось у Дніпропетровському обласному суді 14 серпня 2000 р., та на відсутність у зв'язку з цим публічності слухання справи. При цьому заявник зазначав, що його присутність на засіданні була важливою для справедливого і об'єктивного розгляду його справи. На твердження уряду, що розгляд справи відбувався у відкритому засіданні, оскільки присутність громадськості не заборонялась і участь заявника у засіданні не обмежувалась чинним законодавством, ЄСПЛ зазначив, що скарга заявника стосується його особистої присутності на слуханні, а не питання присутності громадськості, і вирішив, що тут було порушення п. 1 ст. 6 Конвенції з огляду на відмову національних органів повідомити заявника про дату і час слухання у цій справі.

Практикою ЄСПЛ і національним законодавством передбачені винятки щодо відкритості судового розгляду. Це випливає з тексту самого п. 1 ст. 6 КЗПЛ, де зазначено, що «преса і громадськість можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах... національної безпеки в демократичному суспільстві... або — тією мірою, що визнана судом суворо

необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя». Отже, за цим положенням іноді може виявитися необхідним обмежити відкритість і публічність процесу, щоб, наприклад, забезпечити безпеку свідків чи нерозголошення відомостей про них або сприяти вільному обміну інформацією та думками при здійсненні судочинства[1].

Вмотивованість судових рішень передбачає, що у рішеннях судів мають бути зазначені належні і достатні мотиви та підстави, на яких вони ґрунтуються.

Суд зобов'язаний навести обґрунтування своїх рішень щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін.

Призначення вмотивованого рішення полягає також у тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає можливість оскаржити його та домогтися його перегляду вищестоящою інстанцією. Лише за умови винесення вмотивованого рішення забезпечується публічний контроль за здійсненням правосуддя[2].

Обов'язковість судових рішень — це обов'язковість виконання судових рішень, що набрали законної сили, всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України без надмірних затримок. Обов'язковість рішень суду проголошено Конституцією України однією з основних засад судочинства (п. 9 ч. 3 ст. 129), а правовий зміст цієї засади визначено у ст. 13 Закону.

ЄСПЛ зазначив, що право на справедливий суд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, захищає також право на виконання остаточних та обов'язкових судових рішень, які у країні, що поважає принцип верховенства права, не можуть залишатися невиконаними на шкоду однієї із сторін[3].

Орган державної влади не може посилатися на відсутність коштів для виплати боргу, яка ґрунтується на судовому рішенні. Відповідно, необґрунтовано тривала затримка у виконанні обов'язкового для виконання судового рішення може становити порушення Конвенції. Обґрунтованість такої затримки, на думку ЄСПЛ, має оціню-

---

[1] Рішення ЄСПЛ у справі «Шагін проти України» від 10 грудня 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[2] Рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[3] Рішення ЄСПЛ у справі «Кацюк проти України» від 5 квітня 2005 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

ватися з урахуванням, зокрема, складності виконавчого провадження, поведінки самого заявника та компетентних органів, а також суми і характеру присудженого судом відшкодування[1].

Презумпція невинуватості вважається окремою гарантією справедливого судового розгляду в кримінальному провадженні. Її основний зміст розкрито у ч. 1 ст. 62 Конституції України: *«Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду»*. У наступних частинах цієї ж статті містяться й інші складові положення про презумпцію невинуватості. Як засада кримінального провадження вона передбачена у ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України.

У Конвенції презумпція невинуватості закріплена у п. 2 ст. 6. ЄСПЛ вважає принцип презумпції невинуватості порушеним, коли судове рішення стосовно особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, визнає цю особу винною, без доведення її вини відповідно до закону. Навіть без формального висновку про винуватість достатньо наявності будь-якого висловлювання, з якого вбачається, що суд вважає особу винною. Положення п. 2 ст. 6 поширюється не лише на кримінальні провадження, що тривають, а й на судові рішення, прийняті після того, як кримінальне провадження було припинено, чи після ухвалення виправдувального вироку[2].

Забезпечення права на захист — це наділення законом підозрюваного і обвинуваченого такою сукупністю прав, реалізація яких дозволяє їм ефективно відстоювати свої законні інтереси у кримінальному провадженні і залучення захисника для надання юридичної допомоги, що у випадках, визначених законом, є обов'язковим. Уповноважені посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження, зобов'язані роз'яснити підозрюваному і обвинуваченому їх процесуальні права та не перешкоджати їх реалізації.

Згідно з пп. «с» п. 3 ст. 6 КЗПЛ кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право «захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника...».

ЄСПЛ підкреслює, що хоча право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективну юридичну допомогу захисника, який, у разі необхідності, призначається офіційно, не є абсолютним, воно є однією з основних ознак справедливого судового розгляду. Право

---

[1] Рішення ЄСПЛ у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[2] Рішення ЄСПЛ у справі «Пантелеєнко проти України» від 29 червня 2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

на захист, у принципі, непоправно порушено, якщо визнавальні показання, отримані під час допиту особи правоохоронними органами у відсутності захисника, використовуються з метою її засудження (рішення ЄСПЛ у справі *«Сальдуз проти Туреччини» (Salduz v. Turkey)* [ВП], заява № 36391/02, від 27 листопада 2008 р., п. 55).

Право не свідчити проти себе вимагає, зокрема, від сторони обвинувачення у кримінальній справі, щоб вона обґрунтовувала свої доводи проти обвинуваченого, не вдаючись до доказів, отриманих за допомогою методів примусу або тиску, всупереч волі обвинуваченого[1].

У справі «Балицький проти України» ЄСПЛ зазначив, що первісний адміністративний арешт заявника було застосовано за суперечливих обставин, оскільки його було затримано працівниками міліції, які розслідували вбивство Т., оскільки стверджувалось, що він вчинив адміністративне правопорушення через кілька годин після затримання. Після його арешту він був допитаний у зв'язку з вищезазначеним вбивством і дав визнавальні показання за відсутності захисника і за обставин, які викликають сумнів щодо добровільності надання показань. Крім того, відмова від права мати захисника, підписана за тих же обставин, не може вважатися чіткою та однозначною. Суд доходить висновку, що було порушення п. 1 та пп. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції.

Право на безоплатну допомогу перекладача для особи, яку обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, визначено у пп. «е» п. 3 ст. 6 КЗПЛ як одна із складових права на справедливий суд.

Право на безоплатну правову допомогу перекладача передбачає отримання обвинуваченим письмового або усного перекладу всіх документів або заяв, які необхідні для розуміння того, що відбувається, і гарантують додержання інших його прав при розгляді справи[2].

У Кримінальному процесуальному кодексі України закріплено право підозрюваного, обвинуваченого користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави (п. 18 ч. 3 ст. 42).

У ч. 2 ст. 29 КПК встановлено, що особа має бути повідомлена про підозру у вчиненні кримінального правопорушення державною мовою або будь-якою іншою мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння суті цієї підозри.

---

[1] Рішення ЄСПЛ у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

[2] Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. — К. : «ІКЦ «Леста», 2005. — С. 100.

Забезпечення учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, права давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача, закріплено у ч. 3 ст. 29 КПК.

Витрати, пов'язані з участю у процесі перекладачів для перекладу показань підозрюваного, обвинуваченого, здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України (ч. 2 ст. 122 КПК).

Таким чином, право на справедливий суд забезпечується реалізацією системи елементів — засад організації та діяльності судової влади: законності суду (суд, встановлений законом), незалежності суду, безсторонності суду, доступу до правосуддя, розумності строків розгляду справи, процесуальної рівності сторін, права на правову допомогу, гласності й відкритості судового розгляду, вмотивованості та обов'язковості судових рішень, презумпції невинуватості, права на захист і права на безоплатну допомогу перекладача.

§ 2. Поняття правосуддя та його ознаки

Правосуддя є основною і виключною функцією судової влади. Відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Це положення діє і у випадках оголошення в країні воєнного чи надзвичайного стану. Відповідно до ст. 26 Закону України від 6 квітня 2000 р. «Про правовий режим воєнного стану» правосуддя на території, де введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. На неприпустимості припинення повноважень органів державної влади, зокрема судів, в умовах надзвичайного стану наголошується і в ст. 11 Закону України від 16 березня 2000 р. «Про правовий режим надзвичайного стану».

Треба мати на увазі положення ч. 2 ст. 124 Конституції, згідно з яким суди не вправі з часу введення Конституції України в дію відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнятті до судового розгляду заяв і звернень. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 2 постанови від 30 травня 1997 р. «Про посилення судо-

вого захисту прав та свобод людини і громадянина», суди не вправі відмовити у судовому захисті прав і свобод людини і громадянина, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з підстав, не передбачених Конституцією чи законом. При цьому треба враховувати, що перелік прав і свобод людини і громадянина, закріплений Конституцією, не є вичерпним. КСУ у п. 3 мотивувальної частини Рішення № 15-рп/2002 від 9 липня 2002 р. (справа про досудове врегулювання спорів) з цього приводу роз'яснив, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежено законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором можливості досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист.

Оскільки термін «правосуддя» охоплює поняття «право» і «суд», то здійснювати правосуддя означає судити про право, застосовувати норми права до конкретних суспільних відносин, а, за необхідності, застосовувати до правопорушника передбачені законом заходи державного примусу. Як наголосив КСУ в ухвалі № 44-з від 14 жовтня 1997 р., правосуддя — це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ.

Таким чином, правосуддя — це здійснювана у передбаченому законом процесуальному порядку правозастосовна діяльність суду з розгляду і вирішення віднесених до його компетенції цивільних, кримінальних, господарських та інших справ з метою охорони прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб та інтересів суспільства і держави.

Важливо зазначити, що діяльність суду з розгляду і вирішення справ за своєю суттю визнається правосуддям лише за умови, що вона відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення особи в правах. Міжнародно-правовою основою здійснення правосуддя є положення міжнародно-правових актів з прав людини. Так, ЗДПЛ передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (ст. 8); право на ефективний засіб правового захисту передбачено ст. 2 МПГПП і ст. 13 КЗПЛ. Основним процесуальним засобом такого відновлення є справедливий судовий розгляд (ст. 10 ЗДПЛ, п. 1 ст. 14 МПГПП, п. 1 ст. 6 Конвенції). Відповідно до ст. 2 Закону, яка визначає завдання суду в Україні, суд, здійснюючи правосуддя

на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд і повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Законом заборонено відмовляти у здійсненні правосуддя (див., зокрема, ч. 2 ст. 40 КПК) і встановлено відповідні негативні правові наслідки за порушення цієї заборони. Так, за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудних вироку чи іншого судового рішення передбачено кримінальну відповідальність (ст. 375 КК). Заборона відмовляти у здійсненні правосуддя конкретизує зміст такої засади, як доступність правосуддя для кожної особи. Визначаючи підстави дисциплінарної відповідальності суддів, ст. 83 Закону передбачає і таку підставу, як істотні порушення норм процесуального права при здійсненні правосуддя, пов'язані, зокрема, з відмовою у доступі особи до правосуддя.

Згідно з Рекомендацією № R (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо незалежності, ефективності та ролі суддів від 13 жовтня 1994 р. судді при здійсненні правосуддя повинні приймати свої рішення цілком незалежно і мати можливість діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання, незалежно від того, з чийого боку і з яких мотивів воно здійснюється. У законі мають бути передбачені санкції проти осіб, які намагаються у такий спосіб впливати на суддів. Судді мають бути цілком вільними у винесенні неупередженого рішення у справі, яку вони розглядають, покладатись на своє внутрішнє переконання, власне тлумачення фактів і чинне законодавство. Судді не зобов'язані давати звіт щодо справ, які перебувають у їх провадженні, жодній особі, яка не належить до системи судової влади (п. 2 «d»).

Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється (ст. 126 Конституції України).

Втручання у здійснення правосуддя, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою заподіяння шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне відповідальність, установлену законом (ст. 6 Закону). За втручання у діяльність судових органів, незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду, погрозу або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного, посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх

діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, встановлена кримінальна відповідальність (статті 376, 379 КК).

Правосуддя має низку специфічних ознак, які відрізняють його від інших видів правозастосовної діяльності:

1. Правосуддя є винятковою компетенцією суду. Воно здійснюється тільки судом як особливий вид державної діяльності, в якому реалізується судова влада. Не є правосуддям врегульована законом діяльність інших органів держави, наприклад органів досудового розслідування і прокуратури у кримінальному процесі, у якому за результатами досудового розслідування прокурор виносить постанову про закриття кримінального провадження, якщо встановлена відсутність у діянні складу кримінального правопорушення або не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримання (ч. 1 ст. 284 КПК).

2. Правосуддя здійснюється шляхом розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, господарських та інших віднесених до компетенції суду справ.

Суди розглядають і вирішують у порядку цивільного судочинства справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин; інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства (ч. 1 ст. 15 ЦПК).

У кримінальному процесі суди, виходячи із ст. 30 КПК, розглядають і вирішують всі справи про кримінальні правопорушення (злочини та кримінальні проступки).

Адміністративні суди вирішують адміністративні справи про: 1) спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктами владних повноважень щодо оскарження їх рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності; 2) спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби тощо (ст. 17 КАС).

Господарські суди розглядають і вирішують: 1) справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів, у тому числі щодо приватизації, та з інших підстав; 2) справи про банкрутство та інші (ст. 12 ГПК).

КСУ приймає рішення та дає висновки у справах щодо: 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради

України для надання згоди на їх обов'язковість; 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України; 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України; 5) відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 та 158 Конституції України; 6) порушення Верховною Радою АРК Конституції України або законів України (ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

3. Правосуддя здійснюється на підставі закону і відповідно до закону. Йдеться про підзаконність судової діяльності, пов'язаної із здійсненням правосуддя, у якій судді всіх судів, у тому числі КСУ, є незалежними і підкоряються тільки Конституції і законам України. Законність є загальним принципом організації та діяльності судової влади. Суди застосовують до конкретних фактичних обставин і до дій конкретних осіб норми цивільного, кримінального та інших галузей матеріального і процесуального права. Судове рішення є незаконним і підлягає скасуванню, якщо суд при його прийнятті не застосував закон, який підлягав застосуванню, застосував закон, який не підлягав застосуванню, здійснив неправильне тлумачення закону, яке суперечить його точному змісту.

4. Правосуддя здійснюється в особливому, чітко регламентованому законом, процесуальному порядку. При цьому закон (як правило, процесуальний кодекс) визначає процедуру діяльності суду з розгляду та вирішення справ, що належать до компетенції суду, яка (діяльність) забезпечує права та законні інтереси учасників судового розгляду та інших осіб, яких стосується справа, що розглядається. Встановлена законом правова процедура здійснення правосуддя покликана забезпечити ретельне з'ясування фактичних обставин справи, правильне застосування до них закону і ухвалення справедливого рішення. Важливою умовою досягнення такого результату є забезпечення судом реалізації такої конституційної засади судочинства, як змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України).

У правовій державі суд зобов'язаний бути саме судом — авторитетним, владним, самостійним, дійсно незалежним. Люди хочуть бачити в ньому не бюрократичну установу, здатну лише на тривалий судовий розгляд і швидку розправу, а реального гаранта їхніх прав, надійного захисника їхніх інтересів[1].

---

[1] Савицкий В. М. Организация судебной власти / В. М. Савицкий // Становление судебной власти в обновляющейся России. — М., 1997. — С. 3—4.

§ 3. Поняття судової влади та її ознаки

Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження в установлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Сильна і незалежна судова влада є неодмінною ознакою правової держави, якою проголосила себе Україна у Конституції 1996 року (ст. 1). До такого високого, конституційного рівня закріплення статусу судової влади Україна йшла довгі століття.

В історії людства вже за первіснообщинного ладу, коли суспільні відносини регулювалися віковими звичаями, виникла необхідність, з метою охорони спільних інтересів, здійснювати судові функції, зміст яких полягав у вирішенні спорів і застосуванні заходів примусу до осіб, які посягали на існуючі суспільні відносини. Судові функції здійснювалися шляхом уладнання конфліктів або за згодою сторін, що сперечалися, за допомогою обраних ними арбітрів, старійшин, або за участю всієї общини.

З виникненням держави утворився і суд як особливий державний орган, що мав свою сферу діяльності, основним змістом якої було вирішення спорів і застосування заходів державного примусу (покарання) до осіб, які посягнули на інтереси, що охоронялися державою. У різні історичні періоди розвитку держави судові функції виконувалися як окремою особою (зокрема суд князя, царя, імператора, султана, рабовласника, феодала, поміщика), так і колегіально (суд геліастів у Стародавній Греції і постійні квестії в Стародавньому Римі, народне віче, станові, канонічні суди тощо).

Особливого значення роль судової влади набула у період буржуазних революцій у Західній Європі. Зокрема, після перемоги Великої французької революції 1789—1793 рр. Конституція 1791 року повністю грунтувалася на засадах поділу влади. Її глава 5 була присвячена судовій владі. Вона проголосила незалежність судової влади від виконавчої та вручала її «суддям, обраним на строк народом». При цьому «судова влада в жодному разі не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем». Із засади поділу влад Конституція виводила правило про невтручання органів адміністрації в судові справи і судових органів — у справи адміністрації. Без сумніву, на законодавче оформлення судової влади як самостійної гілки влади як для Франції, так і для інших європейських держав мала вплив концепція поділу влади, розроблена і викладена представником французького Просвітництва Ш.-Л. Монтеск'є у його праці «Про дух законів» (1748 р.).

В історії української державності судова влада значною мірою була відокремлена від адміністративної під час польського панування на українських землях (у Малоросії) — відповідно до положень Литовського Статуту 1588 року, але лише до 1654 року, коли Малоросія була приєднана до Росії з поширенням на її територію чинного в останній судоустрою. Перші спроби закріплення на конституційному рівні поняття судової влади мали місце в Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. Зокрема, згідно з її ст. 7 «якщо хтось із... урядників, а також рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі... подібних винуватців злочину не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати розгляду Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися як переможений законом».

У період відродження української держави (1917—1920 рр.) Центральна Рада Української Народної Республіки 29 квітня 1918 р. прийняла Конституцію під назвою «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». В основу структури вищих органів державної влади також було покладено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Згідно із ст. 63 Конституції «судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністраційні органи влади». Судочинство проголошувалось усним і гласним, а всі громадяни, незалежно від посад, — рівними перед законом і судом.

У Радянській Україні у жодній з її Конституцій (1919, 1937, 1978 рр.) принцип поділу влад і, зокрема, судову владу як окрему гілку влади, не було закріплено. Лише з розпадом Радянського Союзу Україна повернулася до цього питання. У ст. III Декларації про державний суверенітет України проголошено, зокрема, що державна влада в Республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. У Концепції судово-правової реформи в Україні, схваленій постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. стосовно умов і факторів, що зумовлюють необхідність проведення судово-правової реформи, зазначалось, що «суди являли собою важливий інструмент командно-адміністративної системи і змушені були бути провідниками її волі. Суд не мав влади, а влада безконтрольно користувалась судом». А серед завдань реформи на перше місці була поставлена необхідність шляхом ефективного розмежування повноважень гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої та виконавчої влади. При цьому під судовою владою у Концепції розумілася система незалежних судів, які в порядку, визначеному законом, здійснюють право-

суддя. Суди мають владні повноваження для відновлення порушеного права і справедливості. Судова влада здійснюється тільки судом і на основі закону. Всі органи, які виконували деякі судові функції, скасовуються (статті II і III).

Нарешті, останнім важливим кроком до закріплення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову у Конституції України 1996 р. (ст. 6) став підписаний 8 червня 1995 р. Конституційний договір про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції України, згідно із ст. 36 якого державна влада в Україні будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Судову владу здійснюють Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди.

Стаття 1 Закону наголошує, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно з законом. Судову владу реалізовують професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні шляхом здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Однак поняття «судова влада» не зводиться до існуючої в державі системи судів, до судочинства, правосуддя. Воно має більш складну природу, як і більш загальні поняття «влада» і «державна влада».

За визначенням кратології (науки про владу), влада у своїх головних значеннях — це: 1) здатність, право і можливість тих чи інших осіб, органів, установ, систем розпоряджатися ким-небудь, чим-небудь; вирішальним чином впливати на долі, поведінку і діяльність конкретних людей, їх спільнот та інститутів за допомогою різних засобів — права, авторитету, волі, примусу; 2) державне, суспільне, політичне, економічне, духовне та інше панування над людьми; 3) система відповідних державних чи інших управлінських органів; 4) особи, органи, установи, наділені відповідними державними, адміністративними та іншими повноваженнями; 5) монарх, диктатор, полководець та ін., які одноособово розпоряджаються долями і життями багатьох людей; 6) нарешті, загалом, панування, переважний вплив, здатність підкоряти собі у житті, живій природі[1].

Державна влада — вид публічної політичної влади, яка здійснюється державою та її органами, право і можливість держави та її органів розпоряджатися життєдіяльністю суспільства, її громадян та їх

[1] Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. — М. : Академический Проект ; Культура, 2005. — С. 12—13.

об'єднань, що знаходяться на її території, спрямовувати її і контролювати, підкоряти своїй волі[1]. Відповідно до Конституції України (ч. 2 ст. 5) єдиним джерелом влади в Україні є народ.

Судова влада — це самостійна і незалежна гілка (галузь) державної влади. У зв'язку з відсутністю в законодавстві України визначення поняття «судова влада», у юридичній літературі по-різному визначають його зміст. Найчастіше її визначають як систему судів, що здійснюють правосуддя. Дійсно, без судів судова влада неможлива, але не можна зводити судову владу лише до системи судів, оскільки суди є лише суб'єктами судової влади. Уся система судових органів, наділених відповідними повноваженнями, становить основу судової влади. Головним призначенням цих органів є розв'язання правових конфліктів між людьми, людиною і державою, різними структурами держави. Професійні судді та залучені у визначених законом випадках для здійснення правосуддя представники народу (народні засідателі, присяжні) є носіями судової влади в Україні, які покликані здійснювати правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої гілок влади.

Не можна ототожнювати судову владу з правосуддям, адже воно є основною і виключною (ч. 1 ст. 124 Конституції України), але не єдиною функцією судової влади, методом її реалізації. Поняття «судова влада» є ширшим, ніж поняття «правосуддя» як розгляд справ у судовому засіданні, і більш загальним по суті. Воно засвідчує наявність органів, які здійснюють судову владу, і відображає зміст їх функцій та повноважень. При цьому не можна не помітити певну непослідовність Конституції України у визначенні судової влади. Так, після виокремлення поняття судової влади у ст. 6, вона, на відміну від законодавчої та виконавчої влади, була визнана Конституцією не як «влада», а за характером діяльності — як правосуддя. Розділ VIII Конституції України доцільно було назвати не «Правосуддя», а «Судова влада». Водночас позитивним моментом є те, що Закон уже містить окремий розділ 1 «Засади організації судової влади», в якому відрізняє судову владу від судової системи, визначає суб'єктів судової влади і символи судової влади, якими згідно з його ст. 16 є державні символи України — Державний Герб України і Державний Прапор України.

Крім правосуддя судова влада передбачає здійснення інших функцій: конституційний контроль, контроль за законністю та обґрунтованістю рішень і дій (бездіяльності) державних органів, посадових осіб і державних службовців у разі оскарження їх до суду; контроль

[1] Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. — М. : Академический Проект ; Культура, 2005. — С. 450.

за законністю і обґрунтованістю затримання особи, тримання її під вартою, дотриманням прав особи при застосуванні інших заходів забезпечення кримінального провадження, проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, продовженні строків досудового розслідування у кримінальному процесі; узагальнення, систематизація і роз'яснення питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу тощо.

Таким чином, **судова влада** — це сукупність закріплених у Конституції України, процесуальних кодексах та законах України повноважень, які надані судам як спеціальним органам держави для вирішення у процесі застосування права питань, віднесених до їх компетенції, і які реалізуються шляхом здійснення конституційного, цивільного, господарського, адміністративного, кримінального судочинства, а також у формі судового контролю і судового забезпечення.

Судова влада має ознаки самостійності, винятковості, підзаконності і повноти.

1. Самостійність судової влади означає, що судові функції суд не поділяє з іншими органами. Вона здійснюється судами автономно і незалежно від інших державних органів і реалізується у притаманних саме судовій владі організаційних і процесуальних формах, а рішення суду не потребують чиїхось санкцій чи затверджень.

Згідно з Рекомендацією № R (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо незалежності, ефективності та ролі суддів від 13 жовтня 1994 р. судді повинні приймати свої рішення цілком незалежно і мати можливість діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання, з чийого боку та з яких мотивів воно б не здійснювалось. У законі мають бути передбачені санкції проти осіб, які намагаються у такий спосіб впливати на суддів. Судді повинні бути цілком вільними у винесенні неупередженого рішення у справі, яку вони розглядають, покладатись на своє внутрішнє переконання, власне тлумачення фактів і чинне законодавство. Судді не зобов'язані давати звіт щодо справ, які перебувають в їх провадженні, жодній особі, яка не належить до системи судової влади (п. 2 «d»).

Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється (ст. 126 Конституції України). КСУ у рішенні від 19 травня 1999 р. № 4-рп/99 у справі за запитами народних депутатів України зазначив, що й народний депутат України не має права звертатися з вимогами чи пропозиціями до судів, до голів судів і до суддів стосовно конкретних судових справ (п. 1.1).

Пленум ВСУ у п. 4 постанови № 8 від 17 червня 2007 р. «Про незалежність судової влади» роз'яснив, зокрема, що незалежність судової влади, її рівність із законодавчою та виконавчою гілками влади є невід'ємними ознаками правової держави, в якій кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод. Порушенням принципів самостійності судів і незалежності суддів слід визнавати, зокрема, витребування від судді пояснень з питань, які підлягають чи були предметом обговорення у нарадчій кімнаті, або спробу розкриття таємниці постановлення рішення в інший спосіб, витребування чи вилучення судових справ, розгляд яких не завершено, а також отримання матеріалів судових справ (копій документів, які містяться у справі, виписок з неї тощо) з порушенням встановленого законом порядку (неповноважним суб'єктом, без належного документального оформлення тощо).

Втручання у здійснення правосуддя, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом (ст. 6 Закону України). За втручання у діяльність судових органів, незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду, погрозу або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного, посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, передбачена кримінальна відповідальність (статті 376, 379 КК).

2. Винятковість судової влади полягає в тому, що жоден інший орган державної влади чи управління, жодна посадова особа не має права брати на себе функції і повноваження судів. Відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Винесення рішення у конкретній справі є прерогативою суду. Наприклад, у кримінальному процесі особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ч. 1 ст. 62 Конституції України, ч. 1 ст. 17 КПК).

3. Підзаконність судової влади дістає вияв не тільки в тому, що суди і судді діють на підставі закону, підпорядковуються Конституції України, процесуальним кодексам і законам України, а і в тому, що

її носії не мають права відступати у своїй діяльності від вимог матеріального і процесуального закону. Наприклад, істотне порушення вимог кримінального процесуального закону або неправильне застосування закону про кримінальну відповідальність можуть бути підставами для скасування судового рішення судом апеляційної інстанції (статті 409, 412, 413 КПК), а порушення або неправильне застосування норм матеріального або процесуального права у цивільному процесі — підставами для скасування рішення суду першої інстанції і ухвалення нового рішення судом апеляційної інстанції (статті 307, 309 ЦПК). Судді всіх судів, у тому числі КСУ, незалежні і підкоряються тільки Конституції і законам України.

4. Повнота судової влади визначається змістом компетенції її органів, остаточністю рішень, які приймаються судовою владою, їх обов'язковістю для державних органів, посадових осіб, громадян.

Рішення, прийняте судом України, може бути переглянуто лише уповноваженим на те судом, який входить до судової системи України. Як виняток, згідно з ч. 4 ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна, наприклад до ЄСПЛ.

Судові рішення, якими закінчується розгляд справи в суді, ухвалюються іменем України і є обов'язковими для виконання на всій території України (ч. 5 ст. 124 Конституції України, ст. 13 Закону). Обов'язковість рішень суду є однією з основних конституційних засад судочинства (п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України). За умисне невиконання судового рішення, що набрало законної сили, або перешкоджання його виконанню передбачена кримінальна відповідальність (ст. 382 КК).

§ 4. Поняття суду. Суд у системі органів державної влади

Правосуддя в Україні, як визначено у ст. 124 Конституції України, здійснюється виключно судами. Система правосуддя повинна постійно і надійно захищати людину від протиправних посягань, зловживань влади, гарантувати їй дійове поновлення порушених законних прав і свобод. На жаль, у суспільстві поширюється зневіра в суд як орган, що здатен виносити справедливі рішення. 36,5% респондентів соціологічного опитування не зверталися до суду за захистом чи відновленням своїх порушених прав тому, що не бачили перспективи захисту, а 22,0% — не зверталися у зв'язку з відсутністю довіри до правоохоронних і судових органів. Найефективнішим способом

захисту в системі гарантій прав і свобод людини і громадянина вважають суд лише 13,0% респондентів, 4,0% — прокуратуру, 11,0% — адвокатів, 15,0% — ЄСПЛ. За період з вересня 2010 р. по лютий 2011 р. простежується падіння рівня довіри до судів на 7,3% до 14,3%. Дослідження, проведене Євразійським Інститутом Свобод методом анкетування і групового інтерв'ю, у період з 10 листопада по 10 грудня 2011 р., показало, що більше половини респондентів (51,2%) вважають, що рівень роботи правоохоронних органів і судів в Україні є незадовільним. Причини недовіри до суду: 63,6% опитаних українців вважають, що у судах змагаються не сторони, а їх гаманці; 34,5% — вважають, що, не знаючи адвоката, який знає суддю, справи не виграєш; 27,2% — вважають, що суди займаються формальною бюрократією, а не вирішенням справ по суті; крім того, 16,3% опитаних упевнені, що в Україні суд ніколи не осудить високопосадовця[1].

Отже, вкрай важливим є створення належних умов для здійснення справедливого правосуддя на основі закону та моралі, за яких суд користувався б довірою людей. Не можна забути той факт, що тривалий час суди України були переважно карально-репресивними органами. Однак сьогодні вони повинні насамперед забезпечувати належне функціонування права, відновлювати справедливість і законність у суспільних відносинах.

Термін «суд» може вживатися у кількох значеннях:

— установа, в якій працюють судді та працівники апарату суду;

— суддя, колегія суддів, які розглядають справи;

— судовий процес;

— державний орган.

Головний зміст цього поняття полягає в тому, що суд — це державний, владний орган, покликаний здійснювати правосуддя в державі.

Треба зазначити, що «суд» також можна сприймати і як соціальний інститут, і як інститут публічної влади. Утворення суду як соціального феномена пов'язане із здатністю людини до логічного мислення шляхом сприйняття інформації, її аналізу та оцінки. Суд як соціальний інститут виник ще на докласових стадіях розвитку людства, і з часів самих ранніх форм свого розвитку став невід'ємною складовою буття людини.

Суд завжди має як зовнішній, так і внутрішній прояв. Зовнішній прояв суду полягає в тому, що спірні питання між членами будь-якого колективу стають предметом колективного розгляду. Внутрішній

[1] Соціологічне опитування, проведене Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua (станом на 14 липня 2012 р.).

прояв суду визначений психологічним феноменом, який має назву «сумління, совість». Здатність людини відчувати провину за свої вчинки і є внутрішнім проявом суду як соціального феномена. Лише з розвитком державних форм правління суд перестає бути лише соціальним феноменом і отримує також ознаки інституту публічної влади.

Правовою основою діяльності судів загальної юрисдикції є Конституція України, Закон, укази Президента України, постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів тощо. Однак основоположним джерелом права для організації та функціонування суду є саме Конституція як основний суспільний договір між народом і державним апаратом щодо найважливіших питань їх взаємовідносин.

До основних завдань суду належать здійснення правосуддя на засадах верховенства права і забезпечення захисту гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства та держави.

Суди мають владні повноваження для відновлення порушених права і справедливості. Судова влада здійснюється тільки судами і на основі закону. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Закон «Про судоустрій та статус суддів» у ст. 1 визначив, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними і безсторонніми судами, створеними згідно із законом. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території країни.

Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Кодекс України про адміністративні правопорушення встановлює відповідальність за неповагу до суду, а КК — за втручання у будь-якій формі у діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або домогтися винесення неправосудного рішення.

Для кожної людини у правовій державі передусім важливо мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати своє право на судовий захист. Необхідно, щоби суд, розглядаючи будь-який конфлікт, був неупередженим і здатним прийняти справедливе та законне рішення. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Суд не може відмовити у правосудді, якщо особа вважає, що її права і свободи порушені, або створюються перешкоди для їх реалізації, або мають місце інші порушення прав і свобод.

Формування та ефективне функціонування незалежного суду можливі лише в державі, в якій виявлено політичну волю щодо існування такого суду, де політичні сили відмовились від впливу на судо-

ву гілку влади і поступились власними інтересами на користь інтересів суспільних і державних.

Особливе місце суду зумовлюється колом завдань, що розв'язуються судами, і наявністю специфічних ознак, притаманних тільки суду. Суд вирізняється серед інших органів низкою ознак. Насамперед, суд розглядає та вирішує особливі категорії справ, які не правомочний розглядати жоден інший орган. Розгляд справ у суді відбувається з дотриманням відповідної процедури, встановленої законом. Суд є самостійним при розгляді справ. Судове рішення, яким закінчується розгляд справ у суді, ухвалюється іменем України. Судове рішення, яке набрало законної сили, обов'язкове до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, фізичними та юридичними особами на всій території України. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Після здобуття Україною незалежності в українському законодавстві відразу були зроблені перші кроки на шляху гарантування охорони прав та законних інтересів громадян. Це гарантування мало стати одним із принципів правової системи та державного життя, принаймні його було задекларовано в Конституції України (ст. 55). Адже тільки незалежний, об'єктивний, неупереджений суд може виступити гарантом законності та справедливості. Запровадження суду, вільного від політичних пристрастей і корисливих інтересів, від посадових амбіцій та правил підлеглості, здатне повною мірою реалізувати такі принципи правосуддя, як законність, змагальність сторін, право громадян на захист.

§ 5. Поняття судової системи

Ставлення держави до своїх громадян є показником рівня стабільності демократії в ній. Якщо система процедур, спрямованих на захист законних інтересів і прав громадян, дозволяє сподіватися на перемогу справедливості та законності, можна вести мову і про сильну державну владу, і про пріоритет загальнолюдських цінностей, і про елементарну правову культуру суспільства.

Україна як держава, що тільки розбудовує власну модель правової системи, безумовно, має скористатися відповідним позитивним досвідом, набутим протягом століть в інших країнах світу. Судова система — це одна з підвалин державності. Вона має забезпечити правосуддя для кожної особи у порядку, встановленому Конституцією та законами України.

Історія розвитку людства свідчить, що початок формування судової системи у будь-якій країні співвідноситься з моментом сприйнят-

тя державою ідеї поділу влади. Встановлення виключних повноважень, що мають бути реалізовані за допомогою відповідно оформленої системи органів, та виокремлення судової гілки влади і є початком заснування судової системи. Водночас наявність судової системи ще не свідчить повною мірою про наявність у державі окремої судової гілки влади, оскільки судова система є лише організаційним проявом судової влади, яка має й інші складові.

Серед сучасних світових судових систем можна виділити три найбільш поширені типи: романську, германську та англійську. Романському типу судової системи притаманні такі риси: наявність відокремленої адміністративної юстиції; дуалізм судової влади; внутрішня спеціалізація судів загальної юрисдикції з розгляду цивільних і кримінальних справ; нечітке розмежування юрисдикцій між загальними та спеціалізованими судами; існування квазісудових установ з розгляду певної категорії спорів. Германському типу притаманні: судовий варіант адміністративної юстиції; рівні судової системи; множинність самостійних судових підсистем; наявність судів загальної юрисдикції першої інстанції, які не поділяються на кримінальні та цивільні; чітко визначена юрисдикція всіх судів; відсутність квазісудових установ. Англійський тип судової системи характеризується таким: унітарність судової влади; особливий статус суду; можливість звернення до вищих судів лише з питань застосування права; адміністративно-судовий та квазісудовий варіанти адміністративної юстиції; структура судів загальної юрисдикції визначається за категоріями кримінальних і цивільних справ та особливостями процесу; відсутність ювенальних та адміністративних судів; значна кількість квазісудів.

Будь-яка судова система може бути охарактеризована за такими ознаками: цілеспрямованість, структурованість, автономність, стабільність. Для розуміння поняття «судова система» необхідним видається також виділення основоположних засад, які виражають сутнісні характеристики судової системи, тобто визначення системи принципів, що характеризують судову систему як складне соціально-правове явище. До принципів судової системи можна віднести: верховенство права, рівність, доступність, справедливість.

Судова система як різновид соціальної системи має свої функції в галузі соціально-політичного управління суспільством при здійсненні правосуддя. До таких функцій можна віднести: функція правового визначення суспільних відносин, гуманістична функція, ідеологічна функція, інформаційно-аналітична функція.

Відповідно до ст. 124 Конституції України і ст. 3 Закону судову систему України складають суди загальної та спеціальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції.

Судова система судів загальної юрисдикції будується згідно зі ст. 125 Конституції за принципами територіальності та спеціалізації. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів.

Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України. Порядок організації діяльності КСУ встановлюється Конституцією України та Законом України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України».

Сучасний стан судової системи України змушує приділити особливу увагу такому поняттю, як ефективність судової системи держави. Адже наші держава і суспільство мають визнати, що економічні та соціальні реформи виявилися значно глибшими та виснажливішими, ніж очікувалось. Соціальна нестабільність і політична напруженість, зростання злочинності спричинені правовим нігілізмом населення, почуттям безвиході та розчарування, невпевненості людей у своєму майбутньому. Багато про що свідчить те, що 57,0% респондентів проведеного соціологічного опитування не підтримують діяльність судів в Україні. При цьому 40,0% респондентів вважають, що судова система повністю охоплена корупцією[1]. Водночас перетворення у свідомості людей потребуватимуть значно більше часу та зусиль, ніж зміни в економіці, в життєвому рівні населення.

До умов ефективності судової системи можна віднести: раціональну організацію судових системи; досконалу законодавчу базу; незалежність; високий рівень правової культури; професіоналізм суддівського корпусу та апарату судів; узгодженість функціонування судової системи з іншими механізмами соціального контролю; безумовне та своєчасне виконання судових рішень. До критеріїв ефективності судової системи можна віднести: критерії ефективності організації судової системи (доступність суду, його незалежність, спеціалізація та стабільність судової системи); критерії ефективності судової процедури (справедливість, неупередженість, своєчасність судового розгляду); критерії ефективності кадрового забезпечення судової системи (професіоналізм суддів і працівників апарату суду); критерії соціальної ефективності судової системи (суспільний авторитет суду і довіра до нього, соціальна відповідальність суду)[2].

Однак найважливішим результатом судової реформи в Україні все ж має бути становлення змагальної судової системи, характерної саме для правової держави з її розвинутими суспільними інститута-

---

[1] Соціологічне опитування, проведене Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua (станом на 14 липня 2012 р.).

[2] Див. : Москвич Л. М. Ефективність судової системи : концептуальний аналіз : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 87—248.

ми захисту прав людини. Ще 28 квітня 1992 р. Верховна Рада України схвалила першу Концепцію судово-правової реформи в Україні, в якій «створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства» та перебудова судової системи були проголошені головною метою судово-правової реформи. Ця Концепція визначила необхідність радикального реформування матеріального та процесуального законодавства, деідеологізацію і наповнення його гуманістичним змістом. З огляду на набутий достатній власний та міжнародний досвід, треба ґрунтовно опрацювати майбутні кроки реформ і переконати суспільство у їх необхідності. Створення в державі умов для верховенства права, законів і забезпечення реального захисту прав і свобод людини і громадянина є головною метою судово-правової реформи.

Питання для самоконтролю

1. У яких нормативно-правових актах закріплено право на справедливий суд?
2. Які засади організації та діяльності судової влади є організаційно-функціональними елементами права на справедливий суд?
3. Які засади судочинства є функціональними елементами права на справедливий суд?
4. Які засади кримінального провадження належать до спеціальних елементів права на справедливий суд?
5. Яким чином взаємодіють між собою вимоги законності суду, незалежності суду та безсторонності суду?
6. Що таке правосуддя?
7. Як співвідносяться поняття «судова влада» і «правосуддя»?
8. Якими ознаками характеризується правосуддя? У чому вони полягають?
9. Що є міжнародно-правовою та конституційно-правовою основою правосуддя в Україні?
10. Що таке судова влада, коли вона виникла?
11. Як співвідносяться судова влада і система судів?
12. У чому полягає самостійність, винятковість, повнота й підзаконність судової влади?
13. У яких значеннях може вживатися термін «суд»?
14. Визначте правову основу діяльності судів в Україні.
15. Які основні завдання суду, та за якими ознаками відрізняється суд від інших державних органів?
16. Що таке «судова система країни»?
17. Які типи судових систем можна виділити? Охарактеризуйте їх.
18. Які функції здійснюються судовою системою?
19. Визначте основні критерії ефективності судової системи.

Глава 3

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ

§ 1. Поняття і система принципів організації та діяльності судів

Проблема принципів організації та діяльності судів є однією з центральних у науці судоустрою. Чітке визначення поняття судоустрійних принципів є одним із найважливіших питань, що розробляються як загальною теорією держави та права, так і представниками окремих галузей правознавства. Саме тому варто погодитися з висловленою у юридичній науці думкою, що відсутність чіткого й стабільного визначення певного поняття найчастіше призводить до його «розчинення» серед інших явищ і категорій, у даному випадку, наприклад, таких як «ідея», «норма», «закономірність», «властивість» тощо.

У науці судоустрою формулювання поняття «принцип» є однією з найбільш важливих теоретичних проблем, оскільки принципи організації і діяльності судів, по суті, являють собою основні положення, що визначають усю побудову судової системи та характеризують правовідносини, які виникають як при організаційному забезпеченні діяльності судів, так і в процесі реалізації судами та суддями визначених законом повноважень.

О. З. Хотинська доходить висновку, що завжди, коли йдеться про засади судочинства, під ними розуміють його принципи, однак саме поняття «принцип» є ширшим, ніж «засада», поглинаючи останню дефініцію[1]. Така позиція, до речі, підтверджується й визначенням, яке міститься у Великому тлумачному словнику сучасної української мови: «засада — це вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки»[2]. До того ж, мало хто сумніва-

---

[1] Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. З. Хотинська. — К., 2006. — С. 16—19.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 325.

ється, що у ст. 129 Конституції України закріплені саме принципи судочинства, хоча застосовується термін «засади».

Загальновідомим є той факт, що в юриспруденції, як і в будь-якій іншій науці, мета визначення (дефініції) будь-якого поняття полягає в тому, щоб розкрити зміст цього поняття, вказуючи на його природу та суттєві властивості досліджуваного предмета, які виокремлюють його з числа інших. Щоб визначити поняття принципів організації і діяльності судів, спробуємо з'ясувати природу й специфічні риси, що відрізняють принципи від суміжних категорій.

Звернемося спочатку до етимологічного значення терміна «принцип». Слово «принцип» (від лат. principium) має такі основні значення: 1) основне вихідне положення будь-якої наукової системи, теорії, ідеологічного напряму; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; 3) переконання, норма, правило, яким керується хтонебудь у житті, поведінці[1]. Ще стародавні римляни звертали увагу на те, що «принцип є найважливішою частиною всього» (principium est potissima pars cuuiugue rei).

Свого часу В. І. Даль писав, що принцип — це наукова або моральна засада, підстава, правило, основа, від якої не відступають[2]. Наявність глибоких моральних коренів у понятті «принцип» підкреслював також і М. С. Строгович, стверджуючи, що вони мають яскраво виражену моральну основу; в принципах, як у дзеркалі, відображаються діючі у суспільстві моральні вимоги, загальний моральний та культурний рівні розвитку. У філософії поняття «принцип» має такі значення: 1) у суб'єктивному розумінні — основне положення, передумова (принцип мислення); в об'єктивному розумінні — вихідний пункт, першооснова, найперше; 2) основоположне теоретичне знання, що не є ані доказовим, ані потребуючим доказування; 3) основоположна етична норма, що є або суб'єктивною — максимою — і спрямовує волю, оскільки вона виступає як керівний момент стосовно окремих індивідів, або об'єктивною — законом — і в такому випадку визнається значущою для волі кожної розумної істоти[3]. У теорії пізнання під категорією «принцип» розуміють загальне положення, універсальний елемент у понятійному апараті науки, а у теорії держави і права категорія «принцип права» означає основну

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К. ; Ірпінь : Перун, 2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lingvo.ua/ru/Search/uk-uk/норма?searchMode=Interpratiuons.

[2] Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. — Воспроизводство изд. 1955 г. / В. И. Даль. — М. Рус. яз., 1998. — Т. 3. — С. 431.

[3] Философский энциклопедический словарь. — М., 1997. — С. 363.

засаду, відправну ідею, наділену універсальною властивістю, найвищою імперативністю[1].

Крім того, з гносеологічної точки зору категорія «принцип» найтіснішим чином пов'язана з такими категоріями, як «закономірність» і «сутність». Це дає підстави визначати принципи будь-якої діяльності через її об'єктивні закономірності та її глибинну сутність. Поняття «принцип» також пов'язане з категорією «ідея» у тому випадку, коли під останньою філософи розуміють внутрішню логіку, закон існування досліджуваного об'єкта. Нарешті, у самому широкому розумінні принцип є началом, вихідним пунктом становлення буття. Таким чином, аналізуючи і порівнюючи між собою наведені вище визначення поняття «принцип», взяті з неюридичних джерел, слід зазначити, що стосовно судоустрою у них можна запозичити те, що принцип — це основне, вихідне положення науки, теорії, знання.

Відповідно до ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є: 1) законність; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) забезпечення доведеності вини; 4) змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; 6) забезпечення обвинуваченому права на захист; 7) гласність судового процесу та його повна фіксація технічними засобами; 8) забезпечення можливості апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; 9) обов'язковість рішень суду. Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства для судів окремих юрисдикцій.

На наш погляд, до системи принципів організації та діяльності судів слід віднести: здійснення правосуддя виключно судами; доступність правосуддя; спеціалізація, територіальність та інстанційність; незалежність суддів та їх недоторканність; верховенство права; законність; поєднання одноособового і колегіального розгляду справ; участь народних засідателів і присяжних у суді першої інстанції; гласність та відкритість судового процесу; рівність учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність; диспозитивність; забезпечення можливості апеляційного та касаційного оскарження рішень суду; обов'язковість судових рішень; державна мова судочинства; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення правової допомоги; забезпечення доведеності вини (презумпція невинуватості); офіційне з'ясування обставин у справі як принцип адміністративного судочинства.

---

[1] Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : монографія / М. А. Маркуш. — Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. — С. 17.

Звичайно, системний підхід у вивченні принципів організації та діяльності судів не є самоціллю. Він необхідний, щоб найбільш повно і точно описати процеси, які відбуваються при реалізації принципів. У практичному плані системний аналіз дозволяє виявити властивості системи принципів організації та діяльності судів, визначити вплив на систему окремого принципу залежно від його змісту, з'ясувати шляхи законодавчого закріплення змісту принципу таким чином, щоб могла оптимально функціонувати вся система. Дослідження саме системи принципів організації та діяльності судів як особливого правового утворення дозволяє отримати цілісне уявлення про механізм реалізації кожного з її структурних елементів і системи в цілому для забезпечення прав учасників судочинства.

§ 2. Характеристика принципів організації і діяльності судів

2.1. Здійснення правосуддя виключно судами

Здійснення правосуддя (ст. 5 Закону) — положення цього принципу відображають суть і демократизм українського законодавства. Вихідними для його реалізації є норми Конституції України, згідно з якими правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Звернувшись до історії, можна констатувати, що принцип здійснення правосуддя виключно судами не завжди був закріплений законодавчо та виконувався. З перемогою революції 1917 року роль суду знівечилась, адвокати виконували суто формальну функцію, презумпція невинуватості звелась нанівець. До осіб, які обвинувачувалися, без дотримання норм процесуального порядку та будь-яких процесуальних гарантій застосовувалися недозволені методи слідства. Головним доказом вважалося визнання вини, якого домагалися шляхом тортур. Потім без дослідження доказів, з порушенням права на захист та інших прав, «вороги народу» засуджувалися позасудовими органами. Так, 27 травня 1935 р. наказом НКВС СРСР були утворені так звані «трійки», до складу яких входили начальники УНКВС і відділу міліції (пізніше — секретарі обкому ВКП (б), а також обласні прокурори). Вони розглядали справи «без суду та слідства». Однак і такий склад «суду» радянській владі того часу видався занадто громіздким: склад суду зменшився до двох осіб — із прокурора СРСР і наркома внутрішніх справ. Іноді вирок виносив взагалі державний чиновник. Так, за 1937—1938 рр. у справах, підвідомчих НКВС, було засуджено 1 344 923 особи, з них «трійками» — 1 101 433.

Принцип здійснення правосуддя лише судом був законодавчо визначений на початку 60-х рр. у ході судово-правової реформи. Підставою визнання цього принципу стало викриття репресій, що відбувалися в СРСР до 50-х рр. минулого століття.

Посткомуністичний період в Україні розпочався з реформування судової системи. Конституцією України 2006 року визначено, що державна влада України здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Розділ VIII Конституції називається «Правосуддя». Статтями 124 та 125 цього розділу передбачено, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Лише судам надані виключні повноваження щодо здійснення правосуддя, тому що жоден державний орган не наділений такими повноваженнями, можливостями, як суд, для прийняття рішення на підставі безпосереднього, повного та об'єктивного дослідження обставин справи в умовах гласного та усного судового розгляду при забезпеченні змагальності та рівності сторін. Лише суд наділений винятковою компетенцією щодо вирішення питання про визнання особи винуватою у вчиненні злочину чи виправдання особи, лише суд має право на підставі закону, наприклад, звільнити особу з роботи чи позбавити батьківства тощо. Саме такими повноваженнями суди виділяються серед усіх державних органів, маючи особливе становище, яке зобов'язує їх виступати гарантом прав і свобод людини та громадянина.

У ч. 2 ст. 5 Закону визначено, що особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом. Так, ст. 353 КК передбачає кримінальну відповідальність за самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи, поєднане із вчиненням будь-яких суспільно небезпечних діянь. Відповідальність, передбачена санкцією зазначеної статті, полягає у штрафі до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років.

Частиною 3 ст. 5 Закону визначено, що у здійсненні правосуддя бере участь народ через народних засідателів і присяжних (особливості участі народних засідателів і присяжних закріплені у статтях 57—62 цього Закону і висвітлені у п. 8 цієї глави).

Принцип здійснення правосуддя виключно судами не обмежується судовим розглядом справ у судах першої інстанції, а характеризує всі стадії розгляду спав, передбачені законом. У кожній з них правосуддя здійснюється у тих формах, які відповідають характеру справ, розгляд яких у компетенції тієї чи іншої інстанції.

Згідно з цим принципом змінити чи скасувати судові рішення може лише вищестоящий суд у порядку, встановленому законом.

Жодне судове рішення не може бути скасовано чи змінено іншим державним органом, крім суду. Це є проявом не тільки винятковості, а й повноти та гарантій судової влади: рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма, кого вони стосуються.

2.2. Доступність правосуддя

Україна проголосила себе правовою державою (ст. 1 Конституції України) і як правова держава повинна забезпечити доступність правосуддя для своїх громадян. Конституція України передбачає судовий захист прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 55), найважливішою формою реалізації якого є здійснюване виключно судами правосуддя (ч. 1 ст. 124). Невиконання державними органами і посадовими особами своїх конституційних обов'язків щодо забезпечення доступу особи до правосуддя є порушенням конституційного права особи на судовий захист. Як зазначив КСУ у рішенні № 8-рп/2002 від 7 травня 2002 р. у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб, судовий захист прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина. Право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя.

Доступність правосуддя для кожної людини є визначальним принципом організації та діяльності судів, судової влади. Її основи закладені в положеннях Конституції України: звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8); юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124). На забезпечення доступного і справедливого судочинства в Україні були спрямовані і Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, і Концепція реформування кримінальної юстиції, затверджені указами Президента України відповідно від 10 травня 2006 р. і 8 квітня 2008 р. Реалізація їх положень отримала вияв у прийнятих пізніше кодексах і законах України.

Згідно з ч. 3 ст. 3 Закону судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією і законами України. Прийнятий 13 квітня 2012 р. новий Кримінальний процесуальний кодекс України доступ до правосуддя передбачив як одну із засад кримінального провадження (п. 14 ч. 1 ст. 7, ст. 21). Сприяти доступу особи до правосуддя покликаний і Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р.

Доступність правосуддя є багатоаспектним поняттям. Основні його аспекти організаційно-правові та процесуальні. Доступність правосуддя насамперед забезпечується оптимальною побудовою судової системи, зокрема територіальною наближеністю до населення, чіткою визначеністю юрисдикції суду, компетентністю суддів, стабільністю судової системи. Організаційно-правовими гарантіями доступності правосуддя є: недопустимість відмови судів у розгляді справ їх юрисдикції; дотримання судами розумних строків розгляду справи; необтяженість судової процедури зайвими формальностями; доступність правової допомоги для громадян; доступ громадян до судових рішень, обов'язковість виконання останніх після набрання ними законної сили. Важливою складовою доступності до правосуддя є механізм апеляційного і касаційного оскарження судових рішень, право на які закріплено у п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, з чітким визначенням юрисдикції судів апеляційної та касаційної інстанцій.

Важливою умовою доступності правосуддя є наявність у державі оптимальної системи судових витрат і розвинутих механізмів надання правової допомоги для бідніших верств населення, у тому числі безоплатної, яку має забезпечувати реалізація положень Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р.

Доступності правосуддя сприяє також поінформованість людей про систему судів, порядок звернення до них, судову практику, яка має бути такою, щоб викликати довіру до судів.

Водночас доступ до правосуддя не виключає можливості для особи вирішити свій спір у позасудовому порядку (через третейські суди, медіацію тощо).

Таким чином, доступність правосуддя означає такий існуючий у державі і визначений її законами стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду, який відповідає вимогам, закріпленим у міжнародно-правових актах з прав людини і судочинства, та задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридичних справ, забезпечує кожному громадянину його конституційне право на судовий захист.

ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (1975 р.) визнав право на доступ до правосуддя важливим аспектом права кожної людини на справедливий судовий розгляд, проголошеного у ст. 6 Конвенції.

Згідно з п. 1 ст. 6 кожний має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Аналогічне положення закріплене у п. 1 ст. 14 МПГПП.

За змістом цих міжнародно-правових актів право на справедливий судовий розгляд має, зокрема, у цивільному судочинстві кожна особа, яка звернулася до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів (ст. 3 ЦПК), у кримінальному провадженні — це не лише обвинувачений (підозрюваний) у вчиненні кримінального правопорушення, а й потерпілий. На необхідності забезпечення доступу до правосуддя особам, потерпілим від кримінального правопорушення, наголошує резолюція Генеральної Асамблеї ООН 40/34 від 29 листопада 1985 р., на підставі якої було прийнято Декларацію основних принципів правосуддя для жертв від злочинів і зловживання владою. У разі заявлення в кримінальному провадженні цивільного позову суб'єктами права на доступ до правосуддя є також цивільний позивач і цивільний відповідач.

Право на доступ до правосуддя не є абсолютним. Воно може бути обмежено у випадках, передбачених процесуальним законом. Наприклад, КПК встановлює обмеження права учасників провадження на апеляційне оскарження судових рішень: 1) з підстав заперечення обставин, які ніким не оспорювалися під час судового розгляду і дослідження яких судом було визнано недоцільним відповідно до положень ч. 3 ст. 349 Кодексу; 2) ухвалених на підставі угод, якщо всі передбачені законом умови були дотримані судом (ст. 394 КПК).

На можливість такого обмеження права на доступ до правосуддя неодноразово звертав увагу в своїх рішеннях і ЄСПЛ. Водночас він особливо наголосив, що такі обмеження не можуть обмежувати право доступу до правосуддя таким чином і до такої міри, що зачіпають саму його сутність, і вони будуть відповідати п. 1 ст. 6 КЗПЛ за умови, що мають законну мету і що існує розумна розмірність між використовуваними засобами і поставленою метою. Конвенція має на меті захист не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дійсних прав. Це зауваження стосується, зокрема, права на доступ до правосуддя, з огляду на значущість для суспільства права на справедливий судовий розгляд. Зазначені обмеження не звужують загальне право особи на доступ до правосуддя (див., зокрема, рішення у справах «Bellet v. France» від 4 грудня 1995 р. та «Perezde Rada Cavanilles v. Spain» від 25 вересня 1998 р.).

Забезпечення доступності правосуддя передбачає не лише доступ до справедливого судового розгляду, а й набрання законної сили ухваленим на його основі судовим рішенням і його виконання. Виконаними завдання цивільного судочинства (ст. 1 ЦПК) чи кримінального провадження (ст. 2 КПК) визнаються не тоді, коли суд ухвалив рішення за результатами розгляду, а тоді, коли воно набере законної сили і буде виконане. Це відповідає і праву особи на доступ до правосуддя.

ЄСПЛ у справі «Immobiliare Saffi v. Itali» від 28 липня 1999 р. зазначив, що, якщо внутрішнє законодавство Договірної Сторони допускає невиконання остаточного судового рішення на шкоду одній із сторін, право на судовий розгляд стає ілюзорним. Видається немислимим, щоб ч. 1 ст. 6 [КЗПЛ], детально описуючи процедурні гарантії, надані сторонам, такі як справедливість, публічність, ефективність судового розгляду, при цьому не забезпечувала виконання судового рішення. Тлумачення ст.6 лише як такої, що гарантує право на доступ до суду і проведення судового розгляду, може призвести до ситуацій, несумісних з принципом верховенства права, якого Договірні Сторони зобов'язалися дотримуватися при ратифікації Конвенції. Виконання судового рішення, винесеного будь-яким судом, має розглядатися як складова частина «судового розгляду» в розумінні ст. 6.

Згідно зі ст. 382 КК умисне невиконання судового рішення або перешкоджання його виконанню тягне кримінальну відповідальність.

Кожен з учасників судового провадження має право брати участь у розгляді судом справи, яка стосується його прав та обов'язків, на всіх стадіях судового провадження: у суді першої інстанції, у перегляді судових рішень в апеляційному чи касаційному порядку або за нововиявленими обставинами, а також у розгляді судом питань на стадії виконання судових рішень. На кожній стадії судового провадження суд має своєчасно роз'яснити кожному такому учаснику провадження це право і забезпечити можливості для його реалізації, обов'язково повідомивши про дату, час і місце судового провадження.

Відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України звернення учасника судового провадження за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ чи інших міжнародних судових установ або до відповідних міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна, можливе лише після використання всіх національних засобів правового захисту.

2.3. Спеціалізація, територіальність та інстанційність

Правильно організована система судів є однією з гарантій справедливого й ефективного суду. Принципи, на яких побудована система судів, є принципами її організації, що «цементують», поєднують усі її ланки між собою. Такими принципами є спеціалізація, територіальність та інстанційність.

Організація системи судів в Україні характеризується розподілом юрисдикцій. Під юрисдикцією в контексті судової влади розуміється компетенція, якою наділені лише суди, щодо розгляду справ і ухвалення у них обов'язкових рішень, які є остаточними в рамках національної правової системи і не можуть бути переглянуті у позасудо-

вому порядку. Термін «юрисдикція» характеризує природу судової діяльності[1].

Необхідність спеціалізації зумовлена ускладненням та урізноманітненням суспільних відносин, а отже, і їх правового регулювання. Не лише судді, а й інші правники не можуть бути компетентними в усіх сферах правовідносин — вони неспроможні охопити весь нормативний масив, який застосовується в Україні. Тому Конституція України визнала спеціалізацію принципом для побудови системи судів загальної юрисдикції (ст. 125). Поділ загальної юрисдикції на окремі види спеціалізованих юрисдикцій, виходячи з особливостей предмета судових спорів та обумовленого цими особливостями виду судочинства, має на меті покращити якість і оперативність вирішення судових справ, забезпечити найбільш ефективні механізми захисту прав і свобод людини у відповідних правовідносинах.

Досвід цивілізованих країн показує, що спеціалізація може здійснюватися за галуззю права чи інститутом, що регулює ті чи інші суспільні відносини (галузева спеціалізація), або за суб'єктами цих відносин (суб'єктна спеціалізація). Галузева спеціалізація найчастіше реалізується через утворення окремих, а інколи й ієрархічно вибудованих, судових установ (Німеччина, Франція, Австрія, Іспанія), а суб'єктна — через організацію всередині судових органів певних підрозділів (колегій, палат, відділень), в яких розглядаються справи щодо правовідносин за участю спеціального суб'єкта — неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя та ін. (Франція, Німеччина, Італія, Канада, Англія)[2].

Принцип спеціалізації в Україні трактувався по-різному. Однак усі варіанти можна звести до двох основних підходів.

Згідно з одним — у системі судів загальної юрисдикції, поряд із загальними судами (місцевими та апеляційними), утворюються і діють спеціалізовані суди (наприклад адміністративні, господарські, суди у справах неповнолітніх тощо). Вершину спеціалізованих судів становлять вищі спеціалізовані суди, останньою інстанцією стосовно

---

[1] Це поняття певною мірою тотожне поняттю «підвідомчість», яке традиційно вживалося, коли йшлося про розмежування повноважень між судами та іншими державними органами, або між загальними і арбітражними (господарськими) судами. Однак його використання стосовно судів видається неправильним, оскільки етимологічно «підвідомчість» походить від слів «відання», «відомство», які найчастіше вживаються щодо органів виконавчої влади. Термін «юрисдикція» точніше характеризує природу судової діяльності і отримав закріплення у сучасному законодавстві. Для позначення розподілу справ між судами в межах одного виду юрисдикції вживається термін «підсудність».

[2] Шишкін В. І. Судові системи країн світу : у 3 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 2. — С. 6.

яких є Верховний Суд України. Такий підхід було реалізовано у законодавстві про судоустрій до прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Поділ судів на загальні та спеціалізовані, за логікою, мав би означати, що вони повинні співвідноситися як «загальне» і «спеціальне». Однак чи можна стверджувати, що, наприклад, адміністративна юрисдикція адміністративних судів є спеціальною стосовно цивільної чи кримінальної юрисдикції загальних судів? І предмет юрисдикції, і правила судочинства у загальних судах не можна назвати загальними, а в адміністративних — спеціальними. Адже ці види юрисдикції, так само, як і відповідні галузі права, є рівнозначними і самостійними. Співвідношення спеціального і загального можна відстежити хіба що тоді, коли спеціалізовані суди виокремлюються за суб'єктною ознакою. Наприклад, військові суди та інші загальні суди: військові суди, до їх ліквідації у 2010 р., мали такий самий предмет юрисдикції і діяли за тими самими правилами судочинства, що й інші загальні суди, але мали спеціальний суб'єкт — військовослужбовця. Коли ж ідеться про поділ юрисдикції судів за галузевою ознакою (за галузями матеріального і процесуального права), то цей підхід не спрацьовує, оскільки види юрисдикції судів загальної юрисдикції є рівнозначними, однопорядковими і співвідносяться як елементи єдиного цілого (загальної юрисдикції), а не як загальне і спеціальне.

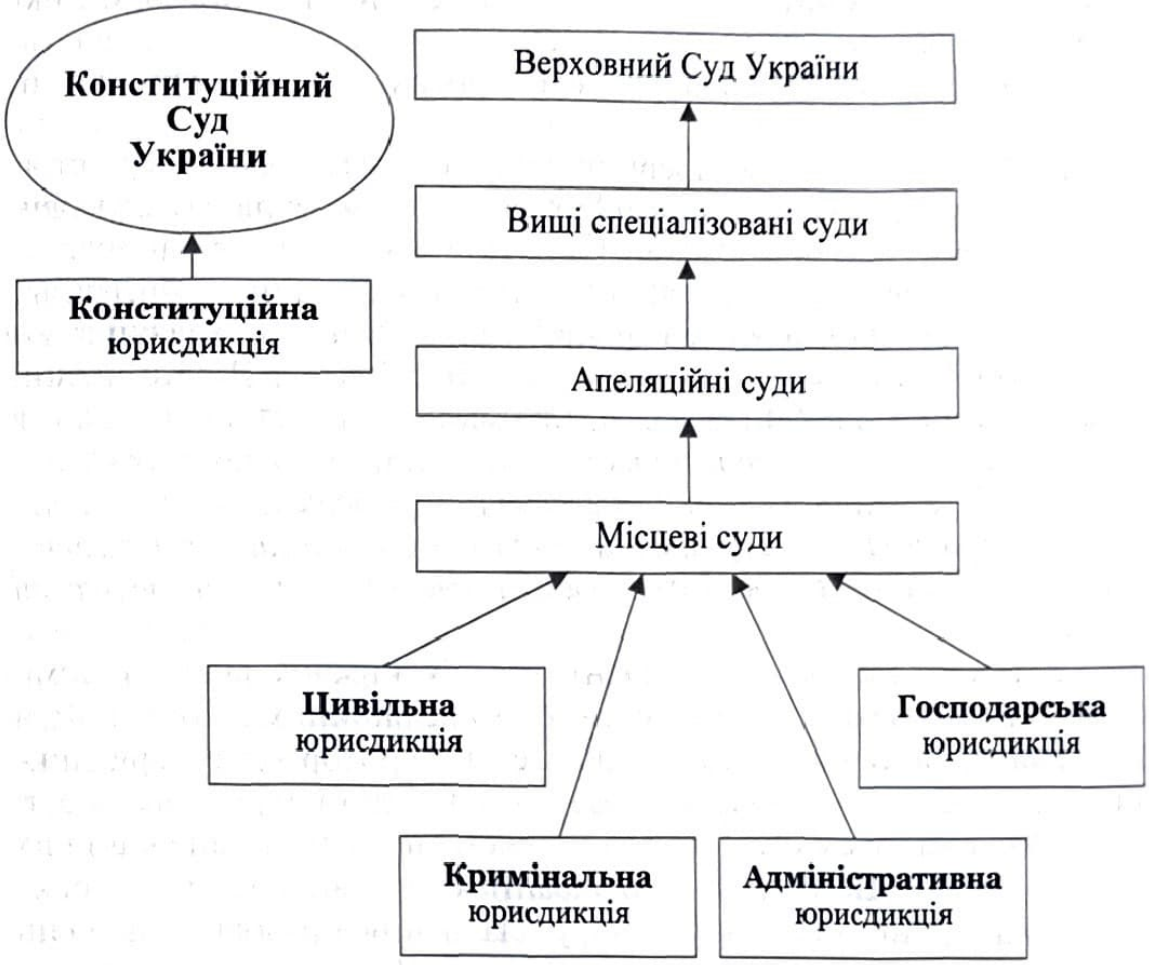
Згідно з другим підходом система судів загальної юрисдикції складається з вертикалей, які спеціалізуються на вирішенні справ відповідних юрисдикцій — кримінальної, цивільної, господарської та адміністративної. На вершині кожної вертикалі — відповідний вищий спеціалізований суд. Завершує структуру спеціалізованих судів Верховний Суд України. Суди організовані з урахуванням особливостей предмета судових справ за відповідною юрисдикцією та зумовленого цими особливостями виду судочинства, тобто в Україні головними критеріями судової спеціалізації визнається предмет спірних правовідносин і властива для його розгляду процедура[1].

Усі вертикалі системи судів загальної юрисдикції мають аналогічну структуру: місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд на вершині всіх вертикалей. Саме такий підхід втілено у чинному Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 1 ст. 17, ст. 18).

---

[1] Див. п/п 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010.

Схема 1

КСУ теж виходить з аналогічного розуміння: «Принцип спеціалізації полягає у створенні відповідних спеціалізованих судів для здійснення цивільного, кримінального, адміністративного, господарського судочинства»[1].

Спеціалізація також розуміється у вужчому значенні. Йдеться про внутрішню спеціалізацію у судах — спеціалізацію суддів з розгляду окремих категорій справ (наприклад зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх). Це особливо актуально у місцевих судах з великою кількістю суддів і великим напливом справ, а також в усіх судах вищого рівня. Розподіл справ за критерієм спеціалізації суддів прискорює судовий розгляд, забезпечує якісне вирішення справ, а також однакове застосування закону в межах одного суду. Спеціалізація у такому розумінні — як спеціалізація суддів,

[1] Див. п/п 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення у справі щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції від 12 липня 2011 р. № 9-рп/2011.

а не судів — не охоплюється поняттям спеціалізації у значенні конституційного принципу побудови системи судів загальної юрисдикції, але й не заперечується ним. Адже при спеціалізації суддів йдеться про питання організації роботи окремого суду, а не цілої системи судів.

Разом зі спеціалізацією принципом побудови системи судів загальної юрисдикції Конституцією України визнано ***територіальність***. Цей принцип втілено і в ч. 1 ст. 17, частинах 2—3 ст. 19 Закону.

Територіальність як принцип передбачає, що суди утворені так, що їх юрисдикція охоплює певну територію держави, виходячи з потреби наближення судочинства до людини (розділ III Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів). Зазначену тезу підтримав і КСУ, який зазначив: *«Принцип територіальності забезпечує територіальне розмежування компетенції судів загальної юрисдикції і зумовлений потребою доступності правосуддя на всій території України»*[1].

Територіальність означає децентралізацію нижчих ланок системи судів загальної юрисдикції (місцевих та апеляційних). Тому кожен місцевий та апеляційний суди мають свою територіальну юрисдикцію (підсудність). Організація судів за принципом територіальності спрямована на забезпечення наближеності місцевих та апеляційних судів до людей. Це є важливою гарантією для вирішення судових спорів у розумні строки в умовах ускладнення правових відносин і збільшення кількості правових конфліктів. Якби вся судова система була централізована і зосереджувалася лише в одному місці, то для такої великої держави, як Україна правосуддя стало б об'єктивно недоступним для більшості населення.

Ще однією засадою побудови системи судів загальної юрисдикції, поряд з принципами спеціалізації і територіальності, можна назвати ***інстанційність***. Ця засада, на відміну від інших двох, прямо не згадується в Конституції України, але названа у ч. 2 ст. 19 Закону.

Уперше про цей принцип йшлося у розділі III Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів.

КСУ не розглядає це як суперечність Конституції України: *«побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях)... З огляду на зазначене Конституційний*

[1] Див. п/п 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення у справі щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції від 12 липня 2011 р. № 9-рп/2011.

Суд України наголошує, що під принципом інстанційності слід розуміти таку організацію судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої»[1].

Інстанційність судової системи пов'язана з основними способами оскарження і перегляду судових рішень. Вона полягає у тому, що вирішення справи по суті здійснюється судом першої інстанції, — як правило, судовою ланкою найнижчого рівня. При вирішенні справи суд першої інстанції внаслідок недостатньої кваліфікації, неуважності чи навіть свідомо може допустити помилку. Очевидно, що оскарження цього рішення не може здійснюватися до суду, який його ухвалив, оскільки оскарження за своєю природою є спором невдоволеної судовим рішенням сторони із судом, що його ухвалив. Тому для перегляду судових рішень діють суди вищих інстанцій.

Кількість судових інстанцій в Україні обумовлена основними способами оскарження і перегляду судових рішень. Таким чином, інстанційність безпосередньо пов'язана з доктриною і правилами судового процесу.

Принцип інстанційності також вимагає, щоб один і той самий суд не виконував в одній і тій самій справі функції двох чи більше інстанцій. По-перше, суд не повинен мати можливість двічі розглядати одну й ту саму справу, адже сумнівно, що при перегляді свого рішення він захоче відхилятися від нього. Це випливає і з принципу, що ніхто не може бути суддею у своїй справі (при оскарженні, як зазначалося, йдеться про спір сторони із судом, який ухвалив рішення). А якщо в одному суді, але у різних інстанціях справу й будуть розглядати різні судді, то все одно залишатимуться обґрунтовані сумніви в їхній неупередженості, оскільки результати перегляду можуть залежати від особистих стосунків цих суддів. По-друге, справу у вищій інстанції мають розглядати судді, до кваліфікації яких ставляться підвищені вимоги, порівняно з вимогами до суддів нижчих інстанцій, а до суддів судів одного рівня ставляться однакові вимоги. Відповідно, гарантії правосудності судового рішення у суді вищої інстанції не будуть вищими, якщо один і той самий суд або суд одного й того самого рівня виконуватиме функції двох і більше інстанцій.

Найкращим способом не допустити ситуації, коли один і той самий суд виконує у справі функції двох і більше інстанцій, вважається наділення кожної судової ланки функціями тільки однієї інстанції.

---

[1] Див. п/п 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення у справі щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції від 12 липня 2011 р. № 9-рп/2011.

Правило «суд однієї ланки — суд однієї інстанції» переважно реалізовано у системі судів загальної юрисдикції: місцеві суди — перша інстанція, апеляційні суди — апеляційна інстанція, вищі спеціалізовані суди — касаційна інстанція, ВСУ — суд, який здійснює перегляд рішень судів касаційної інстанції у виняткових випадках.

Таким чином, принципи спеціалізації, територіальності та інстанційності втілені у системі судів України, насамперед у системі судів загальної юрисдикції, з метою найкращого забезпечення якісного і неупередженого судочинства.

Принцип спеціалізації дістає вияв у розподілі судової юрисдикції між різними судами за єдиним критерієм, який поєднує галузь правовідносин і вид судочинства.

Принцип територіальності передбачає забезпечення географічної наближеності судів до людей. Необхідність посилення гарантій незалежності суддів обумовлює недоцільність ототожнення цього принципу з адміністративно-територіальним устроєм країни.

Принцип інстанційності вимагає забезпечення розумних можливостей щодо оскарження і перегляду судових рішень у суді вищого рівня. При цьому суд однієї ланки не повинен виконувати функції більш як однієї інстанції в одній і тій самій справі.

2.4. Незалежність суддів та їх недоторканність

Принцип незалежності суддів та їх недоторканності є важливою гарантією самостійності судової влади та умовою судового захисту прав людини та основоположних свобод. Без дотримання цього принципу неможливе існування правової держави і правосуддя. У правовій системі України основне нормативне закріплення принципу незалежності і недоторканності суддів має місце у статтях 126, 129 Конституції України і конкретизується у статтях 6, 47, 48 Закону, законах України «Про Конституційний Суд України», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» і в кодифікованих процесуальних актах. Норми, які містяться у цих нормативних актах, є імперативними і адресовані не тільки суддям, а й іншим особам, які беруть участь у кримінальному процесі. Дія зазначеного принципу поширюється не тільки на професійних суддів, а й на присяжних і народних засідателів.

Проблема реалізації принципу незалежності суддів не обмежується окремою державою. Вона привертає увагу міжнародного співтовариства. У цьому сенсі можна вести мову про інтернаціоналізацію стандартів незалежності суддів. Міжнародно-правові документи загального характеру, зокрема ст. 10 ЗДПЛ, ст. 6 КЗПЛ, ст.14 МПГПП, проголошують право на справедливий судовий розгляд і неодмінно підкреслюють такі властивості суддів, як незалежність і безсторон-

ність. В Основних принципах незалежності судових органів (1985 р.) підкреслюється, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або інших законах країни (п. 1). У резолюції № 40/146 від 13 грудня 1985 р. Генеральна Асамблея ООН запропонувала урядам дотримуватися Основних принципів і впроваджувати їх у національне законодавство та практику правозастосування. Вступивши до Ради Європи, Україна повинна виконати взяті на себе зобов'язання, визначені у висновку ПАРЄ № 190 (1997 р.). Одним з таких зобов'язань є забезпечення і дотримання принципу незалежності суддів. Разом з тим, положення міжнародно-правових документів не повинні слугувати підставою для зміни національного законодавства в бік зниження рівня вже досягнутих в окремих країнах гарантій незалежності суддів (п. 1.1 Європейської хартії про статус суддів).

Комітет міністрів Ради Європи у 1994 р. схвалив Рекомендацію № R (94) 12 щодо незалежності, дієвості та ролі судді, а у 1998 р. в Україні була оприлюднена Європейська Хартія про статус суддів, в якій задекларовано право людини на незалежний та неупереджений суд, визначено умови належного функціонування судової влади і загальні положення щодо: комплектування та початкової підготовки суддівського корпусу; призначення суддів на посаду і неможливості переведення; підвищення по службі та припинення перебування на посаді, винагороди за працю; соціального захисту, відповідальності судді за неналежне виконання своїх обов'язків при здійсненні правосуддя тощо.

Незалежність судді як принцип правосуддя означає, що суддя вирішує всі питання у судовій справі та постановляє судові рішення в умовах, що виключають сторонній вплив на нього, втручання в його законну діяльність з боку державних, виконавчих та інших органів, громадян. Згідно з постановою Пленуму ВСУ від 12 квітня 1996 р. № 4 «Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів» під втручанням у діяльність по здійсненню правосуддя слід розуміти будь-який вплив на суддю (прохання, вказівку, вимогу, критику судді в засобах масової інформації до вирішення справи тощо) з боку будь-якої особи з метою схилити його до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій або ухвалення бажаного судового рішення. При цьому немає значення, за допомогою яких засобів (обіцяння різних вигод, погрози тощо), в якій стадії процесу і в діяльність суду якої інстанції здійснюється втручання.

Теоретична модель незалежності судді має такі елементи: 1) суддя у своїй процесуальній діяльності при розгляді судових справ нікому не підкоряється; 2) усі процедурні та процесуальні питання, що виникають під час розгляду судової справи, суддя вирішує самостійно;

3) ніхто не має права впливати на суддю при постановленні судового рішення; 4) судове рішення може бути оскаржено та переглянуто у процесуальному порядку апеляційним чи касаційним судом або ВСУ; 5) втручання в діяльність судді переслідується законом; 6) при розгляді судової справи в колегіальному складі судді, що входять до складу колегії, за своїм процесуальним статусом мають рівні права та обов'язки.

Аналіз літератури та положень Конституції України дає підстави стверджувати, що незалежність судді забезпечується його підкоренням закону, а підкорення закону забезпечує незалежність суддів від будь-яких внутрішніх чи зовнішніх факторів. Конституція України встановлює підпорядкування суддів тільки закону. У цьому полягає функціональна незалежність суддів. Закон «Про судоустрій і статус суддів», чинне процесуальне законодавство визначають як одну з гарантій фактичної незалежності суддів «передбачену законом процедуру здійснення правосуддя». Це означає, що сама процедура здійснення правосуддя має забезпечувати суддям незалежність розгляду справи, у тому числі незалежність від тиску з боку законодавчої, виконавчої, правоохоронної системи. Будь-яке втручання у правову діяльність судді переслідується законом, в окремих випадках передбачається притягнення до кримінальної відповідальності (статті 376—379 КК).

Незалежність суддів забезпечується певними гарантіями, основні з яких встановлені в ч. 3 ст. 47 Закону. У юридичній літературі відсутній єдиний підхід до класифікації гарантій принципу незалежності суддів. Ці гарантії стосуються різних аспектів, тому в юридичній літературі поширеною є класифікація, згідно з якою вони поділяються на загальні та правові[1]. До першої групи гарантій незалежності суддів входять: політичні, економічні, ідеологічні гарантії, а до групи правових — судоустрійні (організаційні) та процесуальні (функціональні) гарантії.

До організаційних гарантій досліджуваного принципу належать: побудова судової системи на засадах автономності; порядок формування суддівського корпусу; порядок припинення повноважень і звільнення з посади суддів, який базується на принципі незмінюваності останніх; рівність правового статусу суддів; право суддів на відставку; недоторканність та імунітет судді; відповідальність за непо-

[1] Юсупова С. О. Принцип независимости судей и подчинения их только закону в советском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук / С. О. Юсупова. — Душанбе, 1972. — С. 57—82; Терехин В. А. Самостоятельность судебной власти и независимость судей как гарантия прав граждан / В. А. Терехин // Государство и право. — 2001. — № 8. — С. 45.

вагу до суду чи судді; особливий порядок фінансування судів; створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів; належне матеріальне та соціальне забезпечення відповідно до статусу суддів; функціонування системи органів суддівського самоврядування.

Аналіз судоустрійного законодавства зарубіжних країн свідчить про наявність такої організаційної гарантії принципу незалежності суддів, як несумісність виконання функцій судді з іншими видами діяльності, а особливо з політичною діяльністю. Категоричне обмеження політичних прав суддів закріплено лише в Конституції Іспанії (ст. 127). У § 4 Закону ФРН «Про суддів» від 8 вересня 1961 р. наголошується, що суддя не може виконувати одночасно завдання, які відносяться до компетенції судової та інших влад[1]. У Франції суддям також заборонено будь-які дії політичного характеру, несумісні з посадою судді (Органічний закон про статус магістратури Ордонанс № 58 — 1270)[2]. Однак, наприклад, в Австрії участь у політичних партіях і заняття політичною діяльністю не перешкоджають зайняттю посади судді, але § 9 Закону про судоустрій встановлює вимогу, за якої «ніякі політичні уподобання не повинні діставати вияв у практичній роботі судді»[3]. В Англії, хоча формально і визнається, що партійна належність не може бути перешкодою для призначення суддею, на практиці особи з особливо прогресивними чи особливо реакційними політичними поглядами навряд чи можуть сподіватися одержати суддівське місце[4]. У дванадцятьох штатах США суддів обирає населення на основі партійних списків, при цьому законодавство країни встановлює, що судді не можуть проголошувати політичних промов і брати участь у висуванні кандидатів на державні посади чи засновувати фонди на їх підтримку[5].

Перелік організаційно-правових гарантій не є вичерпним. Вплив на діяльність суддів можливий шляхом присвоєння державних нагород, кваліфікаційних класів тощо. Ці фактори також можуть впливати на незалежність. Наприклад, система отримання державних наго-

---

[1] Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты // под ред. Ю. П. Урьяса. — М. : Юрид. лит., 1991. — С. 45.

[2] Французская республика. Конституция и законодательные акты / пер. с фр. ; ред. кол. : В. А. Туманов и др. — М. : Прогресс, 1989. — С. 127.

[3] Судьи в зарубежных странах / под ред. Ф. М. Решетникова. — М. : ВНИИ советского государственного строительства и законодательства. — 1991. — Вып. 2. — С. 2.

[4] Там само. — С. 7.

[5] Притика Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США / Д. Притика // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. — 1995. — № 1. — С. 156—164.

род суддями ставить їх у нерівне становище. Суддя, який отримав нагороду, в силу свого авторитету може впливати на іншого суддю.

Оскільки організаційно-правових гарантій для забезпечення незалежності суддів недостатньо, то виникає необхідність саму діяльність суддів підпорядкувати певним правилам. Серед факторів, які забезпечують принцип незалежності суддів, важливе місце займають процесуальні гарантії.

Процесуальні гарантії є різновидом правових гарантій. У літературі прийнято визначати процесуальні гарантії як встановлені кримінально-процесуальним законом засоби і способи, які слугують успішному здійсненню правосуддя[1]. До процесуальних гарантій відносяться ті норми процесуального законодавства, завдяки яким забезпечується незалежність суддів при розгляді судових справ. Перш за все це норми, які при розгляді судових справ забезпечують неможливість впливу на нього органів досудового розслідування, інших учасників процесу та вищестоящих судів. До процесуальних гарантій незалежності суддів належать: наявність чітко передбаченої процесуальним законом особливої процедури здійснення правосуддя (процесуальна форма); таємниця ухвалення судового рішення; право судді на окрему думку; рівність прав членів суддівської колегії; обов'язковість вказівок вищестоящої інстанції для нижчестоящої при повторному перегляді судової справи.

Чітко встановлені строки внесення апеляції або касаційної скарги також сприяють утвердженню незалежності суддів. Важливим є положення процесуального законодавства, згідно з яким протягом строку, встановленого для подання апеляції, справа ніким не може бути витребувана із суду, а суд зобов'язаний надати сторонам, за їх клопотанням, можливість ознайомитися з матеріалами справи. Ця заборона поширюється на всі державні та інші органи, службових осіб, у тому числі на органи влади і суди вищого рівня.

Отже, поряд з організаційно-правовими нормами, що гарантують суддівську незалежність, процесуальні норми конкретизують становище суддів безпосередньо на різних стадіях розгляду справи. Процесуальні норми, створюючи для всіх учасників процесу рівні умови, водночас, сприяють тому, щоб судді не зазнавали зовнішнього тиску, виконуючи свій професійний обов'язок.

Незалежність суддів забезпечується також недоторканністю судді. Суддя не може бути притягнений до адміністративної та кримінальної відповідальності без дотримання спеціальних процедур. Стат-

---

[1] Хачатурян Д. М. Независимость судей в республике Армения: судоустройственные и уголовно-процессуальные гарантии / Д. М. Хачатурян. — Єреван : АЙАСТАН, 2001. — С. 211.

тями 83—89 Закону встановлено спеціальний порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Гарантією недоторканності суддів є особливий порядок кримінального провадження стосовно судді КСУ, професійного судді, а також присяжного і народного засідателя при здійсненні ними правосуддя. Письмове повідомлення зазначених осіб про підозру у вчиненні кримінального правопорушення здійснюється виключно Генеральним прокурором України або його заступником. Крім того, затримання професійного судді або обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту до ухвалення обвинувального вироку судом не можуть бути здійснені без згоди Верховної Ради України. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, має бути негайно звільнений після з'ясування його особи. Відповідно до ч. 3 ст. 154 КПК відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності здійснюється Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на підставі вмотивованого клопотання виключно Генерального прокурора України.

2.5. Верховенство права

Верховенство права закріплено у ч. 1 ст. 8 Конституції України як загальноправовий принцип: *«В Україні визнається і діє принцип верховенства права»*. За змістом це один із найбагатогранніших правових принципів. Один з елементів принципу верховенства права втілено у ст. 3 Конституції України:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

У судочинстві принцип верховенства права зобов'язує суд, зокрема, тлумачити закон, виходячи з пріоритету прав людини при вирішенні справи. Тлумачення закону в жодному разі не повинно тягти несправедливе обмеження таких прав.

Протилежністю верховенства права є свавілля. Держава не може діяти свавільно, вона обмежена правом. І не тільки створеним нею законодавством, а й правом, яке існує апріорі, незалежно від її розсуду — природним правом або природними правами кожної людини.

КСУ у своїх рішеннях нерідко посилається на принцип верховенства права. Вперше характеристику принципу верховенства пра-

ва наведено у Рішенні КСУ у справі про призначення судом більш м'якого покарання[1]: *«Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.*

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість — одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення».

Отже, КСУ, характеризуючи принцип верховенства права, розглядає право не як закон чи систему нормативних актів, а як втілення справедливості.

В іншому рішенні — у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора — КСУ, керуючись принципом верховенства права, дійшов висновку: *«Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах»*[2].

---

[1] Підпункт 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.

[2] Абзац 10 п. 9 мотивувальної частини Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 6. — С. 103. — Ст. 245.

Виходячи з мотивації рішень КСУ, можна стверджувати, що верховенство права як принцип судочинства визначає спрямованість судочинства на досягнення справедливості та надання ефективного захисту.

У преамбулі КЗПЛ верховенство права визначено як принцип, що об'єднує країни—учасниці Ради Європи. У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово звертається до зазначеного у преамбулі Конвенції принципу і, вважаючи його одним з основоположних принципів функціонування країн-учасниць, надає йому тлумачення при вирішенні справ.

ЄСПЛ розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які він виводить з цього принципу. Однією з таких вимог є вимога про *якість закону*. Під законом тут мається на увазі положення нормативно-правового акта. По-перше, закон повинен бути доступним для розуміння, тобто містити зрозумілі й чіткі формулювання, які б дозволяли особі самостійно або за відповідної консультації регулювати свою поведінку. По-друге, він має бути передбачуваним, тобто таким, щоб особа могла передбачити наслідки його застосування. По-третє, закон повинен відповідати всім іншим вимогам верховенства права, зокрема з достатньою чіткістю встановлювати межі дискреційних повноважень, наданих суб'єктам владних повноважень, і спосіб їх здійснення. Це необхідно, щоб особа була захищеною від свавілля суб'єктів владних повноважень (п. 27 рішення ЄСПЛ у справі «Круслен проти Франції» від 24 квітня 1990 року[1]).

Звідси ще одна вимога принципу верховенства права — *захист від свавілля* — тобто втручання суб'єктів владних повноважень у права людини повинно підлягати ефективному контролю. Щонайменше це має бути судовий контроль, який найкращим чином забезпечує гарантії незалежності, безсторонності та належної правової процедури. Держава також повинна забезпечувати наявність достатніх та ефективних гарантій проти зловживань (п. 55 Рішення у справі «Класс та інші проти Німеччини» від 6 вересня 1978 р.[2]).

У контексті судового контролю важливою є вимога про *доступ до суду*. Серед іншого, вона означає, що з юрисдикції судів не можна вилучати будь-які позови, так само не можна надавати певним кате-

---

[1] Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. — Т. 1. — С. 669; Judgment of the European Court of Human Rights: Kruslin v. France, 24 April 1990, Published in A176-A.

[2] Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2002. — № 4. — С. 114—115; Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. — Т. 1. — С. 177; Judgment of the European Court of Human Rights: Klass and others v. Germany, 6 September 1978, Published in A28.

горіям осіб імунітети від судових позовів. З вимогою про доступ до суду несумісними є надмірні затримки зі здійсненням правосуддя та виконанням судових рішень (п. 65 Рішення у справі «Фаєд проти Сполученого Королівства» від 21 вересня 1994 р.[1]).

Складовою принципу верховенства права є також вимога *юридичної визначеності*. Відповідно до неї, зокрема, остаточне рішення суду у вирішеній ним справі не може піддаватися сумніву, навіть у разі зміни законодавства. Повинні бути виключені будь-які спроби з боку несудових органів влади піддавати сумніву судове рішення, перешкоджати його виконанню, позбавляти його юридичної сили або безпідставно затримувати його виконання. Ця вимога зобов'язує державу та будь-який орган виконувати судові розпорядження чи рішення, у тому числі й ухвалені проти держави чи органу. Отже, вимога про юридичну визначеність одночасно включає й вимогу про *обов'язковість судових рішень* (пункти 51, 52 Рішення у справі «Рябих проти Росії» від 24 липня 2003 р.[2]).

Проявом принципу верховенства права є вимога про *невтручання законодавчої влади у здійснення правосуддя*. Таке втручання з метою впливу на вирішення судом спору є недопустимим, окрім випадків, коли для цього існують неспростовні підстави, що випливають із загального інтересу (п. 30 Рішення у справі «Агудімос та судноплавна компанія «Сефаллоніан скай» проти Греції» від 28 червня 2001 р.[3]).

Названі вимоги не вичерпують зміст принципу верховенства права. ЄСПЛ при вирішенні конкретних справ постійно збагачує цей зміст.

Найважливіше значення принцип верховенства права має саме для судової гілки влади. Як принцип судової діяльності він визначає спрямованість судочинства на досягнення справедливості, що і є правосуддям. Справедливими мають бути як судовий процес, так і результат судочинства.

Верховенство права означає, що людина, її права визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, принцип верховенства права як загальна засада судочинства визначає спрямованість судочинства на захист

---

[1] Judgment of the European Court of Human Rights: Fayed v. The United Kingdom, 21 September 1994, Published in A294-B.

[2] Judgment of the European Court of Human Rights: Ryabykh v. Russia, 24 July 2003, Published in Reports of Judgments and Decisions 2003-IX.

[3] Judgment of the European Court of Human Rights: Agoudimos and Cefallonian Sky Shipping Co. v. Greece, 28 July 2001 // http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&source=tkp&highlight=GREECE&sessionid=11786738&skin=hudoc-en.

прав людини. Цей принцип зобов'язує суд при вирішенні справи давати таке тлумачення закону чи іншому правовому акту, яке б утверджувало права людини. Суд не повинен допускати тлумачення правового акта, яке несправедливо б обмежувало ці права.

Принцип верховенства права означає також, що неповне чи суперечливе законодавче регулювання певних правовідносин або ж його відсутність не можуть бути підставою для відмови у розгляді звернення і вирішенні судом заявлених вимог. Обов'язок подолати неповноту, неясність, суперечливість чи відсутність законодавства покладається на суд. Неповнота чи відсутність законодавства долається застосуванням аналогії закону або аналогії права. Неясність (нечіткість, незрозумілість, неоднозначність) і суперечливість законодавства суд усуває тлумаченням нормативно-правового акта у спосіб, що утверджує верховенство права. Таке тлумачення повинно бути найбільш розумним за конкретних обставин і враховувати цілі акта. У разі суперечливості правових актів однакової юридичної сили або їх окремих положень у регулюванні однакових відносин суд застосовує положення акта, яке є спеціальним, на відміну від загального положення акта, що врегульовує те саме, але ширше коло відносин. Якщо неможливо визначити, яке положення є спеціальним, а яке загальним, суд застосовує положення, яке набрало чинності пізніше.

Таким чином, принцип верховенства права відкриває шлях до творчого, а не бездумного застосування закону. Судові рішення з огляду на верховенство права за своїм змістом повинні утверджувати справедливість і права людини, укріплювати довіру до судів. Однак у жодному разі цей принцип не може стати виправданням для зловживань з боку суду, суддівського свавілля.

2.6. Законність

Законність — це загальноправовий конституційний принцип, який лежить в основі всієї публічної діяльності. Відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тобто під цим принципом розуміють неухильне дотримання і виконання Конституції, законів та інших нормативних актів всіма державними та недержавними установами, організаціями, посадовими особами та громадянами.

Принцип законності закріплено у ст. 8 Основного Закону, яка містить положення про норми Конституції як норми прямої дії. Крім того, у п. 1 ч. 2 ст. 129 Конституції України серед основних засад судочинства першою зазначається засада законності.

Реалізація принципу (засади) законності передбачає забезпечення державою для всіх суб'єктів повного і реального здійснення їхніх прав. Дотримання законів — гарантія правосуддя. У правовій державі повинен діяти принцип верховенства закону: органи влади удосконалюються і функціонують на основі закону, останній же — це втілена в норми воля народу.

Принцип законності можна визначити як вимогу нормативного характеру, що зобов'язує всіх осіб, які беруть участь у судочинстві, застосовувати норми Конституції та законодавства, яке не повинно суперечити Основному Закону. Слід мати на увазі, що відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України частиною національного законодавства є також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ратифіковані). Відповідності до ст. 18 Закону України від 29 червня 2004 р. «Про міжнародні договори України» міжнародним договором України є укладений у письмовій формі договір з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється нормами міжнародного права, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт тощо).

У разі якщо норми чинного українського законодавства суперечать міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, застосовуються положення міжнародного договору, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України міжнародні договори є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. У разі відсутності закону, який регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права).

Основним змістом принципу законності є: загальність права, тобто регулювання громадських стосунків нормативними правовими актами, а не начальницьким розсудом, не примхою або свавіллям; верховенство закону, а не диктат підзаконних нормативних актів, не спроба посадовців стояти над законами та нехтувати будь-якими началами законності; рівність усіх перед законом і судом; наявність правових і соціальних механізмів, які забезпечують реалізацію права; правильність застосування норм права; боротьба з правопорушеннями; невідворотність відповідальності; гарантований правопорядок.

Законність можна визначити як точне, неухильне, чітке, безумовне дотримання і виконання вимог закону всіма громадянами та організаціями.

Отже, законність — це універсальний принцип, який дістає відображення в усіх принципах і нормах процесуального права, характеризує всі сторони судочинства і є, так би мовити, принципом принципів судочинства.

2.7. Поєднання одноособового і колегіального розгляду справ

Правильне визначення судової установи (та її складу), яка повинна розглядати справу, має істотне значення для забезпечення законності, компетентності та неупередженості суду.

Відповідно до ч. 1 ст. 127, ч. 2 ст. 129 Конституції України судочинство провадиться суддею одноособово, або колегією суддів, або судом присяжних. У ч. 1 ст. 15 Закону зазначено, що справи в судах розглядаються суддею одноособово, а у випадках, визначених процесуальним законом, — колегією суддів, а також за участю народних засідателів і присяжних. Наведені норми мають засадничий характер, оскільки визначають склад суду при розгляді судових справ у різних видах судочинства. Подальше детальне закріплення принципу одноособового і колегіального розгляду судових справ здійснюється у нормах відповідного процесуального законодавства.

Сьогодні існує тенденція спрощення розгляду судових справ, саме тому в суді першої інстанції провадиться, як правило, одноособовий розгляд. У випадку розгляду справи суддею одноособово, останній діє як суд. Водночас апеляційний, касаційний перегляд судових рішень у кримінальному, цивільному, господарському та адміністративному судочинстві і перегляд їх у ВСУ відбувається тільки колегіально. Порівнюючи одноособовий та колегіальний розгляд судових справ, необхідно зазначити, що саме колегіальний судовий розгляд слугує гарантією повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи, постановлення законного, обгрунтованого та справедливого судового рішення.

Кримінальне провадження здійснюється у суді першої інстанції, як правило, одноособово професійним суддею, який діє від імені суду, за винятком випадків, передбачених частинами 2, 3 і 9 ст. 31 КПК. Одноособовий розгляд кримінальної справи здійснюється тільки суддею відповідного місцевого суду згідно з правилами підсудності. Здійснення правосуддя одноособово означає, що лише один професійний суддя здійснює підготовче провадження (гл. 27 КПК) і виступає головуючим у судовому засіданні (гл. 27 КПК). У випадках, передбачених законом (ст. 320 КПК), при одноособовому розгляді можливе призначення запасного судді.

Кримінальне провадження у суді першої інстанції також може здійснюватись колегіально професійними суддями чи судом при-

сяжних. Кримінальне провадження здійснюється судом колегіально, зокрема, щодо: а) злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше 10 років або довічне позбавлення волі, — судом у складі трьох професійних суддів; б) осіб, які займають особливо відповідальне становище відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу» (Президент України, Голова Верховної Ради України та його заступники, голови постійних комісій Верховної Ради України та їх заступники, народні депутати України, Прем'єр-міністр України, члени Кабінету Міністрів України, Голова та судді КСУ, Голова та судді ВСУ, Голови та судді вищих спеціалізованих судів, Генеральний прокурор України та його заступники), — судом у складі трьох професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років; в) осіб, посади яких віднесено до першої категорії посад державних службовців відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України «Про державну службу» (перші заступники міністрів, керівники центральних органів виконавчої влади, які не є членами Уряду України, їх перші заступники, голови та члени державних колегіальних органів, Постійний Представник Президента України в Автономній Республіці Крим, голови обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, керівники Адміністрації Президента України, Апарату Верховної Ради України та їх заступники, інші особи, які перебувають на прирівняних до них посадах, — судом у складі трьох професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років.

За загальним правилом, кримінальне провадження в апеляційному та касаційному порядку здійснюється колегіально у складі не менше трьох професійних суддів відповідного апеляційного суду чи ВССУ. Кількість суддів у кримінальному провадженні в апеляційному та касаційному порядку має бути непарною, що забезпечує прийняття судового рішення. Якщо кримінальне провадження в апеляційному порядку здійснюється стосовно обвинуваченого, який є службовою особою, що займає особливо відповідальне становище, або особою, посада якої віднесена до першої категорії посад державних службовців, розгляд такої справи відбувається колегіально апеляційним судом у складі п'яти професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше семи років. Кримінальне провадження щодо вищезазначених осіб у касаційному порядку здійснюється колегіально ВССУ у складі семи професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше десяти років.

Проявом ювенальної юстиції та спеціалізації в кримінальному провадженні є спеціалізований склад суду при розгляді кримінальних справ стосовно неповнолітніх. Зокрема, відповідно до ч. 10 ст. 31

КПК судовий розгляд щодо неповнолітньої особи в суді першої інстанції, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку здійснюється професійним суддею, який визначається відповідно до ч. 3 ст. 18 Закону. Професійні судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються в місцевих загальних судах та апеляційних судах областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційному суді АРК зборами суддів цих судів за пропозицією голови суду на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. Кількість таких суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Законодавець для зазначеної категорії суддів встановлює підвищені вимоги щодо стажу (не менше десяти років на посаді судді), морально-ділових і професійних якостей.

Таким чином, у кримінальному судочинстві можна виділити спеціальний склад суду для здійснення кримінального провадження щодо таких категорій обвинувачених: а) особи, які займають особливо відповідальне становище згідно з ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу»; б) особи, посада яких віднесена до першої категорії посад державних службовців відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України «Про державну службу»; в) неповнолітні.

Відповідно до ст. 18 ЦПК цивільні справи в судах першої інстанції розглядаються, як правило, одноособово професійним суддею, який є головуючим і діє від імені суду. Для цивільного судочинства є характерним існування інституту народних засідателів, що також є однією із форм участі народу в здійсненні правосуддя. Цивільні справи в судах першої інстанції розглядаються колегіально у складі одного професійного судді та двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються правами судді. Такий склад суду є характерним для окремого провадження, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або для створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Частиною 1 ст. 23 КАС усі адміністративні справи в суді першої інстанції, за загальним правилом, розглядаються і вирішуються суддею одноособово. Винятком із зазначеного правила є розгляд і вирішення в колегіальному складі таких адміністративних справ: а) у разі їх особливої складності, за ініціативою судді адміністративного окружного суду чи судді місцевого загального суду, — колегією у складі трьох професійних суддів; б) якщо предметом оскарження є рішення, дії чи бездіяльність Кабінету Міністрів України, міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, Національно-

го банку України, їхньої посадової чи службової особи, виборчої комісії (комісії з референдуму), члена цієї комісії, — колегією у складі трьох суддів; в) якщо вони підсудні Київському апеляційному адміністративному суду як суду першої інстанції (ч. 3 ст. 172, ч. 7 ст. 176 КАС), — колегією у складі трьох суддів; г) якщо вони підсудні Вищому адміністративному суду України як суду першої інстанції (ч. 2 ст. 171^1, ч. 3 ст. 172, ч. 7 ст. 176, ч. 1 ст. 180 КАС), — колегією у складі не менше п'яти суддів.

Відповідно до ч. 1 ст. 4^6 ГПК справи у місцевих господарських судах розглядаються у першій інстанції суддею одноособово. Але будь-яку справу, що відноситься до підсудності цього суду, залежно від її категорії та складності, може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів.

Справи про адміністративні правопорушення, перелік яких наведено у ст. 221 КпАП України, розглядаються у першій інстанції одноособово суддями місцевих судів. Особливістю цієї категорії справ є те, що апеляційний перегляд судових рішень здійснюється також одноособово суддею апеляційного суду.

Перегляд судових рішень у ВСУ здійснюється завжди колегіально: а) у складі не менше двох третин суддів від складу відповідної судової палати ВСУ при перегляді судових рішень з підстав, передбачених п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК, ч. 1 ст. 360^2 ЦПК, п. 1 ч. 1 ст. 237 КАС, п. 1 ч. 1 ст. 111^{16} ГПК; б) на спільному засіданні всіх судових палат ВСУ за умови присутності на засіданні не менше двох третин суддів від складу ВСУ при перегляді судових рішень з підстав, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 445 КПК, ч. 2 ст. 360^2 ЦПК, п. 2 ч. 1 ст. 237 КАС, п. 2 ч. 1 ст. 111^{16} ГПК, ч. 2 ст. 297^1 КпАП.

Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами в усіх видах судочинства здійснюється одноособово або колегіально залежно від кількісного складу, в якому раніше було ухвалено судове рішення, що є предметом перегляду. Якщо у відповідній судовій інстанції судове рішення було ухвалено колегіально, перегляд за нововиявленими обставинами також має здійснюватись у колегіальному складі. Однак це не означає, що в перегляді судового рішення за нововиявленими обставинами братимуть участь ті самі судді, які ухвалювали судове рішення, що є предметом перегляду.

У судах загальної юрисдикції функціонує автоматизована система документообігу, яка визначає персональний склад суду для розгляду конкретної справи за принципом вірогідності. Порядок функціонування цієї автоматизованої системи визначається Положенням про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженим рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2010 № 30. Автоматизована система документообігу повинна забезпечити об'єктивний та

неупереджений розподіл справ між суддями з додержанням принципів черговості, рівної кількості справ для кожного судді, вірогідності, з урахуванням завантаженості кожного судді, спеціалізації, а також вимог процесуального закону.

2.8. Участь народних засідателів і присяжних у суді першої інстанції

Участь народних засідателів і присяжних у суді першої інстанції, або участь народу в здійсненні судочинства є одним з найважливіших принципів судоустрою. Даний принцип є характерним для демократичних правових країн з високим рівнем дотримання прав і свобод людини і громадянина, самостійною судовою системою. Традиційно суди присяжних і народні засідателі розглядаються як додаткова гарантія проти зловживань з боку державної влади. Змагальний судовий процес дійсно є змагальним тоді, коли відбувається протиставлення доказів, які наводяться протилежними сторонами, перед пасивним і нейтральним органом, єдина мета якого — у вирішенні цієї справи.

Зародки інституту суду присяжних можна побачити у давньогрецькому суді геліастів, що був інститутом безпосереднього здійснення правосуддя народом. До складу геліеї входили 6000 представників народу, старших за 30 років. У Римській республіці також, починаючи з II ст. до н. е., діяв прообраз суду присяжних — римське журі юдексів. Після повстання Спартака до складу цієї постійної комісії були введені представники різних верств населення (аристократія, вершники, трибуни), але за диктатури Цезаря було встановлено високий майновий ценз, що фактично позбавив доступу до здійснення правосуддя навіть середні прошарки населення. Перші документальні згадки про участь народу в здійсненні правосуддя в Європі мають місце в історії Великої Британії, де така форма правосуддя з'явилась ще у XII ст., за Генріха II, і отримала розвиток з прийняттям Великої Хартії Вольностей у 1215 р. Згодом у країнах Європи народ долучається до розгляду і вирішення різних категорій справ і в різних організаційних формах: журі вердикту в Англії, суд асизів у Франції (а також у ряді інших європейських країн, що пов'язано із завоюваннями Наполеона), суд шефенів у Німеччині.

На території України також існували різні форми участі народу в здійсненні правосуддя. У XV ст., за правління московського великого князя Івана III найважливіші справи розглядали крім старост і «кращі і добрі люди». У середині XVI ст. у Новгороді та Пскові обирали так званих цілувальників, обов'язком яких було «в суді сидіти та правду стерегти». Продовжується ця традиція і за Івана Грозного. Українським прототипом інституту суду присяжних є копний суд,

якому притаманні риси англійського судочинства за участю суду присяжних, а саме: обов'язок і місцевої української громади, й англійського фриборгу полягав у підтриманні правопорядку та визначенні особи, винної у вчиненні злочину.

У XIX ст. у Російській імперії внаслідок хаосу в законодавстві, низького рівня здійснення правосуддя та повної його невідповідності західноєвропейським стандартам визріла ідея проведення судової реформи. У 1864 р. імператор Олександр II затвердив Статут кримінального судочинства і Статут про покарання, які і запровадили вперше інститути присяжних засідателів та адвокатури.

У результаті судової реформи 1864 року в Російській імперії в окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ було запроваджено інститут присяжних засідателів, схожий на французьку модель суду асизів: на присяжних покладався обов'язок прийняття рішення про винуватість чи невинуватість підсудного. Суд присяжних запроваджувався поетапно. Спочатку, у 1867 р., він був втілений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського судів, територіально розміщених ближче до центру імперії. Найпізніше, у 1880 р., суд присяжних набув практичного застосування у Правобережній Україні — у Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому судах.

Після революційних подій у 1917 році інститут присяжних було скасовано Декретом про суд № 1 від 22 листопада, однак на українських землях інститут суду присяжних набув подальшого розвитку у 1917—1920 рр., незважаючи на політичну нестабільність та економічну кризу. У Західній і Східній Галичині та на Буковині суд присяжних діяв за положеннями австро-угорського законодавства, що продовжувало бути чинним. У 1921 р. на українських землях, що перебували у складі Польщі, суд присяжних було запроваджено до судової системи на досить незначний строк. Натомість надалі створювався новий інститут — народних засідателів, який мав наблизити суди до народу. Даний інститут продовжував діяти як протягом радянської доби української державності, так і після здобуття незалежності у 1991 р.

Світовій юридичній практиці відомі дві моделі участі народу у здійсненні правосуддя — англо-американська та європейська. Перша полягає в тому, що суд присяжних виносить вердикт про винуватість чи невинуватість не в присутності професійного судді, друга передбачає участь у розгляді справи відомих вітчизняній судовій системі народних засідателів, які досліджують усі матеріали справи та виносять рішення спільно із суддею. На сьогоднішній день суд присяжних функціонує в таких європейських країнах, як Австрія, Бельгія, Данія, Іспанія, Норвегія, Швеція, Швейцарія, розгля-

даючи здебільшого кримінальні справи щодо тяжких злочинів, а також щодо державних та інших злочинів, які мають політичний характер.

Участь народу в здійсненні правосуддя в Україні закріплено на найвищому законодавчому рівні. У ч. 4 ст. 124 Конституції України зазначено, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Стаття 127 Конституції вказує, хто саме може здійснювати правосуддя в Україні: професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні. Таким чином, Основний Закон держави визначає дві форми участі народу в здійсненні правосуддя: інститут народних засідателів та інститут присяжних. Особливості участі вказаних осіб у вирішенні справ, їх статус і повноваження встановлені Законом і галузевим процесуальним законодавством.

У контексті даного принципу участь народу у здійсненні правосуддя дістає вияв в участі у судових процедурах поряд із професійними суддями пересічних громадян України на тимчасовій основі. Тому не є здійсненням даного принципу, наприклад, участь у процесі секретаря судового засідання (який хоч і працює на професійній основі, однак не здійснює правосуддя) або присутність осіб на судовому засіданні як свідків.

Відповідно до ст. 57 Закону народним засідателем, присяжним є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя. При розгляді та вирішенні справи народні засідателі та присяжні користуються повноваженнями судді і повинні виконувати обов'язки, пов'язані з розглядом і вирішенням справи. Інші обов'язки професійних суддів, пов'язані з їх професійним статусом на народних засідателів і присяжних не поширюються. Народні засідателі та присяжні користуються і деякими гарантіями забезпечення своєї діяльності, що поширюються на професійних суддів, зокрема, вони не можуть бути допитані в якості свідка про обставини обговорення у нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку (п. 4 ч. 1 ст. 51 ЦПК).

Законодавець закріпив однакові вимоги до осіб, які можуть бути присяжними і народними засідателями: громадянство України, віковий ценз (не молодше 30 років) і ценз осілості (постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду). Списки народних засідателів і присяжних затверджуються відповідними місцевими радами строком на 4 і 2 роки відповідно[1].

[1] Детальніше про статус народних засідателів та присяжних — у розділі 5.

На сьогоднішній день здійснення правосуддя за участю непрофесійних представників народу законодавчо закріплено у цивільній та кримінальній юрисдикціях. За загальним правилом, присяжні та народні засідателі можуть розглядати та вирішувати справи лише по суті у суді першої інстанції. Можливість перегляду судових рішень непрофесійними суддями в законодавстві не передбачена, оскільки такий перегляд потребує глибокої професійної підготовки суб'єктів перегляду, якими є судді апеляційної чи касаційної інстанцій, з метою виявлення та усунення можливих помилок.

У порядку цивільного судочинства справи у судах першої інстанції у визначених законом випадках повинні розглядатися колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. До таких випадків законодавець відносить деякі категорії справ окремого провадження:

1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

2) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

3) усиновлення;

4) надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку;

5) примусова госпіталізація до протитуберкульозного закладу.

Участь народних засідателів у розгляді справ про усиновлення обумовлена тим, що результат вирішення справи не в останню чергу залежить від моральної оцінки обставин і спроможності усиновителів надати дитині батьківську опіку. Необхідність залучення народних засідателів до розгляду інших категорій справ можна пояснити потребою у підвищенні довіри до суду, а також у додатковій гарантії незалежності та неупередженості суду при вирішенні справ, пов'язаних із втручанням у сферу правосуб'єктності особи чи примусовим лікуванням.

У кримінальному судочинстві інститут народних засідателів існував до 2011 р. та був скасований 19 травня 2011 р. в зв'язку з підготовкою до запровадження інституту присяжних. 13 квітня 2012 р. прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс, який на законодавчому рівні вперше за 16 років не тільки реалізував конституційні вимоги щодо суду присяжних, а і запровадив механізм їх участі у розгляді та вирішенні кримінальних справ. Стаття 31 КПК встановлює, що кримінальне провадження в суді першої інстанції стосовно злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого — судом присяжних у складі двох професійних суддів і трьох присяжних. Кримінальне провадження

стосовно кількох обвинувачених розглядається судом присяжних стосовно всіх обвинувачених, якщо хоча б один з них заявив клопотання про такий розгляд. Усі питання, пов'язані із судовим розглядом, крім питання про застосування, зміну чи скасування запобіжних заходів, судді і присяжні вирішують спільно. Нарадою суду присяжних керує головуючий, який послідовно ставить на обговорення питання, що вирішуються судом при ухваленні вироку, проводить відкрите голосування і веде підрахунок голосів. Голоси професійних суддів і присяжних при підрахунку є рівнозначними, а утриматися від голосування ніхто зі складу суду присяжних не може (ст. 391 КПК).

Загальноприйнятим є положення, що роль суду за участю присяжних забезпечує право людини бути визнаним винним у вчиненні злочину не інакше як за рішенням рівних йому осіб, представників народу. Це підтверджується тим, що в країнах, у яких суд присяжних становить невід'ємну складову системи кримінального судочинства, він вважається найбільш поважним інститутом демократичної правової держави. У ході розгляду та вирішення кримінального провадження судом присяжних значно підвищується ефективність реалізації обвинуваченими своїх прав і законних інтересів, у тому числі головного права: на захист від незаконного та безпідставного кримінального переслідування та засудження.

У господарському, адміністративному судочинстві та при розгляді справ про адміністративні правопорушення участь народу в здійсненні судочинства чинним законодавством не передбачена.

Ідея участі народу в здійсненні правосуддя достатньо давно сприйнята теорією і практикою. Ефективна діяльність державних органів неможлива без тісної й систематичної співпраці з народним елементом, тобто з громадянами, громадськістю, оскільки потужним регулятором соціальної поведінки громадян є громадська думка як великих, так і малих соціальних груп. За правовою природою суд за участю народу є однією з форм здійснення безпосередньої демократії, тобто способом волевиявлення народу при вирішенні суспільно важливих питань.

2.9. Гласність і відкритість судового процесу

Відповідно до п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Вимога щодо гласності й відкритості судового розгляду та його повного фіксування технічними засобами передбачена також нормами міжнародного та національного законодавств, зокрема: ЗДПЛ (ст. 10), МПГПП (ст. 14), КЗПЛ (ст. 6), Американською конвенцією про права людини 1969 року (ст. 8), Африканською Хартією прав людини і народів (ст. 7), Зако-

ном України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 11), КПК (ст. 27), ЦПК (ст. 6), ГПК (ст. 4⁴), КАС (ст. 12) і КпАП (ст. 249). Аналіз норм зазначених міжнародних актів та національного законодавства свідчить про існування трьох взаємопов'язаних принципів правосуддя: а) гласності судового процесу; б) відкритості судового процесу; в) повного фіксування перебігу судового процесу технічними засобами.

Гласність судового розгляду — це здійснення в усіх судових інстанціях відкритого розгляду судових справ з наданням можливості учасникам судового розгляду та іншим особам права отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду їх судової справи. Сутність даного принципу складають кілька взаємопов'язаних елементів, а саме: а) суд розглядає справи у відкритому судовому засіданні, до якого мають доступ особи незалежно від того, чи є вони учасниками судочинства, чи ні; б) хід і результати судочинства можуть вільно висвітлюватися в засобах масової інформації; в) акти правосуддя, що набрали законної сили, мають бути доступні для всіх громадян України, можуть використовуватися та розповсюджуватися всіма не забороненими законодавством засобами. Це — так звана зовнішня гласність. Внутрішня гласність дістає вияв у тому, що навіть у закритому судовому розгляді не виключаються: присутність у судовому засіданні учасників судового розгляду та публічне проголошення судового рішення.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 Закону ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи.

Кожен, хто не є стороною у справі, має право на вільний доступ до судового рішення. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про прийняті у справі рішення. З метою забезпечення гласності судового процесу в Україні функціонує Єдиний державний реєстр судових рішень (режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/). Законом України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. регулюються відносини щодо забезпечення цілодобового та безкоштовного доступу кожній особі до судових рішень шляхом їх офіційного оприлюднення на офіційному веб-порталі судової влади. Попередня редакція зазначеного Закону, яка діяла до прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо розгляду справ Верховним Судом України» від 20 жовтня 2011 р. містила норму, згідно з якою всі судові рішення судів загальної юрисдикції вносились до Єдиного державного реєстру судових рішень. Натомість, чинна редакція ч. 3 ст. 3 Закону України «Про доступ до судових рішень» передбачає включення до зазначеного Реєстру тільки таких

рішень, перелік яких затверджується Радою суддів України за погодженням з Державною судовою адміністрацією України. Перелік судових рішень, що включаються до Єдиного реєстру судових рішень, затверджено рішенням Ради суддів України від 17 лютого 2012 р. № 4.

Відкритість судового розгляду означає вільний доступ громадськості до залу судового засідання під час розгляду справи в суді. Обмеження кількості осіб, які хочуть бути присутніми на відкритому судовому розгляді, можливе лише у разі недостатності місць у залі судового засідання. Відповідно до ч. 2 ст. 328 КПК близькі родичі та члени сім'ї обвинуваченого і потерпілого, а також представники засобів масової інформації мають пріоритетне право бути присутніми на судовому засіданні. Чинне законодавство також не передбачає вікових обмежень щодо осіб, які можуть бути присутніми в залі судового засідання.

Значення принципу відкритості судового розгляду справ полягає в тому, що його реалізація є важливою умовою об'єктивного і всебічного дослідження обставин справи і винесення справедливого судового рішення. Відкритість судового процесу впливає як на суддів, так і на інших учасників, спонукаючи їх сумлінно виконувати свої процесуальні обов'язки, суворо дотримуватися всіх правил судочинства. В умовах відкритого процесу важко впливати на суд, що додатково гарантує його незалежність і неупередженість. Присутність у залі публіки змушує суддів дотримуватися встановленого законом порядку судочинства, однаково ставитися до кожної зі сторін процесу, спонукає до стриманості й такту в спілкуванні з учасниками судочинства. Таким чином, відкритий розгляд справ у всіх судах є своєрідною формою контролю суспільства за діяльністю судової влади, що позитивно впливає на підтримання авторитету суду і правосуддя на необхідному рівні.

Учасники судового процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, можуть використовувати портативні аудіотехнічні засоби. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відеозапису, транслювання судового засідання, а також звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються за рішенням суду з урахуванням думки сторін і можливості проведення таких дій без шкоди правосуддю.

За загальним правилом, судовий розгляд у всіх судових інстанціях здійснюється відкрито. З принципу відкритості судового розгляду бувають винятки, які полягають у проведенні закритого судового засідання за вмотивованим рішенням суду.

Відповідно до ч. 2 ст. 27 КПК у кримінальному провадженні допускається проведення закритого судового засідання лише у випад-

ках: а) коли обвинуваченим є неповнолітній; б) розгляду справи про злочин проти статевої свободи і статевої недоторканності; в) необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи; г) якщо розгляд у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом; г) необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Закритий судовий розгляд може відбуватись протягом усього судового провадження або його окремої частини.

У цивільному процесі закритий судовий розгляд допускається у разі якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою: а) забезпечення таємниці усиновлення; б) запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність. Таким чином, при розгляді цивільних справ у деяких випадках виключається ініціатива суду при вирішенні питання про проведення закритого судового розгляду, оскільки законодавець вимагає наявності клопотання осіб, які беруть участь у справі. Однак відповідно до листа ВСУ «Судова практика у справах про усиновлення» від 1 червня 2006 р. забезпечення таємниці усиновлення є підставою для розгляду справи про усиновлення в закритому судовому засіданні. Водночас, згідно із ст. 285 Сімейного кодексу України справи про усиновлення дітей іноземними громадянами розглядаються судами у відкритому судовому засіданні.

В адміністративному процесі закритий судовий розгляд допускається за ініціативою суду чи за клопотанням осіб, які беруть учать у справі, з метою нерозголошення державної чи іншої таємниці, що охороняється законом, захисту особистого та сімейного життя людини, в інтересах малолітньої чи неповнолітньої особи. Закритий судовий розгляд проводиться також у стравах про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту (п. 9 постанови Пленуму ВАСУ «Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця та особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, примусового повернення і примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні» № 1 від 25 червня 2006 р.).

Господарські справи розглядаються, за загальним правилом, у відкритому судовому засіданні. Закритий судовий розгляд допускається, коли відкритий розгляд суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці, або коли сторони

чи одна із сторін обґрунтовано вимагають конфіденційного розгляду справи і подають відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті.

При розгляді справ перебіг судового процесу обов'язково фіксується звукозаписувальними технічними засобами у випадках і в порядку, встановлених процесуальним законом. Особи, присутні у судовому засіданні, можуть вести запис судового засідання на портативних аудіотехнічних засобах, але єдиним офіційним записом судового засідання вважається лише технічний запис, що здійснюється саме судом. Зазначене положення передбачає для сторін можливість отримання за їх клопотанням копії запису судового засідання. Треба зазначити, що повна фіксація судового процесу не звільняє секретаря судового засідання від обов'язку ведення протоколу чи журналу судового засідання. Це правило не поширюється на інші передбачені законодавством судові процедури для вирішення слідчим суддею питань про проведення окремих слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій, що порушують конституційні права і свободи громадян (наприклад огляд і виїмка кореспонденції, проведення обшуку тощо).

2.10. Рівність учасників судового процесу перед законом і судом

При зверненні до суду для захисту своїх прав і інтересів фізичні, юридичні особи мають бути впевнені, що їх справа буде розглянута об'єктивно і неупереджено, незалежно від того, до кого звернені вимоги позивача або заявника, і від того, який статус (соціальний, майновий) має сама заінтересована особа. Крім того, особи мають бути впевнені, що держава гарантує їм можливість звернення до суду за захистом своїх прав.

Даний принцип судочинства виходить від загальноправового принципу рівності прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до ст. 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб надається кожній людині і громадянину. Стаття 129 Конституції України відносить принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом до основних засад судочинства.

Проте рівність прав сторін не означає їх однаковості. Треба враховувати, що змагальні права, тобто права, що дають стороні можливість брати участь у процесуальному змаганні, за правовою при-

родою здебільшого є диспозитивними. Точніше, вони завжди є диспозитивними для осіб, які не представляють публічні інтереси, і відносно диспозитивні для протилежної категорії суб'єктів процесуальних відносин. Тож будь-які права сторін мають бути рівними саме в розумінні їх відповідності, адекватності процесуальному статусу особи. Права сторін мають надавати кожній з них можливість повноцінно представити та захистити перед судом свою правову позицію.

З огляду на різні засоби, які використовують сторони у процесі збирання доказів на цьому етапі, сторони мають рівні, але не однакові права. А на етапі перевірки доказів, їх представлення перед судом, доведення правової позиції в суді сторони мають саме однакові права, що посилює процесуальну активність сторін.

Особливого значення рівноправність сторін набуває у процесі доказування. В основному існують два шляхи забезпечення рівності сторін у процесі пошуку та представлення доказів суду. Перший полягає в нормативному закріпленні права сторін на збирання доказів на однакових умовах. Наприклад, у кримінальному провадженні сторона захисту, по-перше, наділена правом провадити процесуальні дії з фіксацією фактичних даних, що надає їм юридичної сили доказів, а по-друге, має право бути поінформованою про весь обсяг доказової інформації, наявний у матеріалах кримінального провадження з моменту набуття особою статусу підозрюваного, обвинуваченого тощо. Другий спосіб передбачає позбавлення сторін права самостійно надавати зібраним фактичним даним статус доказів, а деякі процесуальні дії взагалі можна проводити лише з дозволу судових органів.

Принцип рівності повинен поширювати свою дію на всіх учасників судового процесу з моменту відкриття провадження у справі і до моменту постановлення остаточного судового рішення. Під учасниками судового процесу (провадження) розуміються особи, які беруть участь у справі. Суд (суддя, головуючий) не відноситься до таких учасників і повинен наглядати за дотриманням принципу рівності, гарантуючи його виконання.

Даний принцип охоплює дві взаємопов'язані складові, які слід розмежовувати:

а) рівність учасників судового процесу перед законом;

б) рівність учасників судового процесу перед судом.

Рівність учасників судового процесу перед законом означає, що законодавство, яке містить норми процесуального і матеріального характеру і регулює процедуру звернення, розгляду і вирішення справи в суді (в тому числі норми, що встановлюють і гарантують процесуальні права учасників процесу) повинно однаково застосовуватись до усіх учасників судового провадження незалежно від їх статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, на-

ціонального чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, або будь-яких інших ознак. Жодна особа не може бути обмежена в можливості звернення до суду за захистом своїх порушених прав, в можливості виступати перед судом в разі розгляду справи, що стосується безпосередньо її інтересів, в можливості отримання судового рішення в аналогічній справі тощо. Іншими словами, будь-яка дискримінація стосовно учасників судового процесу з приводу використання ними своїх передбачених у законі прав не допускається, рівність перед законом гарантується державою, в тому числі судовими органами. Загальна заборона дискримінації закріплена у ст. 14 КЗПЛ, і у випадку прояву дискримінації в судовому процесі вона може бути підставою для звернення за захистом до ЄСПЛ.

Із загального правила про рівність учасників судового процесу перед законом встановлені винятки у зв'язку зі специфічним характером службової діяльності певної категорії осіб для уникнення безпідставного перешкоджання їх діяльності. Так, Конституція України у ст. 105 наголошує, що Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень (Президент України на час виконання повноважень не несе кримінальної відповідальності, проти нього не може бути порушена кримінальна справа[1], а конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи[2]). КПК у главі 37 визначає осіб, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження: 1) народний депутат України; 2) судді КСУ, професійний суддя, а також присяжний і народний засідатель — на час здійснення ними правосуддя; 3) кандидат у Президенти України; 4) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 5) Голова Рахункової палати, його перший заступник, заступник, головний контролер і секретар Рахункової палати; 6) депутат місцевої ради; 7) адвокат; 8) Генеральний прокурор України, його заступник. Під особливим порядком провадження слід розуміти особливий порядок повідомлення про підозру (притягнення до кримінальної відповідальності), особливий порядок затримання та обрання запобіжного заходу. Так, повідомлення народного депутата України про підозру здійснюється виключно Генеральним прокурором України за зго-

[1] У чинному законодавстві поняття «порушення кримінальної справи» відсутнє; після прийняття Кримінально-процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. застосовується особливий порядок повідомлення про підозру окремих категорій службових осіб.

[2] Рішення КСУ від 10 грудня 2003 р. № 19-рп/2003.

дою Верховної Ради України, а його затримання або обрання стосовно нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту не може бути здійснено без згоди Верховної Ради України. Такі винятки є додатковими гарантіями незалежності перелічених вище категорій осіб при здійсненні ними своїх повноважень та уникнення незаконних впливів, шантажу тощо.

Недотримання принципу рівності перед законом тягне настання негативних наслідків у вигляді скасування судового рішення вищестоящою інстанцією або притягнення до юридичної відповідальності службових осіб, які допустили таке порушення.

Рівність учасників судового процесу перед судом полягає у рівності прав сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, у реалізації ними своїх процесуальних прав та інтересів.

У цивільному судочинстві — це сторони (позивач і відповідач), треті особи, представники сторін і третіх осіб, заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; *у господарському судочинстві* — сторони (позивач, відповідач), треті особи, прокурор, інші особи; *в адміністративному судочинстві* — сторони (позивач, відповідач), треті особи, представники сторін і третіх осіб; *у кримінальному судочинстві* — сторони кримінального провадження (сторона захисту і сторона обвинувачення), потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач та його представник, а також інші особи, за клопотанням або скаргою яких у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюється судове провадження.

Учасники судового процесу повинні мати рівні права щодо:

- ознайомлення з матеріалами справи;
- отримання відомостей про дату, час і місце судового розгляду справи, про всі судові рішення, які ухвалюються у справі та стосуються їхніх інтересів;
- можливості брати участь у судових засіданнях;
- можливостей заявляти клопотання і відводи, заперечувати проти них;
- можливості подавати докази, брати участь у дослідженні доказів;
- користування правовою допомогою;
- ознайомлення з журналом судового засідання;
- можливості оскаржувати судові рішення у частині, що стосується їхніх інтересів тощо.

Перелічені права не можуть бути неправомірно обмежені судом. Разом з тим деякі права учасників процесу визначаються саме їх процесуальним статусом і протилежна сторона не може бути наділе-

на аналогічними правами. Так, позивач, на відміну від відповідача, не може подати зворотний позов, а право мати захисника є виключною прерогативою підозрюваного, обвинуваченого, засудженого чи виправданого. Безумовно, у таких випадках про порушення даного принципу не йдеться.

Крім того, законодавство встановлює додаткові гарантії для певних категорій осіб. Так, неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями щодо своїх прав (ст. 10 КПК): наприклад, слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий повинні забезпечити учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, а в разі необхідності — користуватися послугами перекладача.

Ведучи мову про рівність прав учасників судового процесу перед законом і судом, не слід забувати і про рівність їх обов'язків. Учасники судового процесу зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуючого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку тощо.

2.11. Змагальність

Статтею 129 Конституції України до основних принципів судочинства віднесена змагальність сторін. У міжнародному праві змагальність розцінюється як основоположна засада справедливого правосуддя (п. 1 ст. 14 МПГПП, п. 1 ст. 6 КЗПЛ, ст. 7 ЗДПЛ. Принцип змагальності сторін належить до принципів діяльності судів, або принципів судочинства. Дотримання цього принципу характерне для сучасних розвинутих країн з незалежною судовою системою. Саме на основі даного принципу побудована одна з історичних форм кримінального процесу — змагальний процес. Загалом, змагання — це відносини, що складаються у процесі спільної діяльності людей і дістають вияв у взаємному стимулюванні активності один одного і збільшують корисні результати спільних дій. Змагання — це, безсумнівно, і протистояння, і конкурентна боротьба між декількома сторонами за досягнення переваги.

У цілому, змагальність може розглядатись у різних аспектах: як форма судочинства, що обумовлює побудову судочинства; як принцип, що характеризує основні якісні особливості галузі процесуального права, котрі гарантують реалізацію елементів змагальності; як метод правового регулювання процесуальних відносин.

Змагальність є міжгалузевим принципом судочинства, положення якого відображаються в нормах ЦПК, ГПК, КПК і КАС. Залежно

від галузі процесуального права положення даного принципу мають певні особливості.

Змагальність — це демократичний принцип судочинства, відповідно до якого розгляд справи відбувається у формі протиставлення правових позицій сторін. У судовому процесі суб'єкти процесуальних правовідносин, об'єднані спільними правовими позиціями, завданнями у процесі, виступають стороною, що протистоїть іншій стороні. Саме в цьому протиставленні правових позицій і полягає сутність принципу змагальності, який передбачає наявність сторін, що змагаються. Однак формальна наявність сторони ще не означатиме реалізації правосуддя на засадах змагальності. Відправним моментом останньої виступає саме протилежність завдань і правових позицій цих сторін. Інше розуміння процесуальної діяльності сторін, у тому числі їх штучне зближення, примирення позицій, призводить лише до спотворення ідей змагальності. Однак зазначеного замало, щоб стверджувати про повноцінну реалізацію принципу змагальності. Лише активна діяльність сторін, спрямована на доведення своїх правових позицій перед судом, розкриває поняття змагальності не в статиці, а в динаміці процесу реалізації цього принципу. Активність сторін як елемент принципу змагальності має і зворотний бік — пасивність суду як суб'єкта процесу доказування. Участь суду в зборі та перевірці доказів шляхом проведення чи призначення самостійно ініційованих процесуальних дій, безперечно, є проявом упередженості та прихильності суду до однієї зі сторін у процесі. Активність суду в процесі доказування однозначно спричиняє зниження активності сторін.

Наведене дозволяє стверджувати, що у структурі даного принципу доцільно виокремити два основні елементи: 1) наявність сторін; 2) активність сторін.

Змагальність як принцип цивільного та господарського судочинства покладає на сторони обов'язок доводити перед судом обставини, з приводу яких існує спір і які мають значення для вирішення справи по суті. При цьому сторони мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості (ст. 10 ЦПК). Суд при здійсненні сторонами зазначених дій повинен займати відокремлену, незалежну позицію, не надаючи будь-якій зі сторін привілеїв у процесі доказування. Суд може лише сприяти повному і всебічному з'ясуванню обставин справи або створювати сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, необхідні умови для встановлення фактичних обставин справи і правильного застосування законодавства (ст. 43 ГПК). Таким чином, у цивільному та господарському судочинстві суд повинен займати пасивну позицію і здійснювати оцінку фактичних даних, наданих сторонами. У цивіль-

ному судочинстві даний принцип діє при вирішенні справ позовного провадження, у яких наявні дві сторони з протилежними інтересами.

В адміністративному судочинстві принцип змагальності також діє і відображений у ст. 11 КАС. Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, поданою відповідно до КАС, і не може виходити за межі позовних вимог (крім випадків, коли це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять). Водночас специфіка адміністративного судочинства вплинула на статус суду в процесі доказування. Адміністративний суд не просто вживає передбачених законом заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин у справі, а й може виявляти і витребовувати докази з власної ініціативи. Таким чином, суд або пропонує сторонам, які беруть участь у справі, надати докази, або з власної ініціативи витребовує докази, яких, на думку суду, не вистачає. У даному випадку принципу змагальності сторін в адміністративному судочинстві протистоїть принцип офіційного з'ясування обставин справи.

В кримінальному судочинстві принцип змагальності також має певні особливості, зумовлені суб'єктним складом кримінального провадження, а також характером питань, що вирішуються при постановленні судового рішення. Розмежування процесуальних функцій обвинувачення, захисту і правосуддя, процесуальна рівноправність сторін і активність суду в процесуальному керівництві процесом є правовими гарантіями, що забезпечують реалізацію принципу змагальності в кримінальному судочинстві. Принцип змагальності прямо передбачає обов'язок суду забезпечити такі умови в процесі, що надавали б сторонам можливість повною мірою реалізувати свої процесуальні права на засадах рівноправності. Саме тому треба говорити про підвищення активності суду в аспекті загального керівництва судом кримінальним процесом, у тому числі процесом доказування. Під час функціонування Кримінально-процесуального кодексу 1960 р. дія принципу змагальності фактично обмежувалася стадією судового розгляду справи. Після прийняття нового Кримінального процесуального кодексу 13 квітня 2012 року доцільно говорити про повноцінне розширення дії принципу змагальності і на досудове розслідування. Це стало можливим завдяки посиленню судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні шляхом запровадження такого суб'єкта, як слідчий суддя, та необхідністю звернення до нього при вирішенні великого кола процесуальних питань.

Однією з головних передумов становлення змагальної системи судочинства в Україні повинен стати процес гармонізації вітчизняного та європейського законодавств. Цей процес насамперед обумовлюється дією Конвенції про захист прав та основних свобод людини і громадянина та практикою Європейського суду з прав людини щодо застосування положень цієї Конвенції. Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає можливість дійти висновку, що справедливість правосуддя базується на ідеях рівності перед законом і судом та змагальності. За сучасних умов змагальна модель судочинства повинна відігравати роль еталона, політичного критерію демократичності, цивілізованості та справедливості судочинства. ЄСПЛ тлумачить змагальність дещо вужче, ніж прийнято у вітчизняній науці. Стаття 6 КЗПЛ визначає, що положення сторін у процесі має бути справедливо врівноважено, тобто право на змагальне судочинство означає право на принципову можливість бути поінформованим про всі надані іншою стороною докази чи зафіксовані зауваження та коментувати їх.

На сьогодні альтернативи змагальному судочинству для правової держави немає. Історія свідчить, що принцип змагальної побудови судочинства є глибоко демократичним. Змагальність завжди була характерна для держав із демократичним устроєм, де суспільство базувалося на рівності громадян, які мали реальні економічні та політичні свободи, були захищені від свавілля влади. Змагальний процес змінювався розшуковим у періоди посилення авторитарної влади, що утримувалась могутністю численного бюрократичного апарату, який пригнічував будь-які прояви волевиявлення народної свідомості. За таких умов суд стає провідником політичної волі, далекої не тільки від духу, а й від букви закону. Суд стає органом політичної та економічної розправи, масових репресій та беззаконня. Тож найважливішим результатом судової реформи в Україні має стати утвердження змагальної судової системи, що характерно саме для правової держави з її розвинутими інститутами захисту прав людини.

2.12. Диспозитивність

Відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України до принципів правосуддя належать змагальність сторін, свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Фактично в зазначеному пункті йдеться про два принципи правосуддя: змагальність і диспозитивність. Кожен із них має свій власний зміст та існує самостійно, а диспозитивність не зводиться тільки до надання суду доказів і доведення їх переконливості. Ці принципи пов'язані між собою. Принцип змагальності дає можливість сторонам більш ефективно користуватися правами, що належать їм у силу принципу

диспозитивності. Обмеження принципу диспозитивності призводить до обмеження принципу змагальності, і навпаки — розширення сфери дії принципу диспозитивності веде до зміцнення принципу змагальності.

Термін «диспозитивність» (від лат. dispono — розпоряджаюся, створюю) розглядається як надана зацікавленим особам, які беруть участь у справі, можливість, безперешкодно, в межах процесуального закону, здійснювати свої матеріальні і процесуальні права, а також розпоряджатися ними на власний розсуд. Диспозитивність є характерною як для приватних, так і публічних відносин. У приватних відносинах диспозитивність дістає вияв у правовому положенні «Дозволено все, що не заборонено законом». У публічних відносинах діє зворотний принцип: «Дозволено лише те, що передбачено законом».

Сутність принципу диспозитивності розкривається через такі положення: а) учасникам судового розгляду законом надається певний процесуальний статус, і вони мають право вільно користуватись і розпоряджатись своїми матеріальними та процесуальними правами, в тому числі визначати межі судового захисту, впливати на початок, рух і закінчення судового розгляду; б) особа, якій належить право, може від нього відмовитися; в) зацікавленим особам надається право ініціювання судового процесу, нікого не можна примушувати пред'явити позов проти його волі; г) суд не повинен виходити за межі вимог сторін, крім випадків, передбачених законом, і вирішує лише ті питання, що віднесені до його повноважень.

Найбільш повно принцип диспозитивності отримав своє втілення у цивільному судочинстві, оскільки останнє регулює сферу приватних інтересів, тобто принцип диспозитивності є головним принципом цивільного процесуального права. У стадії відкриття провадження диспозитивність дістає вияв у тому, що судове провадження відкривається на підставі звернення позивача до суду з позовом. Відповідно до ч. 1 ст. 11 ЦПК суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних або юридичних осіб у межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Відкрити провадження з власної ініціативи суд не може в будь-якому випадку. Звернення до суду — це право, а не обов'язок особи. У цивільному судочинстві суд зв'язаний предметом і підставою позову, оскільки можливість ініціювання судового провадження судом перетворила б останній з органу правосуддя у контролюючий орган. Більше того, особа, яка звернулася до суду, може у будь-який час відмовитися від позову, змінити підставу або предмет позову. Навіть маючи на руках рішення суду і виконавчий лист, особа може не вимагати його виконання.

Принцип диспозитивності у цивільному судочинстві реалізується шляхом вільного використання та розпорядження такими процесуальними правами, які: впливають на виникнення, рух, розвиток і закінчення судового розгляду (право на звернення з позовом, право на зміну предмета і підстави позову, право на оскарження судового рішення тощо); випливають з участі у розгляді справи (право на участь у судовому розгляді, право подавати усні та письмові пояснення, подавати свої доводи з питань, що виникли під час судового розгляду); забезпечують сторонам судовий захист (право на забезпечення доказів, право на відвід, право на забезпечення позову).

Однак принцип диспозитивності не позбавляє суд контрольної функції при здійсненні правосуддя. Суд навіть у цивільному судочинстві в силу диспозитивності не перетворюється на пасивного спостерігача, а у випадках, встановлених процесуальним законом, займає активну позицію. Зокрема, суд не приймає відмову від позову, визнання позову відповідачем і не затверджує мирову угоду, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку представляють у судовому процесі. У такому випадку суд залучає до розгляду справи відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Прикладом активності суду в цивільному судочинстві виступає право суду залучати з власної ініціативи до участі у справі третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, якщо при розгляді справи встановлено, що судове рішення може вплинути на права і обов'язки осіб, які не є стороною у справі.

У господарському судочинстві також діє принцип диспозитивності, хоча формально він не закріплений в окремій статті чи нормі ГПК. Дія цього принципу виводиться з інших положень господарського процесуального законодавства. Сутність і реалізація зазначеного принципу в господарському судочинстві є загалом схожими з його сутністю та реалізацією у цивільному судочинстві. Як вбачається, у господарських справах має місце більша активність господарського суду, що звужує дію принципу диспозитивності.

Принцип диспозитивності в кримінальному провадженні закріплений у ст. 26 КПК України, відповідно до якої сторони кримінального провадження (сторона захисту і сторона обвинувачення) є вільними у використанні своїх процесуальних прав. Традиційно принцип диспозитивності в радянський період розглядався тільки в межах науки цивільного права і процесу, оскільки його існування заперечувалось у кримінальному судочинстві в силу надання значної ролі принципу публічності (офіційності).

Новий КПК значно розширив дію принципу диспозитивності в кримінальному судочинстві. Цей принцип у кримінальному процесі дістає вияв у тому, що сторонам надаються певний процесуальний статус і право вільно користуватися своїми процесуальними правами: надавати чи не надавати до суду докази, давати пояснення, показання чи відмовитись від їх надання, заявляти клопотання, відводи чи ні, подавати скаргу чи не подавати тощо.

Яскравим проявом втілення цього принципу є інститут відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення, яка в окремих випадках тягне закриття кримінального провадження. У разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді головуючий роз'яснює потерпілому його право підтримувати обвинувачення в суді самостійно. При відмові прокурора від підтримання обвинувачення саме обвинувачення набуває статусу приватного і здійснюється за процедурою приватного обвинувачення. У такому випадку потерпілий вправі підтримувати приватне обвинувачення в судовому засіданні або відмовитись від його підтримання (ст. 340 КПК).

Найбільш повно принцип диспозитивності в кримінальному судочинстві проявляє свою дію при здійсненні кримінального провадження у формі приватного обвинувачення, яке розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого та його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (п. 7 ст. 284 КПК).

Введення до кримінального процесу нових інститутів — угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим, а також угоди про визнання своєї винуватості між прокурором і підозрюваним, обвинуваченим (ст. 468 КПК) також свідчить про розширення в кримінальному судочинстві дії засади диспозитивності.

Крім того, у кримінальному судочинстві існує ціла низка норм, пов'язаних з реалізацією принципу диспозитивності через інститут цивільного позову, що дістає вияв у: а) праві потерпілого пред'явити цивільний позов про відшкодування шкоди у кримінальному провадженні (ст. 128 КПК); праві цивільного позивача підтримувати цивільний позов або відмовитись від нього (ст. 61 КПК), укласти угоду тощо.

Проявом дії принципу диспозитивності у кримінальному провадженні є також запровадження до кримінального процесу окремих елементів відновного (реституційного) правосуддя. Його суть полягає в тому, що сторони кримінального провадження досягають примирення за допомогою незалежного посередника (медіатора).

Відповідно до ч. 2 ст. 11 КАС адміністративний суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою і не може

виходити за межі позовних вимог. Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд. Таким правом користуються й особи, в інтересах яких подано адміністративний позов, за винятком тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності.

Принцип диспозитивності в адміністративному процесі має своє специфічне змістове наповнення, що пов'язано з публічно-правовим характером адміністративного позову та активною участю суду в процесі розгляду адміністративних справ. На відміну від цивільного судочинства, адміністративний суд може і зобов'язаний в окремих випадках вийти за межі позовних вимог, якщо спосіб захисту, який обрав позивач, є недостатнім для захисту його прав, свобод і законних інтересів. Саме тому відповідно до ч. 2 ст. 11 КАС суд може вийти за межі позовних вимог лише в разі якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять. Якщо при розгляді адміністративного позову встановлено порушення суб'єктом владних повноважень прав позивача, за захистом яких він звернувся до суду, суд зобов'язаний надати такий захист незалежно від правильності обґрунтування позивачем своїх позовних вимог. Це означає, що адміністративний суд має право вийти за межі адміністративного позову та зобов'язаний здійснити системний аналіз оскаржуваного рішення суб'єкта владних повноважень.

Публічний характер адміністративних спорів зумовлює також часткове обмеження дії диспозитивності в цьому виді судочинства. Саме тому в адміністративних справах існує інститут заміни неналежного відповідача. Відповідно до ч. 1 ст. 52 КАС суд може за згодою первинного позивача допустити його заміну належним позивачем, якщо з адміністративним позовом звернулась не та особа, якій належить право вимоги.

2.13. Забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду

Оскарження судових рішень, їх перевірка судовими інстанціями вищого рівня забезпечує їх законність, є засобом захисту прав і законних інтересів учасників судового процесу. Перегляд судовою інстанцією вищого рівня вироку суду проголошено світовим співтовариством як одне з найважливіших прав людини і громадянина. Зокрема, у п. 5 ст. 14 МПГПП і ч. 1 ст. 2 Протоколу № 7 від 22 листопада 1984 р. до КЗПЛ закріплено право кожного, кого засуджено за будь-який злочин, на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищою судовою інстанцією згідно із законом. Право на перегляд судового рішення судом другої інстанції розглядається як

невід'ємне право особи на захист. Гарантування охорони прав людини і громадянина отримало відображення у Конституції України у забезпеченні апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом (п. 8 ч. 3 ст. 129), і проголошено однією з основних конституційних засад судочинства в Україні. З метою її реалізації у ст. 14 Закону встановлено право учасників судового процесу та інших осіб на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення, а також на перегляд справи ВСУ у випадках і порядку, встановлених процесуальними кодексами.

Новий КПК гарантує кожному право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого і право на перегляд вироку, ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня (ст. 24) в порядку, передбаченому цим Кодексом. При цьому, це право гарантується незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді. Реалізація цього права є однією з найважливіших гарантій захисту прав і свобод особи від порушення. Важливими для забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності є положення, викладені в рішеннях ЄСПЛ у таких справах, як: *«Харченко проти України», «Волохи проти України», «Нікіфоренко проти України».*

ЦПК (ст. 13) і КАС (ст. 13) гарантують можливість апеляційного та касаційного оскарження рішень суду особам, які беруть участь у справі, а також особам, які не беруть участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, у випадках та порядку, встановлених ЦПК, і крім випадків, встановлених КАС.

Право апеляційного, касаційного оскарження рішення господарського суду мають сторони у справі, прокурор, треті особи, особи, які не брали участі у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки (статті 91, 107 ГПК).

Право апеляційного оскарження постанови судді у справі про адміністративне правопорушення має особа, яку притягнуто до адміністративної відповідальності, її законний представник, захисник, потерпілий, його представник або прокурор. Апеляційний перегляд здійснюється суддею апеляційного суду. Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною і касаційному оскарженню не підлягає (статті 287, 294 КАС).

Належне нормативне врегулювання процесуальних можливостей учасників провадження забезпечує необхідний рівень захисту їх прав і законних інтересів. Система різних видів оскарження судових рішень визначається особливістю приводів, умов, суб'єктів, форми, змісту, строків та порядку оскарження. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку за відповідними скаргами за-

безпечує більшу об'єктивність, більш широкі можливості зацікавлених осіб у відстоюванні своїх прав і захисті законних інтересів, більшу авторитетність та обов'язковість прийнятого за результатами розгляду скарги судового рішення. Відповідне реагування суду вищого рівня на скарги полягає в їх розгляді та перевірці законності, обґрунтованості, вмотивованості та справедливості судових рішень, у наданні можливості судам вищого рівня виявляти помилки і недоліки правозастосовної діяльності судів нижчого рівня.

2.14. Обов'язковість судових рішень

Відповідно до ч. 5 ст. 124, п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Зазначений принцип отримав подальше закріплення у нормах судоустрійного і процесуального законодавства: ст. 13 Закону, ст. 21 КПК, ст. 14 ЦПК, ст. 14 КАС, 4^5 ГПК.

Обов'язковий характер судового рішення, яке ухвалюється іменем України, підкреслює авторитет судової влади, оскільки жодне рішення інших органів не може прийматись іменем України. Вимога про ухвалення судових рішень іменем України випливає з теорії поділу влади, згідно з якою судова влада є гілкою державної влади України, а тому рішення судів є уособленням волевиявлення держави і, відповідно, їх виконання має бути гарантовано державою. Саме тому обов'язковість судових рішень забезпечується державою.

Відповідно до ч. 1 ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а судовий захист неможливо повноцінно здійснити без обов'язковості виконання судових рішень. ЗДПЛ (ст. 8), МПГПП (ст. 2), КЗПЛ (ст. 13) передбачено право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у випадках порушення основних прав людини, наданих їй конституційними та законодавчими актами. Відповідно до рішення КСУ № 3-рп/2003 від 3 січня 2003 р. правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах, яке неможливе без виконання судового рішення в різних видах судочинства.

У кримінальному процесі відповідно до ст. 369 КПК можна виділити два види судових рішень, які ухвалюються (постановляються) іменем України: вирок та ухвала. Вироком є ухвалене в результаті судового провадження судове рішення про винуватість або невинуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення і застосування або незастосування до нього покарання. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного чи

виховного характеру щодо неповнолітніх закінчується постановленням ухвали. За наслідками перегляду судових рішень в апеляційному порядку суд може ухвалити новий вирок чи прийняти інше рішення у формі ухвали. При провадженні в суді касаційної інстанції ВССУ з усіх процесуальних питань постановляє ухвали. Перегляд судових рішень у кримінальних справах у ВСУ також закінчується постановленням ухвали.

Відповідно до ст. 208 ЦПК у цивільному судочинстві судові рішення викладаються у формах ухвали, рішення, постанови. Судовий розгляд у цивільних справах в суді першої інстанції закінчується ухваленням рішення суду чи постановленням ухвали (статті 389^{6} і 389^{11} ЦПК). За наслідками розгляду апеляційної чи касаційної скарги у цивільних справах суди апеляційної чи касаційної інстанції ухвалюють рішення або постановляють ухвали (статті 314, 343 ЦПК). Перегляд судових рішень у цивільних справах у ВСУ закінчується прийняттям постанови.

В адміністративному судочинстві відповідно до ст. 158 КАС судове рішення, яким суд вирішує спір по суті, викладається у формі постанови. Судове рішення за результатами перегляду адміністративної справи в апеляційній чи касаційній інстанції викладається у формі ухвали чи постанови (статті 205, 230 КАС), перегляд судових рішень ВСУ також закінчується постановою.

При вирішенні господарського спору по суті господарський суд приймає рішення, за результатами розгляду апеляційної чи касаційної скарги господарським судом приймається постанова (статті 105, 111^{11} ГПК), а за наслідками перегляду судових рішень ВСУ теж приймає постанову.

Таким чином, судове рішення — це офіційний документ суду юрисдикційного характеру, яким закінчується розгляд справи в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції або ВСУ, що є найважливішим актом правосуддя, прийнятим на захист прав і свобод людини, правопорядку та принципу верховенства права. Судові рішення, якими закінчується розгляд справи в судах, ухвалюються іменем України. Ухвалене іменем України судове рішення сприймається як воля держави, а вирок визнається засудженим як правова оцінка державою його діяння. Саме тому на бланку, де викладено остаточне судове рішення, обов'язково повинна мати місце державна символіка України, тобто герб і напис «Іменем України». При вирішенні в судовому процесі процесуальних питань, пов'язаних з підготовкою чи розглядом судових справ, приймаються рішення без ухвалення їх іменем України — у формі окремого процесуального документа або їх суть викладається у протоколі (журналі) судового засідання. Зазначені «проміжні» судові рішення (наприклад ухвала про призначен-

ня експертизи) не ухвалюються іменем України, однак вони теж є обов'язковими.

Суть принципу обов'язковості судових рішень полягає в такому: а) судове рішення, що набрало законної сили, повинно виконуватись усіма суб'єктами, прав яких воно стосується; б) судове рішення, що набрало законної сили, є обов'язковим до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними та юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України; в) у випадку відмови від добровільного невиконання судового рішення воно може бути виконано компетентними органами в примусовому порядку.

За загальним правилом, судове рішення є обов'язковим з моменту набрання ним законної сили. Рішення суду першої інстанції набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, якщо таку скаргу не було подано. У випадку подання апеляційної скарги судове рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після ухвалення судового рішення судом апеляційної інстанції. Судові рішення суду апеляційної та касаційної інстанцій, ВСУ набирають законної сили з моменту їх проголошення. Із зазначеного правила існують винятки. Зокрема, рішення в окремих випадках підлягає негайному виконанню до набрання ним законної сили (ч. 3 ст. 534 КПК, ст. 367 ЦПК, ст. 256 КАС).

Виконання судових рішень в усіх видах судочинства є окремою та самостійною стадією провадження. Для цього існує інститут звернення судового рішення до виконання, якщо воно не виконано добровільно. Звернути рішення до виконання — це звернутись до суду першої інстанції з клопотанням про видачу виконавчого документа. Крім того, в усіх видах судочинства існує інститут судового контролю, суть якого полягає в тому, що органи, які виконують судове рішення, повідомляють суд, що постановив судове рішення, про його виконання. Законодавство передбачає таку форму судового контролю за виконанням судового рішення, як оскарження до суду рішень, дій або бездіяльності посадових осіб виконавчої служби.

Однак серед усіх судових рішень, прийнятих органами судової влади, на практиці виконуються не більше 54%[1]. Про незадовільний стан виконання судових рішень також свідчить статистика за справами проти України, розглянутими ЄСПЛ. Більшість його рішень у таких справах свідчить про порушення нашою країною права на справедливий судовий розгляд, складовою частиною якого є дотри-

[1] Головін А. С. Конституційний суд є надзвичайно важливою складовою системи гарантування прав і свобод людини та громадянина / А. С. Головін // Закон і бізнес. — № 49 (1088). — 8—14 грудня 2012 р.

мання права особи на виконання судового рішення протягом розумного строку[1]. Виплата справедливої сатисфакції не завжди гарантує можливість відновити порушене право внаслідок несвоєчасного виконання рішення суду.

Питання незадовільного стану виконання судових рішень в Україні було предметом неодноразового розгляду скарг проти нашої держави в ЄСПЛ. Ця ситуація зумовила прийняття міжнародною судовою установою «пілотного» рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України»[2]. Наслідком виконання зазначеного «пілотного» рішення стало прийняття Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» № 4901-VI від 5 червня 2012 р., який встановлює гарантії держави щодо виконання судових рішень. Держава встановлює особливості і гарантує виконання рішення суду про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за яким є: державний орган; державні підприємство, установа, організація; юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства.

Особливістю виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими є державний орган, здійснюється Державною казначейською службою України в межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів з рахунків такого державного органу, а в разі відсутності у останнього відповідних призначень — за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Виконання таких рішень здійснюється шляхом перерахування коштів стягувачу в тримісячний строк з дня надходження до Державної казначейської служби України необхідних для цього документів і відомостей.

У разі коли рішення суду про стягнення коштів з державного підприємства або юридичної особи не виконано органами державної виконавчої служби протягом шести місяців з дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження, його виконання здійснюється за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. У такому випадку керівник відповідного органу державної виконавчої служби подає до Державної казначейської служби України документи та відомості, необхідні для перерахування коштів стягувачу. Перерахування коштів за рішенням суду здійснюється Державною казначейською службою

---

[1] Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2012 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/9329.

[2] Юрій Миколайович Іванов проти України : рішення ЄСПЛ від 15 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/19618.

України у тримісячний строк з дня надходження документів і відомостей, необхідних для цього, з одночасним направленням повідомлення про виплату коштів державному виконавцю, державному підприємству або юридичній особі.

У разі якщо Державна казначейська служба України протягом трьох місяців не перерахувала кошти за рішенням суду про стягнення коштів, стягувачу виплачується компенсація в розмірі трьох відсотків річних від несплаченої суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду. Таким чином, на законодавчому рівні передбачено вдосконалення процедури виконання судових рішень, за виконання яких держава несе відповідальність у вигляді виплати грошової компенсації.

Гарантією дотримання принципу обов'язковості судових рішень є створення в державі спеціальних державних органів, відповідальних за примусове виконання судових рішень. Для випадків, коли рішення суду, що набрало законної сили, не виконується в добровільному порядку, чинне законодавство передбачило механізм його примусового виконання державною виконавчою службою, яка входить до системи органів Міністерства юстиції України. Примусове виконання рішень здійснюють державні виконавці, визначені Законом України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. № 202/98-ВР.

Умови та порядок виконання судових рішень передбачені Законом України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV. Відповідно до ч. 2 ст. 17 Закону примусовому виконанню державною виконавчою службою підлягають такі виконавчі документи: а) виконавчі листи, що видаються судами, і накази господарських судів; б) ухвали, постанови судів у цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення; в) судові накази.

На підвищення ефективності виконання судових рішень чинне законодавство (ч. 3 ст. 11 Закону «Про виконавче провадження») наділяє державних виконавців низкою повноважень:

1) проводити перевірку виконання боржниками рішень, що підлягають виконанню;

2) одержувати безоплатно від органів, установ, організацій, посадових осіб, сторін та учасників виконавчого провадження необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки та іншу інформацію, у тому числі конфіденційну;

3) безперешкодно входити до приміщень і сховищ, що належать боржникам або зайняті ними, проводити огляд зазначених приміщень і сховищ, у разі необхідності примусово відкривати та опечатувати такі приміщення і сховища;

4) накладати арешт на майно, кошти та інші цінності боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його;

5) за згодою власника використовувати приміщення для тимчасового зберігання вилученого майна, а також транспортні засоби стягувача або боржника для перевезення майна;

6) звертатися до суду, який видав виконавчий документ, із заявою про роз'яснення рішення, про видачу дубліката виконавчого документа, про встановлення чи зміну порядку і способу виконання, про відстрочку та розстрочку виконання рішення;

7) звертатися до суду з поданням про розшук боржника — фізичної особи або дитини чи про постановлення вмотивованого рішення про примусове проникнення до житла чи іншого володіння боржника — фізичної або іншої особи, у якої перебуває майно боржника чи майно та кошти, належні боржникові від інших осіб, або дитина, стосовно якої складено виконавчий документ про її відібрання;

8) викликати фізичних осіб, посадових осіб з приводу виконавчих документів, що знаходяться у виконавчому провадженні, а в разі неявки боржника без поважних причин виносити постанову про його привід через органи внутрішніх справ;

9) залучати у встановленому порядку до провадження виконавчих дій понятих, працівників органів внутрішніх справ, інших осіб, а також експертів, спеціалістів, а для оцінки майна — суб'єктів оціночної діяльності — суб'єктів господарювання;

10) накладати стягнення у вигляді штрафу на фізичних, юридичних та посадових осіб;

11) застосовувати під час провадження виконавчих дій відеозапис, фото- і кінозйомку;

12) у разі ухилення боржника від виконання зобов'язань, покладених на нього рішенням, звертатися до суду за встановленням тимчасового обмеження у праві виїзду боржника — фізичної особи або керівника боржника — юридичної особи за межі України — до виконання зобов'язань за рішенням;

13) у разі необхідності залучати до проведення чи організації виконавчих дій суб'єктів господарювання, у тому числі на платній основі, за рахунок авансового внеску стягувача;

Гарантією забезпечення виконання судових рішень також слугує функціонування Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень, Положення про який затверджено наказом Міністерства юстиції України від 20 травня 2003 р. № 43/5. Завдяки цьому стягувач і боржник мають право доступу до виконавчого провадження шляхом пошуку, перегляду, копіювання та роздрукування всіх документів і відомостей виконавчого провадження.

З прийняттям Закону до ст. 382 КК, що встановлює відповідальність за невиконання судового рішення, були внесені зміни, які посилили відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або за перешкоджання їх виконанню, розширено коло суб'єктів цього злочину. Зокрема, умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню — карається штрафом від п'ятисот до однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років. Таким чином, законодавець визначив суб'єктом злочину за ч. 1 ст. 382 КК особу, яка повинна за судовим рішенням вчинити певні дії або виплатити певну компенсацію, але ухиляється від цього чи перешкоджає виконанню судових рішень.

Крім того, КК встановлена кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації (ст. 388); за ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ст. 389); а також за ухилення від відбування покарання у вигляді обмеження та позбавлення волі (ст. 390).

Як правило, на території України є обов'язковими судові рішення тільки національних судів. Однак існують винятки із зазначеного правила. Зокрема, законодавець передбачає обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ щодо України. З цією метою прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. Відповідно до ч. 3 ст. 13 Закону судові рішення інших держав є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Міжнародні договори закріплюють додаткові гарантії доступу до правосуддя громадян України в інших державах, забезпечують можливість співпраці судів, органів юстиції та правоохоронних органів нашої держави з відповідними іноземними установами.

Обов'язковість урахування судових рішень для інших судів, органів прокуратури, слідства, дізнання визначається процесуальним законом. Одним з атрибутів обов'язковості судового рішення є його преюдиційність. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 61 ЦПК обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті ж самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Вирок у кримінальному провадженні, що набрав законної сили, або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухва-

лено вирок або постанову суду. Сам термін «преюдиційність» походить від лат. praejudicium і перекладається як «попереднє рішення». Чинне законодавство не містить універсального визначення цього терміна, а лише встановлює, що «обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається процесуальним законом» (ч. 2 ст. 13 Закону). Таким чином, преюдиційність можна охарактеризувати як властивість судового рішення, що набрало законної сили, яка дістає вияв в обов'язковості врахування та використання обставин, що встановлені судом при вирішенні даної справи, при розгляді іншої судової справи.

2.15. Державна мова судочинства

Принцип здійснення судочинства державною мовою є універсальним для правосуддя і покликаний забезпечити кожному учаснику судового процесу, суду будь-якої інстанції, громадськості сприйняття змісту процесуальних дій, доказів і судових документів.

Цей принцип випливає із загального положення ст. 10 Конституції України, згідно з яким державною мовою в Україні є українська мова. Українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом[1].

Питання застосування мов у цивільному судочинстві врегульовані ст. 12 Закону, а також ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики».

Здійснення судочинства державною мовою означає, що суд у спілкуванні з учасниками цивільного судочинства застосовує українську мову. За загальним правилом, учасники цивільного процесу в межах цивільного процесу також повинні використовувати українську мову. Це стосується як усного, так і письмового спілкування (через складення судових рішень, повісток та інших процесуальних документів).

Судові документи, тобто документи, які складає суд чи службовці апарату суду (судові повістки, судові рішення, виконавчі листи, журнал судового засідання, протоколи про вчинення окремих процесуальних дій тощо), мають бути викладені державною мовою. Переклад

---

[1] Див. Рішення КСУ у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99.

судових документів для особи, яка не володіє державною мовою, здійснює перекладач відповідно до домовленості між ним і цією особою.

Згідно з ч. 4 ст. 12 Закону у судах, поряд з державною, можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»[1]. Україна ратифікувала такі положення цієї Хартії:

1) у судочинстві необхідно дозволяти подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин, у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів, якщо це, на думку судді, не перешкоджатиме належному відправленню правосуддя;

2) дійсність для сторін процесу юридичних документів, складених у межах країни, не повинна заперечуватися виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини.

КСУ розглядає використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин як гарантію забезпечення реалізації прав кожного на звернення до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, та на захист своїх прав будь-якими не забороненими законом засобами. Реалізація цих прав за певних обставин залежить від забезпечення конституційної гарантії щодо вільного використання в Україні російської та інших мов національних меншин України (ч. 3 ст. 10 Конституції України). На думку КСУ, положення Закону щодо використання регіональних мов або мов меншин спрямовані на забезпечення вільного доступу до суду осіб, які володіють регіональними мовами або мовами національних меншин, і не суперечать загальному принципу здійснення судочинства державною мовою в судах України. Таким чином, Основний Закон України заклав конституційні основи для використання української мови як мови судочинства та одночасно гарантував рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою[2].

---

[1] Див. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 р. Україна взяла на себе ті зобов'язання, визначені Хартією, що не суперечать Конституції України. Положення Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської.

[2] Див. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13 грудня 2011 р. № 17-рп/2011.

Додатково до ратифікованих Україною положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин ст. 14 Закону «Про засади державної мовної політики» встановила, що у межах території, на якій поширена регіональна мова[1], за згодою сторін суди можуть здійснювати провадження цією регіональною мовою. Йдеться про усне спілкування суду зі сторонами, які володіють цією регіональною мовою, в межах судових засідань. Особам, які беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача. У межах території, на якій поширена регіональна мова, послуги перекладача у разі їх необхідності надаються без додаткових для цих осіб витрат. Також сторони можуть подавати до суду письмові процесуальні документи і докази, викладені регіональною мовою, з перекладом, у разі необхідності, державною мовою без додаткових витрат для сторін. Використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України. В інших випадках послуги перекладача оплачує сторона, яка не володіє державною мовою.

З п. 1 ст. 6 КЗПЛ випливає обов'язок держави забезпечити особі реальну можливість користуватися послугами перекладача, зокрема, й у разі малозабезпеченості. Якщо така можливість не забезпечена, це можна розглядати як порушення права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції. Тому в разі неплатоспроможності особи суд повинен на підставі ст. 82 ЦПК звільнити особу від оплати витрат, пов'язаних із залученням перекладача, або зменшити їх розмір до доступного для особи рівня.

2.16. Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором

Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором є однією з основних конституційних функцій прокуратури (п. 1 ст. 121 Конституції України) і водночас, однією з основних конституційних засад судочинства (п. 5 ч. 3 ст. 129 Конституції України). Ця засада закріплена і в Законі України «Про прокуратуру» (ст. 36). Але,

[1] Йдеться про адміністративно-територіальні одиниці, де кількість мешканців — носіїв регіональної мови становить 10 відсотків і більше від чисельності її населення, а за рішенням місцевої ради заходи щодо підтримки регіональної мови можуть застосовуватися до мови, регіональна мовна група якої становить менше 10 відсотків населення відповідної території (див. ст. 7 Закону України «Про засади державної мовної політики»).

оскільки вона стосується лише кримінального процесу, то конкретний її зміст визначений положеннями КПК.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 3 КПК державне обвинувачення — це процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК (ч. 1 ст. 22 КПК). Під обвинуваченням розуміється твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, визначеному КПК.

КПК визначає обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Це: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (ч. 1 ст. 91 КПК).

Закон не покладає на суд обов'язок збирати докази для з'ясування перелічених обставин. Це має робити сторона обвинувачення, до якої закон відносить прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, а у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, яке розпочинається слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо кримінальних правопорушень, зазначених у ст. 477 КПК, а також за відмови прокурора від державного обвинувачення в суді — потерпілого, його представника та законного представника. Сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений, його захисник, законний представник) має право, а не обов'язок збирати і подавати докази на користь підозрюваного, обвинуваченого. Суд же, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, повинен створити необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків (ч. 6 ст. 22 КПК), оцінити подані сторонами або витребувані ним за клопотанням сторони докази за своїм внутрішнім переконанням і винести законне, обґрунтоване і справедливе рішення щодо винності

обвинуваченого, його покарання та інших питань, які вирішуються судом при ухваленні вироку (ст. 368 КПК).

Зрозуміло, що для підтримання прокурором обвинувачення в суді він повинен мати у своєму розпорядженні необхідні докази щодо обставин, зазначених у ч. 1 ст. 91 КПК. Такі докази збираються і перевіряються шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які здійснюються під час досудового розслідування, в якому прокурор здійснює нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва цим розслідуванням. За наявності достатніх доказів щодо вчинення особою кримінального правопорушення прокурор (або за його дорученням — слідчий) складає і вручає підозрюваному письмове повідомлення про підозру, а за результатами досудового розслідування складає обвинувальний акт, в якому формулює обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і передає обвинувальний акт разом із реєстром матеріалів досудового розслідування в суд, одночасно вручивши підозрюваному копію обвинувального акта. Після передання прокурором обвинувального акта до суду підозрюваний стає обвинуваченим (ч. 2 ст. 42 КПК).

В обвинувальному акті має бути зазначено: найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; анкетні відомості кожного обвинуваченого та кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, місце проживання, громадянство); прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора; виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення; обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання; розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування), дату і місце його складення та затвердження. Обвинувальний акт підписується слідчим та прокурором, який його затвердив, або лише прокурором, якщо він склав його самостійно (частини 2 і 3 ст. 291 КПК).

Саме обвинувачення, викладене в обвинувальному акті, буде підтримувати, доводити прокурор у судовому розгляді, саме воно визначає межі судового розгляду в конкретному кримінальному провадженні. На початку судового розгляду прокурор оголошує обвинувальний акт, після чого головуючий роз'яснює обвинуваченому суть обвинувачення, запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання (статті 347, 348 КПК).

Після з'ясування питання про визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню в судовому засіданні, та порядку їх дослі-

дження (ст. 349 КПК) здійснюється з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірка їх доказами шляхом проведення допитів обвинуваченого, свідків, потерпілих, експерта, пред'явлення особи чи речі для впізнання, дослідження речових доказів, документів, звуко- і відеозаписів, проведення огляду на місці тощо. Прокурор надає суду наявні у нього докази, на яких грунтується сформульоване в обвинувальному акті обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, і доводить перед судом їх переконливість після їх дослідження, а також дослідження доказів, які надала суду сторона захисту.

У судових дебатах прокурор виступає з обвинувальною промовою, в якій викладає суду обставини кримінального правопорушення, які він вважає доведеними дослідженими в судовому засіданні доказами, пропонує кваліфікацію діяння обвинуваченого за законом про кримінальну відповідальність, вид і міру покарання тощо.

Відповідно до п. 20 Рекомендації REC (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції» від 6 жовтня 2000 р. публічні обвинувачі повинні бути об'єктивними і справедливими під час судового розгляду. Зокрема, вони повинні представляти суду факти і юридичні аргументи, що мають відношення до справи і необхідні для справедливого здійснення правосуддя.

З'ясування обставин кримінального правопорушення та перевірка його доказами може засвідчити недоведеність обвинувачення, сформульованого в обвинувальному акті, повністю або в певній частині, або, навпаки, підтвердження вчинення обвинуваченим даного кримінального правопорушення за інших обставин або ж вчинення ще й іншого злочину або участь у вчиненні цього кримінального правопорушення ще й іншої особи. У цьому разі виникає потреба у зміні обвинувачення, висуненні додаткового обвинувачення або у відмові від підтримання обвинувачення (ч. 2 ст. 337 КПК).

Якщо під час судового розгляду встановлені нові фактичні обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа, що тягне необхідність зміни кваліфікації та/або обсягу обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, то прокурор складає новий обвинувальний акт, в якому формулює змінене обвинувачення та викладає обгрунтування прийнятого рішення.

З метою забезпечення обвинуваченому права на захист від зміненого обвинувачення копії обвинувального акта надаються обвинуваченому, його захиснику, а для забезпечення права на захист своїх законних інтересів потерпілим — потерпілому, його представнику і законним представникам, а судовий розгляд відкладається не менше ніж на сім днів. За клопотанням сторони захисту цей строк може

бути скорочений або продовжений. Після закінчення цього строку судовий розгляд продовжується. Обвинувальний акт долучається до матеріалів кримінального провадження.

Якщо в обвинувальному акті із зміненим обвинуваченням ставиться питання про застосування закону про кримінальну відповідальність, який передбачає відповідальність за менш тяжке кримінальне правопорушення чи про зменшення обсягу обвинувачення, головуючий зобов'язаний роз'яснити потерпілому його право підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі.

Закон передбачає також можливість доповнення прокурором обвинувачення, якщо під час судового розгляду отримані відомості про можливе вчинення обвинуваченим ще й іншого кримінального правопорушення, щодо якого обвинувачення не висувалось, але яке тісно пов'язане із зазначеним в обвинувальному акті, і окремий їх розгляд неможливий. У цьому разі прокурор заявляє перед судом клопотання про розгляд додаткового обвинувачення в одному провадженні з первісним обвинуваченням. Якщо це клопотання прокурора судом задоволено, то суд, не маючи права за КПК 2012 року на повернення кримінального провадження на додаткове розслідування, приймає рішення про відкладення судового розгляду не менше ніж на 14 днів для підготовки обвинуваченого, його захисника, законного представника до захисту від додаткового обвинувачення і для виконання прокурором процесуальних дій, пов'язаних з повідомленням особі про підозру в новому кримінальному правопорушенні (статті 276—278 КПК), відкриттям матеріалів іншій стороні, складанням нового обвинувального акта і переданням його до суду з врученням його копій обвинуваченому, його захиснику, законному представнику (статті 290—293, 339 КПК).

Стаття 340 КПК передбачає обов'язок прокурора відмовитися від державного обвинувачення, якщо він у результаті судового розгляду дійде висновку, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується. Мотивована постанова прокурора вручається обвинуваченому, його захиснику, законному представнику, а також потерпілому, його представнику, законному представнику. При цьому головуючий роз'яснює потерпілому його право підтримувати обвинувачення. Якщо ж потерпілого у даному кримінальному провадженні немає або він також відмовляється від підтримання обвинувачення, то суд своєю ухвалою закриває кримінальне провадження.

Зміна обвинувачення, висунення нового обвинувачення та відмова від підтримання державного обвинувачення потребують узгодження з керівником прокуратури, в якій працює прокурор—державний обвинувач, а якщо це керівник прокуратури, — то з прокурором вищого рівня.

Слід мати на увазі, що прокурор є суб'єктом, на якого поширюється дія Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 р. (ч. 7 ст. 2), тому він, зокрема, повинен утриматися від виконання рішень чи доручень керівництва, якщо вони суперечать законодавству або становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам (ч. 1 ст. 14).

Якщо керівник органу прокуратури, прокурор вищого рівня відмовляє у погодженні обвинувального акта із зміненим обвинуваченням, клопотання про висунення додаткового обвинувачення або постанови про відмову від підтримання державного обвинувачення, він усуває від участі в судовому розгляді прокурора, який ініціював таке питання, та самостійно бере участь у ньому як прокурор або доручає участь іншому прокуророві. У такому разі судовий розгляд продовжується в загальному порядку (ст. 341 КПК).

Згідно з 12-м принципом Керівних принципів ООН щодо ролі обвинувачів (прийнятих VIII Конгресом ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками (Гавана, Куба, 27 серпня — 7 вересня 1990 р.) обвинувачі відповідно до закону повинні виконувати свої обов'язки справедливо, послідовно і швидко, поважати і захищати людську гідність і захищати права людини, сприяючи цим самим забезпеченню належного процесу і безперебійного функціонування системи кримінального правосуддя.

2.17. Правова допомога при реалізації права на справедливий суд

Правова допомога полягає у здійсненні захисту, представництва, надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності особи, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів особи, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення.

Відповідно до ст. 59 Конституції України і ст. 10 Закону кожен має право на правову допомогу (офіційне тлумачення положення ч. 1 ст. 59 «кожен має право на правову допомогу» див. у Рішенні КСУ № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 р.).

Порядок та умови надання правової допомоги визначаються Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. і процесуальними кодексами.

Особа, яка бере участь у цивільній справі, має право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права в порядку, встановленому законом (ч. 1 ст. 12 ЦПК).

Кожен при вирішенні справ в адміністративному суді має право користуватися правовою допомогою адвокатів та інших фахівців у галузі права, яка надається в порядку і на умовах, встановлених законом (частини 1, 2 ст. 16 КАС).

У справах про адміністративні правопорушення інтереси правопорушника може захищати захисник, а потерпілого представляти представник — адвокат, інший фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи (статті 268—270 КпАП).

У кримінальному провадженні захист інтересів підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого і представництво інтересів потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача може здійснювати тільки адвокат (статті 45, 58 КПК). Представником юридичної особи, яка є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, може бути її керівник, інша особа, уповноважена на таке представництво законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні (статті 58, 63 КПК).

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах в Україні діє адвокатура (ч. 2 ст. 59 Конституції України; її офіційне тлумачення у Рішеннях КСУ № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р. та № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 р.).

Адвокатура України — недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, встановлений Законом України від 5 липня 2012 р. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Адвокат — фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом. Адвокатська діяльність — незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Захист полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів: підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні; особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію); а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності при розгляді справи про адміністративне правопорушення. Представництво полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків сторін, третіх осіб, заявників у цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними

особами; прав і обов'язків потерпілого при розгляді справ про адміністративні правопорушення; а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні. Інші види правової допомоги — надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності фізичних та юридичних осіб, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації їх прав, свобод і законних інтересів, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення.

Правова допомога надається безоплатно у випадках, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р.

Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ч. 1 ст. 59 Конституції України; її офіційне тлумачення див. у Рішенні КСУ № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р.).

2.18. Забезпечення доведеності вини (презумпція невинуватості)

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини вважаються гарантією справедливого розгляду справи у кримінальному провадженні та основною засадою (принципом) судочинства (п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України). Конституційним підгрунтям зазначеного є ст. 62 Конституції України, де закріплені положення, що складають зміст даного принципу:

1. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

2. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

3. Обвинувачення не може грунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях.

4. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

5. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Положення про те, що особа не може бути визнана винуватою у вчиненні злочину, а також піддана кримінальному покаранню інакше як за вироком суду відповідно до закону, існувало ще у Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 року.

На сьогодні цей принцип закріплено у ст. 17 КПК, де наведено його чітке визначення — презумпція невинуватості та забезпечення

доведеності вини. Дана норма має складові, які викладені дещо інакше, ніж у Конституції, що пояснюється ґрунтовним науковим дослідженням і великою увагою сучасної громадськості саме до даного принципу:

1. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

2. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом.

3. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом.

4. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

5. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою.

Наведені норми у більшості є відтворенням міжнародних положень ЗДПЛ (статті 10 та 11), МПГПП (ст. 14), КЗПЛ (ст. 6).

Отже, Конституція України закріплює одне з найважливіших міжнародних демократичних положень, що характеризує правову державу та її кримінальне судочинство, — презумпцію невинуватості особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину.

ЄСПЛ у своєму рішенні від 10 лютого 1995 р. у справі «Аллене де Рібермон проти Франції» підкреслив, що сфера застосування принципу презумпції невинуватості є значно ширшою: він обов'язковий не лише для кримінального суду, який вирішує питання про обґрунтованість обвинувачення, а й для всіх інших органів держави.

У контексті розуміння принципу презумпції невинуватості можна навести справу «Олександр Волков проти України», у якій ЄСПЛ зазначив, що при розгляді справи за позовом Волкова Вищий адміністративний суд України не надав адекватної оцінки його змістовним і важливим аргументам. Докази, що були надані позивачем, не оцінювались. При аналізі справи Волкова вбачається, що ігнорувались норми національного законодавства взагалі і даний принцип зокрема. Адже і Конституція України, і Рішення КСУ від 20 жовтня 2011 р. визначають, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Як результат — особа вважається невинуватою, доки її вину не доведено в законному порядку.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини є фундаментальною гарантією, яка повинна убезпечувати особу від несправедливого покарання.

Водночас глава 35 КПК передбачає можливість укладення між підозрюваним, обвинуваченим і прокурором угоди про визнання вини, суттєвою та необхідною умовою якої є беззастережне визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення. На підставі такої угоди суд ухвалює обвинувальний вирок фактично без розгляду справи по суті. Якщо така угода укладена на стадії досудового провадження, то вона направляється до суду негайно, тобто без завершення досудового провадження в повному обсязі та без дослідження всіх обставин, що мають суттєве значення для справи.

2.19. Офіційне з'ясування обставин у справі як принцип адміністративного судочинства

Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі є галузевим принципом, що властивий лише адміністративному судочинству.

Цей принцип обумовлює основні відмінності адміністративного судочинства від цивільного, однією з яких є його офіційність, що полягає в активній ролі суду і обмежує дію принципів змагальності і диспозитивності[1]. Дія принципу офіційності обумовлена специфікою публічно-правових відносин, у учасників яких, як правило, нерівні можливості. У процесі адміністративного судочинства особі протистоїть потужний адміністративний апарат, у зв'язку з чим сторони володіють нерівними вихідними можливостями. Щоб збалансувати їх, адміністративний суд повинен відігравати активну роль у судовому процесі з тим, щоб сприяти особі у захисті її прав. Тому він повинен вжити всіх передбачених законом заходів, щоб права, які порушила влада, були захищені. Така роль суду обумовлена тим, що переважно саме з вини публічної адміністрації виникають конфлікти або вона не вжила достатніх заходів, щоб цьому запобігти. Принцип офіційності, інакше — «розшуковий», або інквізиційний, принцип, в адміністративному судочинстві характерний для багатьох європейських країн.

---

[1] Принцип офіційності часто інтерпретують як протилежність принципу змагальності. Див.: Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес : монографія / В. Стефанюк. — Х. : Консум, 2003. — С. 213; Рижков Г. Роль принципу офіційності в адміністративному процесуальному праві за європейським досвідом / Г. Рижков // Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України / авт.-упоряд. : І. Коліушко, Р. Куйбіда. — К. : Факт, 2003. — С. 517. Однак це не виключає можливості співіснування обох засад в адміністративному судочинстві через поєднання їхніх елементів.

Отже, в адміністративному процесі, на відміну від суто змагального процесу, де суд оперує виключно тим, на що посилаються сторони, мають бути повністю встановлені обставини справи, щоб суд ухвалив справедливе та об'єктивне рішення, оскільки судові рішення в адміністративних справах так чи інакше стосуються публічних інтересів. Публічні інтереси не слід розуміти як інтереси державних органів, органів місцевого самоврядування, окремих посадових осіб. Це можуть бути інтереси широкого кола осіб, прав і свобод яких стосується правовий акт, що став предметом судового розгляду, або інтереси платників податків, які не повинні нести тягар відшкодування з бюджету збитків лише через те, що державний орган чи орган місцевого самоврядування недобросовісно поставився до ведення справи в суді.

У КАС принцип офіційності сформульовано як принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі. Однак принцип офіційності стосується не лише сфери змагальності, зокрема з'ясування обставин у справі, а й сфери диспозитивності сторін.

Принцип офіційності як обмеження класичної змагальності дістає вияв у тому, що:

— суд визначає обставини, які необхідно встановити для вирішення спору; з'ясовує, якими доказами сторони можуть обгрунтовувати свої доводи чи заперечення щодо цих обставин;

— у разі необхідності суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, доповнити чи пояснити певні обставини, а також надати суду додаткові докази;

— за потреби суд з власної ініціативи повинен виявити і витребувати докази, яких, на думку суду, не вистачає;

— суд може визнати обов'язковою явку сторони чи третьої особи, якщо є необхідність заслухати її особисто;

— суд може визнати за необхідне дослідити докази щодо обставин, які визнаються сторонами, якщо у нього існує сумнів щодо достовірності цих обставин і добровільності їх визнання;

— під час допиту свідка суд може задавати йому питання у будь-який час, а не лише після закінчення допиту особами, які беруть участь у справі, як це заведено у цивільному судочинстві.

Таким чином, особливість адміністративного судочинства ще й у тому, що обставини в адміністративній справі суд може встановлювати на підставі не лише доказів, які зібрали сторони або за їх ініціативою витребував суд, а й доказів, які зібрав суд з власної ініціативи.

За загальним правилом, виходячи з принципу змагальності, сторони повинні доводити ті обставини, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень. Специфіка доказування в адмі-

ністративному судочинстві полягає у тому, що у справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок доведення правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладено на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову. Тобто в адміністративних справах запроваджено презумпцію вини відповідача — суб'єкта владних повноважень (ч. 2 ст. 71 КАС).

Необхідно звернути увагу на те, що, якщо особа, яка бере участь у справі, без поважних причин не надасть доказів на пропозицію суду, суд вирішує справу на основі наявних доказів, але лише за умови, що останні необхідні для підтвердження обставин, на які посилається саме ця особа. Це спонукає сторони до добросовісного ставлення до ведення своєї справи в суді. У разі ж ігнорування пропозиції суду іншими особами, які беруть участь у справі, суд повинен сам витребувати необхідні докази.

Орган влади також повинен подати суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі. У разі невиконання цього обов'язку суд сам витребовує такі документи і матеріали.

Як обмеження класичного підходу до диспозитивності принцип офіційності дістає вияв у тому, що суд:

— у разі відмови позивача від адміністративного позову, визнання відповідачем адміністративного позову або досягнення сторонами примирення повинен перевірити, чи не суперечитиме це закону та чи не порушуватиме чиї-небудь права, свободи чи інтереси;

— повинен з власної ініціативи вжити заходів до забезпечення адміністративного позову, якщо існує очевидна небезпека заподіяння шкоди правам, свободам та інтересам позивача до ухвалення рішення в адміністративній справі, або захист цих прав, свобод та інтересів стане неможливим без вжиття таких заходів, або для їх відновлення необхідно буде докласти значних зусиль і витрат, а також, якщо очевидними є ознаки протиправності рішення, дії чи бездіяльності органу влади;

— уповноважений вийти за межі позовних вимог, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять;

— у разі укладення мирової угоди або відмови стягувача від примусового виконання на стадії виконання судового рішення повинен перевірити, чи не суперечитиме це закону та чи не порушуватиме чиї-небудь права, свободи чи інтереси.

Принцип офіційності певною мірою нагадує принцип об'єктивної істини у судовому процесі радянського зразка. Принцип об'єктивної істини покладав обов'язок повного, всебічного і об'єктивного

з'ясування обставин у справі на суд, а це означало, що формувати предмет доказування і доказову базу було завданням суду, а не сторін. Навіть якщо у сторін не виникало спору щодо певних обставин, суд міг поставити їх під сумнів і шукати докази на підтвердження чи спростування цих обставин. Таким чином, суд, незалежно від виду судочинства, діяв водночас як слідчий, адвокат і прокурор. Стороні достатньо було лише ініціювати судовий процес. Така активна роль суду обумовлювалася спрямуванням радянського судочинства на охорону і захист перш за все інтересів держави. Кожен крок реалізації сторонами їх прав щодо предмета справи підлягав перевірці судом: чи не порушуватимуться внаслідок цього інтереси держави або інтереси будь-якої особи. Цивільний процесуальний кодекс України 2004 року і Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року очищено від цієї ідеології.

Незважаючи на схожість процесуальних механізмів, які випливають з принципів об'єктивної істини та офіційності, необхідно пам'ятати, що вони спрямовані на досягнення різних завдань. У першому випадку — на охорону інтересів держави, у другому — на захист прав, свобод та інтересів особи від порушень з боку публічної адміністрації.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «принципи організації та діяльності судів» і визначте систему цих принципів.
2. У чому полягає суть доступу до правосуддя як принципу організації та діяльності судів?
3. Яке значення надається доступу до правосуддя у рішеннях ЄСПЛ?
4. Які показники реалізації принципу доступу до правосуддя Ви могли б назвати?
5. Що означає «використання всіх національних засобів правового захисту» як умова звернення учасника судового провадження до ЄСПЛ?
6. Які гарантії незалежності та недоторканності суддів встановлені нормативно?
7. За якими критеріями утворюють спеціалізовані суди?
8. У чому полягає зміст принципу територіальності?
9. У чому полягає зміст принципу інстанційності?
10. Як принципи спеціалізації, територіальності та інстанційності вплинули на побудову системи судів загальної юрисдикції?
11. Яке значення має принцип верховенства права в системі судоустрою України?
12. Що означає реалізація принципу законності в діяльності судової системи?

13. Яким є порядок визначення одноособового або колегіального складу суду?
14. У яких формах реалізується участь народу у здійсненні правосуддя?
15. Для чого в судах функціонує автоматизована система документообігу?
16. Яка суть принципу гласності судового розгляду?
17. Яке значення має принцип відкритості судового розгляду для суду та громадськості?
18. У чому полягає зміст принципу змагальності судочинства?
19. Яка сутність принципу диспозитивності в судочинстві, і з якими принципами правосуддя пов'язаний цей принцип?
20. Якими механізмами забезпечується принцип обов'язковості судових рішень?
21. Які існують винятки з принципу державної мови судочинства?
22. Що таке державне обвинувачення, і що означає принцип підтримання державного обвинувачення в суді?
23. Які вимоги до суду зумовлює принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, і як цей принцип обмежує дію принципів змагальності та диспозитивності?

Глава 4

СУЧАСНА СИСТЕМА СУДІВ УКРАЇНИ

§ 1. Характеристика сучасної системи судів в Україні

Кожний юрист повинен вміти визначити суд, компетентний вирішити певний правовий спір. Це може правильно зробити лише той юрист, який бездоганно знає, як організована система судів.

Систему судів в Україні складають визначені відповідно до Конституції та законів України судові органи (суди), на які згідно з принципом поділу влади, покладено функцію здійснення правосуддя.

Організація системи судів в Україні характеризується розподілом юрисдикцій. *Юрисдикцією* в контексті судової влади є компетенція, якою наділені лише суди щодо розгляду справ та ухвалення у них обов'язкових рішень, що є остаточними в рамках національної правової системи і не можуть бути переглянуті у позасудовому порядку.

Відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикцію судів поширено на всі правовідносини, що виникають у державі. Юрисдикція судів поділяється на конституційну і загальну. Відповідно, сучасну систему судів складають Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції. Загальна юрисдикція, своєю чергою, складається із цивільної, господарської, адміністративної та кримінальної. Суди також мають юрисдикцію щодо вирішення окремих категорій справ про адміністративні правопорушення.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції. Він почав діяти з 1996 р. Організація, повноваження та порядок діяльності КСУ визначаються Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України». Завданням КСУ є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. КСУ організаційно не пов'язаний із системою судів загальної юрисдикції, але має великий вплив на її діяльність.

Визначаючи співвідношення між конституційною і загальною юрисдикціями, необхідно звернути увагу на підпорядкованість загальної юрисдикції конституційній. Ця підпорядкованість обумовлена не лише верховенством конституційного права над іншими галу-

зями права, а й різними завданнями КСУ і судів загальної юрисдикції. Специфіка юрисдикції КСУ полягає у тому, що предметом його розгляду є правові акти у відірваності від реальної життєвої ситуації. А предметом розгляду судів загальної юрисдикції завжди є конкретні спірні правовідносини між конкретними особами.

Рішення КСУ щодо конституційності (або неконституційності) правових актів чи тлумачення Конституції та законів України є обов'язковими для правозастосовної практики судів загальної юрисдикції. КСУ у своїй діяльності не зв'язаний судовою практикою судів загальної юрисдикції. Проте це не означає, що КСУ є вищою інстанцією щодо судів загальної юрисдикції. Судові рішення судів загальної юрисдикції не можуть бути оскаржені до КСУ і переглянуті ним.

Суди загальної юрисдикції є системою, яку відповідно до принципу спеціалізації складають загальні суди, а також спеціалізовані суди. Спеціалізованими вважається господарські та адміністративні суди.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Суди загальної юрисдикції вирішують:

— *цивільні справи* — справи приватноправового характеру за участю фізичної особи;

— *кримінальні справи* — справи про кримінальні правопорушення;

— *господарські справи* — приватноправові спори між суб'єктами господарювання, а також корпоративні спори і справи про банкрутство;

— *адміністративні справи* — публічно-правові спори з органами влади (переважно це оскарження владних рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів фізичними або юридичними особами).

При цьому вони керуються правилами, відповідно, цивільного, кримінального, господарського та адміністративного судочинства. Також ці суди розглядають деякі справи про накладення адміністративних стягнень на фізичних осіб — *справи про адміністративні правопорушення*.

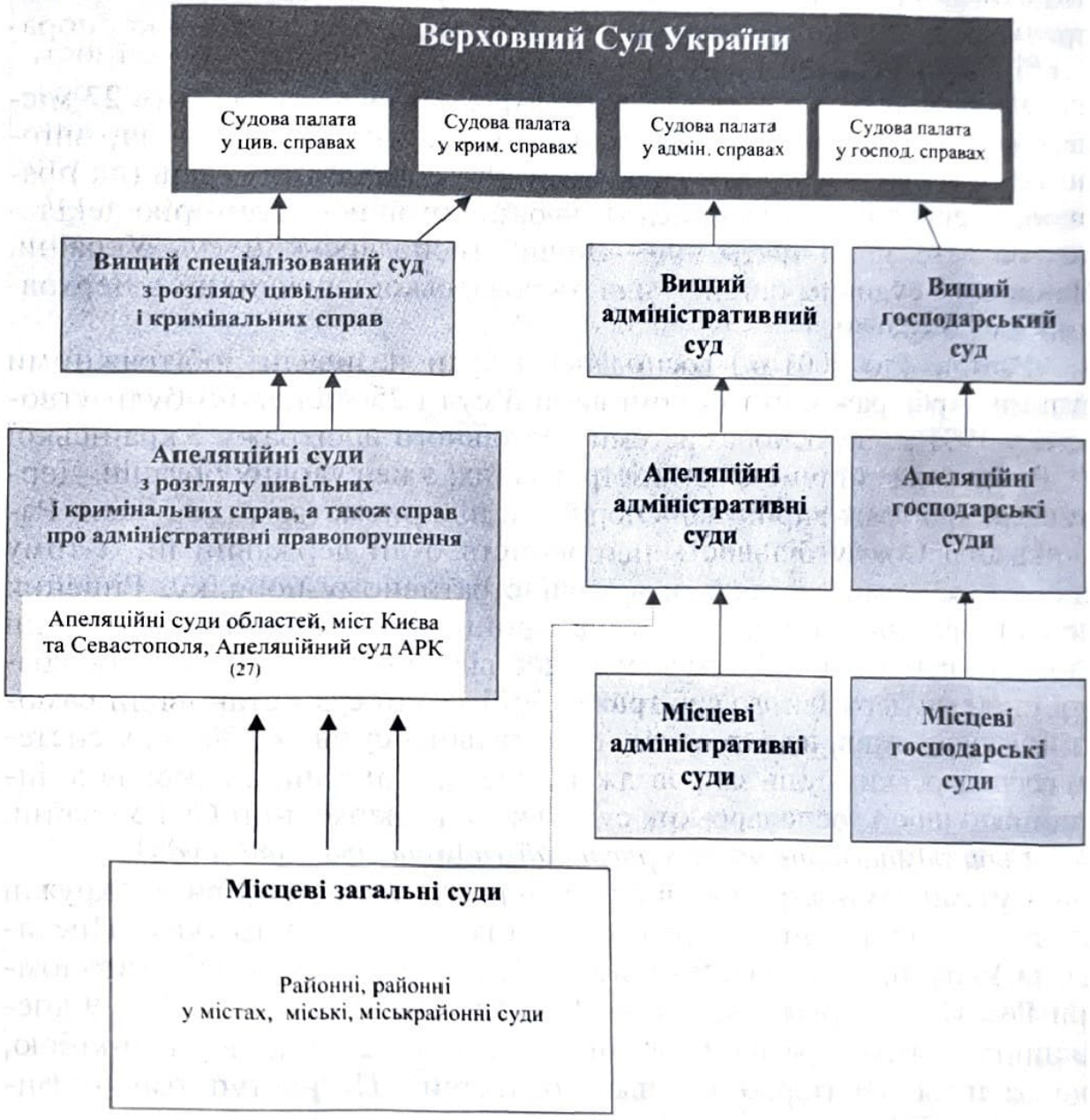
Діючу систему судів зображено на схемі 2.

Суди кримінальної та цивільної юрисдикцій.

Судами цивільної та кримінальної юрисдикцій на першому рівні є міські, районні, районні у містах, міськрайонні суди. Їх називають місцевими загальними судами, оскільки вони вирішують справи всіх видів судової юрисдикції, за винятком конституційної та господарської. Їх кількість сягає 665 судів. Загальні суди територіально є найбільш наближеними до населення і розглядають найбільшу кількість справ, їх штатна чисельність — понад 7 тис. суддів.

Схема 2

Система судів загальної юрисдикції

На другому рівні — 27 апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення, 24 апеляційних суди областей; Апеляційний суд Автономної Республіки Крим; апеляційні суди міст Києва і Севастополя.

На третьому рівні функціонує Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ і замикає цю систему Верховний Суд України як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції.

Суди господарської юрисдикції (господарські суди).

Як спеціалізована гілка у системі судів загальної юрисдикції діють господарські суди. Вони вирішують спори між суб'єктами господарювання — юридичними особами та фізичними особами — підприємцями, а також незалежно від суб'єктного складу, — корпоративні спори і справи про банкрутство.

На першому рівні мережу господарських судів складають 27 місцевих господарських судів (обласних, міст Києва і Севастополя, Автономної Республіки Крим), на другому — 8 апеляційних судів (як правило, з територіальною юрисдикцією, що охоплює територію декількох областей), на третьому — Вищий господарський суд України. Найвищим судовим органом для господарської юрисдикції є Верховний Суд України.

Раніше (до 2001 р.) господарські суди називали арбітражними судами. Арбітражні суди (один вищий суд і 25 місцевих) були утворені у 1991 р. на основі системи державного арбітражу Української РСР, що була системою адміністративних, а не судових органів. Державний арбітраж вирішував спори між підприємствами. За часів Радянського Союзу більшість підприємств були державними, а тому спори між ними розглядали в адміністративному порядку. Рішення про створення арбітражних судів прийнято в Україні напередодні здобуття нею незалежності з тим, щоб відділити їх від загальносоюзної системи державного арбітражу. Арбітражні суди становили самостійну гілку судів, відокремлену від загальних судів. У 2001 р. у системі господарських судів запроваджено апеляційні суди, а найвищою інстанцією щодо господарських судів визнано Верховний Суд України.

Суди адміністративної юрисдикції (адміністративні суди).

Судами адміністративної юрисдикції на першому рівні є окружні адміністративні суди, утворені в округах відповідно до указу Президента України — в областях, містах Києві та Севастополі, Автономній Республіці Крим[1]. Усього — 27 судів. На другому рівні — 9 апеляційних адміністративних судів (з територіальною юрисдикцією, що охоплює територію декількох областей). На наступному — Вищий адміністративний суд України. Замикає систему судів адміністративної юстиції Верховний Суд України.

Адміністративні суди як спеціалізована гілка у системі судів загальної юрисдикції були створені відповідно до Закону України «Про судоустрій України» на підставі указів Президента України — «Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України» від 1 жовтня 2002 р. та «Про утворення

[1] Їх назвали окружними, оскільки при запровадженні ще не знали, на якому рівні вони діятимуть — району, декількох районів чи області.

місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів» від 16 листопада 2004 р. Але фактично адміністративні суди почали свою діяльність значно пізніше: Вищий адміністративний суд України — у 2005 р., інші суди — протягом 2007—2009 рр.

Відповідно до КАС адміністративні суди діють для захисту прав осіб у публічно-правовій сфері, передусім від порушень з боку держави чи органів місцевого самоврядування. Треба запам'ятати, що ці суди не притягують фізичних осіб до адміністративної відповідальності і не накладають адміністративних стягнень. Навпаки, особа, притягнута адміністративним органом до адміністративної відповідальності, може оскаржити такі рішення чи дії до адміністративного суду.

Це цікаво!

Судовий захист прав особи у сфері реалізації виконавчої влади та місцевого самоврядування має назву «адміністративна юстиція». У світі склалися два основні варіанти організації судового вирішення адміністративних спорів. Один з них втілений у більшості розвинутих країн континентальноєвропейської (статутної) системи права і передбачає існування у межах судової влади окремої спеціалізованої гілки адміністративних судів (Німеччина, Австрія, Франція, Італія, Польща, Туреччина та ін.) або спеціалізованих адміністративних палат у структурі загальних судів (Іспанія, Нідерланди, Швейцарія та ін.). У державах англосаксонської (прецедентної) системи права повноваження щодо розгляду позовів проти адміністрації переважно належать загальним судам та цілій низці квазісудових і спеціалізованих судових органів, підконтрольних загальним судам (Велика Британія, Канада, США).

Доцільність створення системи адміністративних судів визнана в Україні на офіційному рівні вже давно. Концепція судово-правової реформи 1992 року передбачила поступове запровадження адміністративної юстиції: починаючи від спеціалізації суддів та утворення спеціалізованих судових колегій і закінчуючи створенням вертикалі адміністративних судів.

Створення системи адміністративних судів з метою повноцінного судового захисту прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади передбачено Концепцією адміністративної реформи в Україні, затверджено Указом Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 липня 1998 р.

Перший крок до запровадження адміністративних судів в Україні було зроблено під час малої судової реформи 2001 року. Перехідними положеннями закону про внесення змін до Закону про судоустрій передбачалося утворення Вищого адміністративного суду, який мав би започаткувати створення вертикалі адміністративних судів у системі судів загальної юрисдикції. Але у 2002 р. було прийнято новий Закон про судоустрій, згідно з яким запроваджено цілу систему адміністративних судів.

Таким чином, в Україні, поряд з КСУ, діють 767 судів загальної юрисдикції. Їх система побудована за єдиними принципами — спе-

ціалізації, територіальності та інстанційності. Діє вона відповідно до загальних засад судочинства і забезпечує здійснення правосуддя у цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських та інших справах, віднесених до компетенції цих судів законом.

Сьогодні система судів потребує подальшого розвитку, результатом чого має стати така її організація, яка найкраще слугуватиме забезпеченню права на справедливий суд і виконанню завдань судочинства. Мають місце ідеї розмежування цивільної та кримінальної юрисдикцій і злиття господарської юрисдикції з цивільною.

§ 2. Порядок утворення судів

Від ініціативи про утворення нового суду до початку його діяльності зазвичай минає досить багато часу, оскільки слід прийняти цілу низку рішень і здійснити чимало організаційних заходів.

Відповідно до ст. 19 Закону підставами для утворення суду є зміна визначеної Законом системи судів, потреба поліпшити доступність правосуддя або зміна адміністративно-територіального устрою.

У разі наявності цих підстав голова відповідного вищого спеціалізованого суду (в рамках спеціалізації якого є потреба створити суд) подає Міністру юстиції України пропозиції щодо утворення такого суду і кількості суддів у ньому. Утворення суду вважається питанням правової політики, за реалізацію якої в Уряді відповідає Міністр юстиції, який на підставі пропозицій вносить до Президента України подання про утворення суду загальної юрисдикції разом із проектом відповідного указу. Згідно з Конституцією України (п. 23 ч. 1 ст. 106) суди утворює Президент України у порядку, встановленому законом.

Указ Президента України про утворення суду підлягає контрасигнації, тобто його скріплюють своїми підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання. Контрасигнація означає політичну відповідальність уряду за доцільність указу і належне його виконання.

При утворенні суду вносяться зміни до мережі судів, що затверджена відповідними указами Президента України.

Після прийняття указу Державна судова адміністрація України за поданням Міністра юстиції України визначає кількість суддів у новоутвореному суді з урахуванням обсягу роботи суду і в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Після набрання чинності указом Президента України про утворення суду вживаються заходи щодо налагодження його діяльності. Спочатку до нього призначають (обирають) суддів. З цих суддів Ви-

ща рада юстиції призначає голову суду на п'ять років за поданням відповідної ради суддів. У такому ж порядку призначають заступників голів судів.

Голова новоутвореного суду вживає заходів щодо реєстрації суду як юридичної особи, виготовлення печатки суду, відкриття рахунків; спільно з органами Державної судової адміністрації підшуковує приміщення для суду; забезпечує формування апарату суду тощо. У визначений законом чи указом Президента України день суд починає свою діяльність.

§ 3. Поняття судової ланки і судової інстанції

Суди загальної юрисдикції становлять систему, а отже, система має складові, які взаємодіють між собою. Організаційно суди загальної юрисдикції пов'язані між собою також як органи різних ланок (рівнів). Такими ланками (рівнями) згідно з Конституцією України, є:

— місцеві суди;
— апеляційні суди;
— вищі спеціалізовані суди;
— Верховний Суд України.

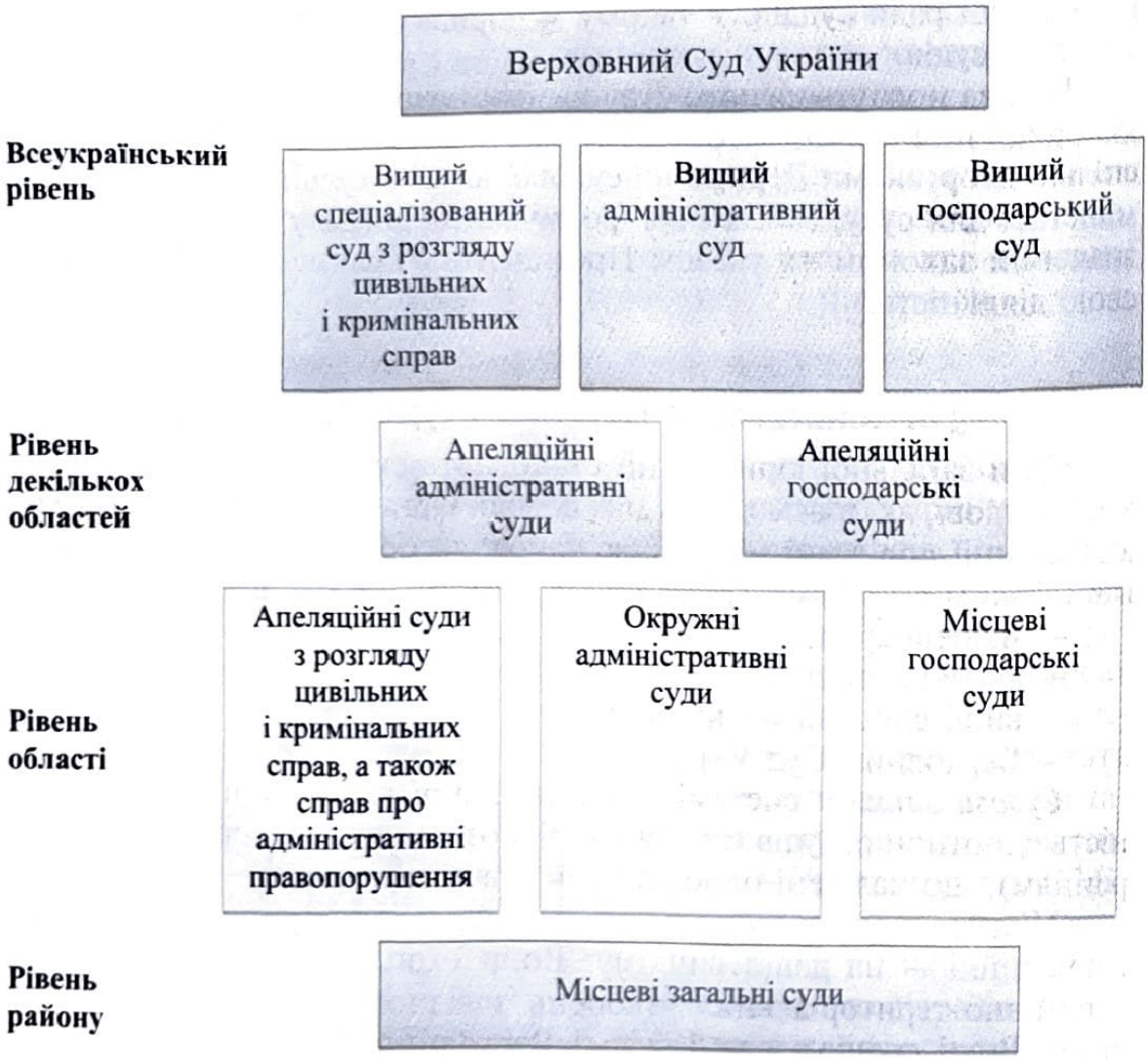
Судова ланка у системі судів загальної юрисдикції — це сукупність однотипних судів (зазвичай, рівнозначних територіальним утворенням), що наділені однорідними повноваженнями.

Місцеві суди утворено на рівні, найбільш доступному для людей. Апеляційні — на дещо вищому. Вони охоплюють декілька адміністративно-територіальних утворень з відповідними місцевими судами. Вищі спеціалізовані суди і Верховний Суд України діють на всеукраїнському рівні. Таким чином, ланки в системі судів загальної юрисдикції виділено за принципом територіальності.

Слід зауважити, що «рівнозначність» територіальних утворень властива всім гілкам системи судів загальної юрисдикції — загальним судам, господарським і адміністративним судам, але кожній по-своєму. Наприклад, кожен місцевий загальний суд діє на рівні району, міста або району в місті, а місцеві господарський чи адміністративний суди — на рівні області (треба пам'ятати, що особливий статус в Україні мають також міста Київ і Севастополь та Автономна Республіка Крим — які за територіальним статусом дорівнюються областям). Кожний апеляційний суд з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення функціонує на рівні області, а апеляційні господарський чи адміністративний суди — зазвичай на рівні декількох областей.

Схематично територіальний рівень ланок можна відобразити у такий спосіб (див. схема 3).

Схема 3

Судова ланка — це передусім поняття судоустрою. Ним визначається місце (рівень) конкретного суду в системі судів загальної юрисдикції у зв'язку з його діяльністю на певній території. Судову ланку характеризує не лише територіальна, а й функціональна ознака. Тобто ланку становлять однотипні суди з однорідними повноваженнями.

При здійсненні правосуддя суди пов'язані між собою системою інстанцій (перша, апеляційна та касаційна інстанції).

Судова інстанція — це вид судової діяльності, властивий певній ланці у системі судів. Інстанція є передусім поняттям судочинства, оскільки визначається процесуальним законом. Воно характеризує судові функції того чи іншого суду:

— розгляд справи по суті;

— перегляд судового рішення, що не набрало законної сили, в апеляційному порядку;

Схема 4

	Верховний Суд України		
Касаційна інстанція	Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ	Вищий адміністративний суд (*як виняток перша інстанція, апеляційна інстанція*)	Вищий господарський суд
Апеляційна інстанція	Апеляційні суди з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення	Апеляційні адміністративні суди (*як виняток перша інстанція*)	Апеляційні господарські суди
Перша інстанція	Місцеві загальні суди	Окружні адміністративні суди	Місцеві господарські суди

— перегляд судового рішення, що набрало законної сили, у касаційному порядку.

Відповідно, виділяють три інстанції — першу, апеляційну та касаційну. Кожен суд, як правило, здійснює одну судову функцію, тобто є судом однієї інстанції. Так, місцеві суди є судами першої інстанції, апеляційні суди — апеляційної інстанції, вищі спеціалізовані суди — касаційної інстанції. Але є винятки: апеляційні адміністративні суди у деяких категоріях адміністративних справ є судами першої інстанції, а Вищий адміністративний суд України у певних категоріях адміністративних справ може виступати першою і останньою інстанцією, а також апеляційною і останньою інстанцією.

Схематично це можна зобразити таким чином (див. схема 4).

Ще одним винятком є те, що розглянути справу і накласти адміністративне стягнення за неповагу до суду на фізичну особу може той суд, незалежно від його рівня, де було вчинено це порушення.

Таким чином, поняття «судова ланка» і «судова інстанція» за змістом не тотожні. Судова ланка — це суди одного організаційного рівня у структурі судоустрою. Судова інстанція — це суди, які здійснюють один з видів провадження — розгляд справи по суті, апеляційне провадження, касаційне провадження.

Наприклад, коли ми кажемо: *«Ваша справа на розгляді апеляційного суду»*, це означає, що справа перебуває в апеляційному суді, який вирішує її в апеляційній, а можливо, й у першій інстанції. А речення *«Ваша справа в суді апеляційної інстанції»* означає, що справа перебуває на етапі апеляційного провадження внаслідок оскарження рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку. Це провадження може здійснювати апеляційний суд, або в окремих випадках — Вищий адміністративний суд.

Незважаючи на наявність різних ланок та інстанцій, система судів загальної юрисдикції є цілісною. Відповідно до ч. 4 ст. 17 єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

§ 4. Загальна характеристика судових ланок

Судові ланки найкраще розглядати, починаючи від судів першого рівня — місцевих судів — і завершуючи ВСУ. Адже розгляд більшості судових справ починається і завершується у місцевих судах, оскільки на практиці оскаржуються судові рішення приблизно лише в кожній п'ятій справі, вирішеної місцевим судом.

Місцеві суди. В Україні налічується 719 місцевих судів, з них:

— 665 загальних судів: 69 міських, 416 районних, 107 районних у містах судів, 73 міськрайонні суди;

— 27 місцевих господарських судів (областей, міст Києва, Севастополя, Автономної Республіки Крим);

— 27 місцевих (окружних) адміністративних судів (в областях, містах Києві, Севастополі, Автономній Республіці Крим).

Місцеві суди діють лише як суди першої інстанції. Більшість справ місцеві суди розглядають одноособово, але певні категорії

справ вирішуються колегіально, у тому числі за участю представників народу — народних засідателів і присяжних.

Місцеві загальні суди розглядають:

— усі цивільні і кримінальні справи;

— деякі категорії адміністративних справ;

— усі справи про адміністративні правопорушення, якщо рішення у них уповноважений приймати суд.

Місцеві господарські суди розглядають усі господарські справи — спори між суб'єктами господарювання, а також, незалежно від суб'єктного складу, — корпоративні спори і справи про банкрутство.

Місцеві (окружні) адміністративні суди розглядають адміністративні справи за участю державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських рад.

У зв'язку з тим, що чисельність місцевих судів найбільша, а справи переважно вирішуються одноособово, середня кількість суддів у цих судах не така вже й велика — приблизно 12 суддів. Чисельність суддів у кожному суді залежить від навантаження на нього — її визначають так, щоб у середньому на кожного суддю припадала однакова кількість справ. Організаційна структура цих судів відносно проста. Зокрема, закон не передбачає утворення у місцевих судах судових палат.

Апеляційні суди. В Україні діють 44 апеляційних суди, з них:

— 27 апеляційних судів з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про кримінальні правопорушення (апеляційні суди областей, міст Києва, Севастополя, Автономної Республіки Крим);

— 8 апеляційних господарських судів;

— 9 апеляційних адміністративних судів.

Апеляційні суди є судами апеляційної інстанції. Як виняток, апеляційні суди в окремих категоріях справ діють і як суди першої інстанції (наприклад, у справах про притягнення особи до адміністративної відповідальності за неповагу до апеляційного суду).

Апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення переглядають в апеляційному порядку рішення місцевих загальних судів у цивільних, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення.

Апеляційні господарські суди переглядають в апеляційній інстанції господарські справи, розглянуті відповідними місцевими господарськими судами. Апеляційні адміністративні суди переглядають в апеляційній інстанції адміністративні справи, розглянуті відповідними місцевими загальними судами і місцевими (окружними) адміністративними судами.

Кількість суддів у кожному апеляційному суді значно більша, ніж у місцевих судах, — у середньому понад 50 суддів. Організаційна

структура цих судів складніша. У них можуть бути утворені судові палати для розгляду окремих категорій судових справ.

Вищі спеціалізовані суди. Згідно зі ст. 125 Конституції України вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Вищі суди в Україні функціонують у чотирьох видах судової юрисдикції, але таких судів три:

— Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ — як суд касаційної інстанції для справ одразу двох юрисдикцій — цивільних і кримінальних;

— Вищий господарський суд України — як суд касаційної інстанції у господарських справах;

— Вищий адміністративний суд України — як суд касаційної інстанції в адміністративних справах. В окремих категоріях спорів як виняток він також діє як суд першої і останньої інстанцій, а також як суд апеляційної і останньої інстанцій.

У справах про притягнення особи до адміністративної відповідальності за неповагу до відповідного суду вищі спеціалізовані суди також можуть бути судами першої і останньої інстанцій.

Вищі спеціалізовані суди наділені також повноваженнями щодо допуску заяв про перегляд судових рішень ВСУ.

У складі вищих спеціалізованих судів у середньому передбачено приблизно по 100 суддів, тому організаційна структура цих судів досить складна. У кожному з них діють пленум, створені судові палати. Вони мають свої друковані видання, науково-консультативні ради. На основі узагальнення судової практики вищі спеціалізовані суди дають судам роз'яснення з питань застосування законодавства при розгляді справ відповідної юрисдикції.

Верховний Суд України. Це найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції (ст. 125 Конституції України). Він переглядає судові рішення у справі будь-якої юрисдикції (крім конституційної) у виняткових випадках. Постанови і ухвали ВСУ у конкретних справах з питань застосування норм матеріального права є обов'язковими при вирішенні справ щодо подібних правовідносин.

У складі ВСУ передбачено 48 суддів. У його структурі діють чотири судові палати (у цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справах). При ВСУ утворена науково-консультативна рада, він має свої офіційні друковані видання.

§ 5. Загальна характеристика судових інстанцій

Система судів загальної юрисдикції в Україні утворює ієрархічну піраміду, яка покликана забезпечити правильне вирішення правових спорів із можливістю оскарження судового рішення.

КСУ зазначив, що «реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина»[1]; «законом можуть бути передбачені й інші форми оскарження та перегляду рішень судів загальної юрисдикції»[2].

Для забезпечення права на оскарження судових рішень судова система має інстанційний характер. Кількість судових інстанцій і підстав для перегляду судових рішень обмежена, оскільки безконечне оскарження призведе до неефективності правосуддя.

У кожній країні існує свій варіант побудови системи інстанцій. Гарантування правосудності судового рішення потребує більшої кількості інстанцій для його перегляду, а швидкість остаточного вирішення справи — меншої. Система інстанцій у кожній країні залежить від того, як законодавець віднайде золоту середину між обома вимогами.

В Україні є три судові інстанції: перша, апеляційна та касаційна. Будь-яка судова справа має пройти розгляд принаймні у суді першої інстанції. У разі незгоди з його рішенням можна скористатися гарантованим Конституцією України (ст. 129) правом на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення, крім випадків, встановлених законом.

Закон обмежує оскарження проміжних ухвал суду, щоб воно не використовувалося для затягування розгляду справи. У деяких категоріях справ (наприклад у справах про адміністративні правопорушення) допускається лише апеляційне оскарження судового рішення. А у виняткових випадках розгляд справ взагалі є одноінстанційним і рішення суду першої інстанції є остаточним і його не можна оскаржити.

Зазвичай, скаргу на судове рішення до суду вищої інстанції може бути подано за умови проходження попередньої інстанції. Тобто касаційну скаргу можна подати лише за умови попереднього пере-

---

[1] Див. п. 3.1 мотивувальної частини Рішення у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України від 11 грудня 2007 р. № 11-рп/2007.

[2] Див. п. 1 резолютивної частини Рішення у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України, від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010.

гляду справи в апеляційному порядку. Адже, якщо спір може бути вирішено судом нижчого рівня, то недоцільно подавати його на розгляд суду вищого рівня, оскільки це б створювало зайве навантаження на більш кваліфікованих суддів і відволікало їх від вирішення значно складніших питань. Крім того, засоби захисту вищого рівня мають застосовуватися за умови вичерпання інших, більш доступних, засобів.

Вирішення питання про прийняття апеляційної чи касаційної скарги належить до повноважень, відповідно, суду апеляційної чи касаційної інстанції, а не суду, що ухвалив оскаржуване судове рішення. Роль останнього зводиться лише до пересилання справи до суду вищої інстанції.

Перша інстанція. Суд, що здійснює функції першої інстанції, відповідає за розгляд справи по суті в повному обсязі з дослідженням доказів та ухваленням судового рішення. Жодна судова справа, передана на розгляд суду, не може оминути розгляду в першій інстанції. Відповідно до принципу диспозитивності розгляд справи ініціюється ззовні (не судом), — як правило, однією зі сторін правового спору. Судовий розгляд справи відбувається у судовому засіданні з викликом сторін та інших учасників процесу. Саме тут сторони представляють свої позиції у справі і доказами та правовими аргументами намагаються переконати суд у необхідності ухвалення сприятливого для кожної з них рішення. Змагальність між сторонами сприяє об'єктивному та всебічному розгляду справи.

Найчастіше розгляд у першій інстанції здійснюється професійним суддею одноособово, але законами передбачаються категорії справ, що розглядаються і колегіально, у тому числі за участю представників народу — народних засідателів або присяжних. До речі, представники народу залучаються до розгляду справ лише в суді першої інстанції.

Судове рішення першої інстанції у визначений законом строк може бути оскаржено до суду апеляційної інстанції. Якщо протягом цього строку його не оскаржили, то воно набирає законної сили і може бути звернуто до примусового виконання через органи державної виконавчої служби.

Апеляційна інстанція. Завданням апеляційного провадження є перегляд за апеляційною скаргою судового рішення першої інстанції на предмет правильності встановлення судом обставин і/або застосування норм права. Таким чином, суд, що здійснює функції апеляційної інстанції, відповідає за перегляд рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили, на предмет обґрунтованості (з можливістю дослідити докази та встановити нові обставини у справі) і законності. Таким чином, суд апеляційної інстанції покликаний забез-

печити виправлення помилок суду першої інстанції як у питаннях факту (правильність оцінки доказів і встановлення обставин), так і в питаннях права (правильність застосування матеріального і процесуального права).

Для вирішення питань факту, тобто для встановлення фактів (обставин) у справі, як правило, нема потреби у юридичних знаннях, оскільки йдеться про переконання судді у наявності чи відсутності тих чи інших фактів, що сформоване під впливом поданих сторонами доказів. Суддівська помилка у питаннях факту веде до необгрунтованості судового рішення.

Тому для виправлення можливих помилок у встановленні фактів у справі на підставі досліджених доказів (суддівських помилок у питаннях факту) достатнім вважається перегляд справи лише однією інстанцією вищого рівня. Ця інстанція і є апеляційною. Вона наділена повноваженням дослідити нові докази або дослідити повторно докази, розглянуті у першій інстанції, і правильно встановити на їх основі фактичний бік справи.

Доктрина знає два підходи щодо подання доказів до суду апеляційної інстанції. Перший з них передбачає право учасника апеляційного провадження посилатися на додаткові обставини і пропонувати розглянути в апеляційній інстанції будь-які докази, що стосуються справи і не досліджувалися у першій інстанції, без обмежень (повна апеляція). Другий — не допускає розгляду в апеляційній інстанції доказів, які особа могла подати до суду першої інстанції, але внаслідок недбалого ставлення чи небажання, не подала їх, а представила ці докази лише апеляційній інстанції (неповна апеляція). При неповній апеляції не можна посилатися на обставини, на які не було посилань при розгляді справи у суді першої інстанції, крім випадків, коли особа не знала і не могла знати про їх існування до вирішення справи в суді першої інстанції.

Повна апеляція, на перший погляд, є більш демократичною, оскільки дає більше можливостей для відстоювання своєї позиції — не містить обмежень щодо посилання на обставини та подання доказів. Однак прискіпливий аналіз дозволяє дійти висновку, що обмеження при неповній апеляції не є зайвим. При повній апеляції недобросовісна сторона може не представляти у першій інстанції весь арсенал наявних у неї доказів, щоб перенести справу на розгляд апеляційної інстанції. Право повної апеляції містить небезпечний потенціал для зловживання.

Саме таким зловживанням мають запобігти обмеження неповної апеляції. Неповна апеляція, по-перше, перешкоджає посиланню на обставини, про які особа знала або при добросовісній підготовці до справи могла знати під час розгляду справи в суді першої інстанції,

але не посилалася на них. А по-друге, вона допускає подання додаткових доказів лише за наявності принаймні однієї з умов:

— подані докази необґрунтовано відхилені судом першої інстанції;

— суд першої інстанції необґрунтовано не задовольнив клопотання сторони про сприяння у збиранні доказів (про витребування доказів, про призначення експертизи);

— про додаткові докази особі стало відомо після вирішення справи, а до цього вона не знала і не могла знати про їх існування;

— особа знала про наявність додаткових доказів, але не могла подати їх до суду першої інстанції через незалежні від неї причини (приховування їх іншою стороною тощо).

Зважаючи на викладене, українські процесуальні закони встановили правила неповної апеляції.

Більш складними є питання права, тобто юридична оцінка (кваліфікація) встановлених обставин і застосування відповідних правових наслідків. Помилка у питаннях права призводить до незаконності судового рішення. Правильне застосування правових норм потребує юридичної освіти і високої кваліфікації судді. Тому законність судових рішень гарантується не однією — апеляційною інстанцією, а й вищою інстанцією — касаційною.

Питання факту і права тісно взаємопов'язані. Застосування норм процесуального права до питань факту може діставати вияв, зокрема, у прийнятті чи відхиленні доказів, виходячи з правил допустимості та належності доказів. Неправильне застосування цих правил може призвести до спотворення у судовому рішенні фактичного боку справи.

Апеляційний перегляд здійснюється, як правило, у межах апеляційної скарги. Зазвичай неприбуття у судове засідання заінтересованих учасників судового процесу, якщо вони були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду, не є перешкодою для проведення судового засідання. Апеляційний розгляд завжди проводить колегія суддів.

У разі безпідставності апеляційної скарги суд апеляційної інстанції відмовляє у її задоволенні і залишає рішення першої інстанції без змін. Після цього рішення першої інстанції набирає законної сили. Якщо суд апеляційної інстанції встановив незаконність або необґрунтованість рішення першої інстанції, він змінює його або скасовує і ухвалює нове. У виняткових випадках, визначених законом, скасувавши рішення першої інстанції, суд апеляційної інстанції може направити справу на новий розгляд до суду першої інстанції. Рішення суду апеляційної інстанції набирає законної сили з моменту проголошення, але може бути в установлений законом строк оскаржено у касаційному порядку.

Касаційна інстанція. Суд, що здійснює функції касаційної інстанції, відповідає за перегляд судових рішень апеляційної або першої та апеляційної інстанцій, що набрали законної сили, на предмет законності. Касаційна інстанція обставин у справі не встановлює і доказів не досліджує. Таким чином, об'єктом перегляду в касаційній інстанції можуть бути виключно питання права (правильність застосування матеріального і процесуального права).

Касаційна інстанція є найбільш віддаленою, у зв'язку з чим вважається, що подання доказів до цієї інстанції є утрудненим. Перевирішення питань факту виключено з компетенції суду касаційної інстанції також з огляду на те, що кваліфікації суддів першої та апеляційної інстанцій достатньо для правильного встановлення обставин справи.

Переглядаючи судові рішення на предмет дотримання норм права, суд касаційної інстанції виконує принаймні два завдання: по-перше, це гарантування верховенства права і законності при вирішенні конкретної справи, по-друге, забезпечення шляхом ухвалення рішень у конкретних справах однакового застосування норм права в аналогічних ситуаціях судами нижчого рівня. Позиція суду касаційної інстанції щодо застосування тієї чи іншої норми права, викладена у судовому рішенні за наслідками перегляду конкретної справи, повинна братися до уваги судами нижчого рівня.

Є три суди касаційної інстанції: у цивільних та кримінальних справах (Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ), а також у господарських і адміністративних справах (судами касаційної інстанції є відповідні вищі спеціалізовані суди — Вищий господарський суд України і Вищий адміністративний суд України). Касаційний розгляд завжди здійснює колегія суддів.

Якщо у разі скасування судових рішень попередніх інстанцій необхідно досліджувати докази і встановлювати обставини у справі, тоді суд касаційної інстанції направляє справу до суду першої або апеляційної інстанції на новий розгляд.

Особливим різновидом перегляду судових рішень є перегляд судових рішень ***Верховним Судом України***. Йдеться про випадки, коли найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції — Верховний Суд України — має принципово визначитися у найскладніших ситуаціях в аспекті матеріального права. Підставами для перегляду судових рішень ВСУ є:

1) неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень;

2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Як правило, заяву до ВСУ в зв'язку з цими обставинами можна подати після перегляду судового рішення у звичайному касаційному порядку, що випливає із засади послідовності оскарження і перегляду судових рішень. Однак заяву необхідно подавати до відповідного вищого спеціалізованого суду, який ухвалив оскаржене судове рішення. Він, щоправда, в іншому персональному складі, ніж той, що розглянув справу, уповноважений вирішити питання про допуск заяви до ВСУ.

Неоднакове застосування касаційною інстанцією однієї й тієї самої норми матеріального права повинно мати місце у різних справах, але в подібних правових ситуаціях. Таке неоднакове застосування може відбутися у практиці як одного суду, так і різних судів касаційної інстанції.

Це цікаво!

Функція, яку виконує ВСУ, здійснюючи перегляд судових рішень на підставі неоднакового застосування судами касаційної інстанції одного й того самого положення закону, дуже подібна до тієї, що виконує Спільний сенат у Німеччині.

Судова система ФРН характеризується наявністю спеціалізованих вертикалей судів галузевої юрисдикції на чолі з федеральними судами. Оскільки такі вертикалі діють автономно, а галузеве судочинство здійснюють судді, які належать до різних галузевих юрисдикцій, то інколи виникають проблеми щодо застосування одного й того самого закону різними судовими юрисдикціями[1]. На підставі Закону ФРН «Про дотримання єдності судової практики вищих судів Федерації» з метою дотримання такої єдності судової практики засновано Спільний сенат цих вищих судів, з місцезнаходженням у м. Карлсруе.

Спільний сенат не є постійно діючим органом, а збирається у випадку, коли один вищий суд у певному правовому питанні хоче відхилитись від рішення по ньому іншого вищого суду або Спільного сенату. Це є єдиною підставою для скликання Спільного сенату. З часу прийняття Закону (1968 р.) Спільний сенат засідав лише декілька разів.

В Україні неоднакове застосування норм матеріального права касаційною інстанцією досить часто стає підставою для перегляду у ВСУ.

Встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, може бути підставою для перегляду судових рішень будь-якого суду загальної юрисдикції, у тому числі й рішень самого ВСУ. Міжнародною судовою установою, юрис-

[1] Шишкін В. І. Судові системи країн світу : у 2 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 2. — С. 40.

дикція якої визнана Україною, на сьогодні є Європейський суд з прав людини. Ця підстава для перегляду визначена Рекомендацією № R(2000)2 щодо перегляду справ і відновлення провадження на внутрішньодержавному рівні у зв'язку з рішеннями Європейського суду з прав людини, прийнятою Комітетом Міністрів Ради Європи 19 січня 2000 р.

Питання для самоконтролю

1. Які категорії справ вирішують суди загальної юрисдикції? Дайте загальну характеристику цих справ.
2. Опишіть, що є підставою для створення нового суду, і як це відбувається?
3. З яких ланок складається система судів загальної юрисдикції?
4. Чим відрізняються поняття судової ланки і судової інстанції?
5. Які судові інстанції Ви знаєте?
6. Дайте характеристику судових інстанцій. У чому полягає різниця між ними?

Глава 5
СТАТУС СУДДІ

§ 1. Поняття статусу судді

Судова влада в Україні належить лише судам в особі суддів і представникам народу, які у визначених законом випадках залучаються до здійснення правосуддя. Судді наділені виключним правом реалізовувати судову владу, вирішувати всі правові конфлікти, що виникають у суспільстві, вони виконують свої обов'язки на професійній основі. Судді незалежні і підкорюються лише Конституції та законам України. Прояв неповаги до судді тягне встановлену законом відповідальність. Вимоги та рішення суддів при здійсненні ними повноважень обов'язкові до виконання тими суб'єктами, до яких вони звернені. Невиконання вимог і рішень суддів тягне встановлену законом відповідальність.

Для реалізації судової влади судді мають відповідний статус, тобто сукупність прав і обов'язків, закріплених у законі. Цей статус єдиний для всіх суддів України незалежно від того, в якому суді вони працюють. Єдність статусу суддів України забезпечується єдиними, в цілому, вимогами до кандидатів на посаду судді (конкурсна основа, рекомендація кваліфікаційної комісії суддів); порядком наділення суддів повноваженнями; сукупністю прав і обов'язків суддів; незалежністю, самостійністю суддів і неприпустимістю втручання в їхню діяльність; незмінюваністю суддів; недоторканністю суддів, деполітизацією суддів; засобами матеріального забезпечення, соціального і правового захисту тощо.

Правовий статус суддів України визначається Конституцією, законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Конституційний Суд України», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» тощо.

Правосуддя в Україні здійснюють професійні судді і, у визначених законом випадках, народні засідателі та присяжні. Розгляд справ в апеляційному і касаційному порядку здійснюють тільки професійні судді.

У своїй діяльності судді незалежні і не підзвітні ніяким органам, а підкоряються тільки Конституції і законам України. Рішення суддів, їх вимоги і розпорядження є загальнообов'язковими до виконан-

ня всіма державними органами, громадськими об'єднаннями, посадовими особами, іншими юридичними і фізичними особами.

Водночас єдність правового статусу суддів припускає наділення їх різним обсягом повноважень і компетенції залежно від виду судової ланки і конкретного суду в судовій системі України (наприклад, суддів КСУ, вищих спеціалізованих судів, ВСУ та ін.).

Усі судді судової системи України утворюють суддівський корпус, правовий статус якого визначається: по-перше, процедурою його формування (вимоги до кандидатів на посаду судді, правила добору кандидатів на посади суддів і наділення їх суддівськими повноваженнями); по-друге, гарантіями незалежності суддів при здійсненні своїх повноважень; по-третє, правилами, що забезпечують можливість активної участі суддів в органах суддівського самоврядування.

Зі вступом України до Ради Європи вона стала учасницею низки конвенцій Ради Європи, взяла на себе певні зобов'язання з виконання вимог, передбачених у численних нормативно-правових актах відповідних органів Ради Європи, а також у документах, що мають рекомендаційний характер. До останніх належить і Європейська Хартія статусу суддів, яку ухвалено 10 липня 1998 р. зібранням представників судових систем більшості європейських країн, у тому числі і України, скликаного Радою Європи у Страсбурзі у рамках здійснення проекту № 3 правового співробітництва країн Центральної та Східної Європи «Феміда».

На XI черговому з'їзді суддів України, що відбувся 22 лютого 2013 р., схвалено Кодекс суддівської етики. Мета цього документа допомогти суддям у вирішенні питань, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю, а також громадянам — краще усвідомити роль судочинства у державі. Багато норм поведінки судді викладено в чинних законодавчих актах і є юридичними. Владні повноваження, якими наділені судді законодавством, мають узгоджуватися з морально-етичними засадами суспільства. Це значно підвищить культуру і дієвість судових процесів, авторитет суду і суддів.

Норми етикету сприяють здійсненню завдань судочинства, посилюють його виховний вплив, допомагають формуванню моральності громадян. Судова етика найбільш практичне значення має у професіональній етиці юриста. Вона повинна охоплювати діяльність не тільки суддів, а й усіх учасників судового процесу — прокурорів, адвокатів, експертів та ін. Оскільки для суддів є вкрай важливою особиста репутація і авторитет, то до судової етики мають належати і норми позаслужбової поведінки. У діяльності судових працівників необхідне також гармонійне поєднання зовнішніх атрибутів морально-етичної поведінки з високою моральною культурою. Відповідний рівень морального розвитку судді, опанування ним мо-

ральних вимог поряд із професійними знаннями, умінням і навичками мають розглядатися як невід'ємний компонент його професійної зрілості.

§ 2. Вимоги до претендентів на посаду судді

Професійними суддями є громадяни, які відповідно до Конституції України призначені або обрані суддями і обіймають штатну суддівську посаду в одному із судів, передбачених Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Згідно зі ст. 127 Конституції України посаду судді може обіймати громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше трьох років, проживає в Україні не менше десяти років і володіє державною мовою.

Відповідно до Конституції України додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом, і Законом України «Про судоустрій і статус суддів» установлено:

- до складу апеляційного суду входять судді, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років (ч. 4 ст. 26);
- до складу вищого спеціалізованого суду входять судді, обрані на посаду судді безстроково (ч. 3 ст. 31);
- суддею Верховного Суду України може бути особа, яка має стаж роботи на посаді судді не менше п'ятнадцяти років або суддя Конституційного Суду України (ч. 2 ст. 39).

Не можуть бути рекомендовані на посаду професійного судді громадяни:

1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді;

3) які мають не зняту або непогашену судимість.

Законом «Про судоустрій і статус суддів» установлено, що вищою юридичною освітою є вища юридична освіта, здобута в Україні за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра, а також вища юридична освіта за відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем, здобута в іноземних державах та в установленому законом порядку визнана в Україні. Стаж роботи в галузі права — це стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче спеціаліста.

Щоб бути професійним суддею, необхідно не тільки бути призначеним або обраним суддею відповідно до Конституції України, а й обіймати в суді штатну суддівську посаду.

Установлені законом вимоги до кандидатів на суддівські посади і порядок призначення суддів забезпечують формування в Україні компетентного й об'єктивного суддівського корпусу.

Добір кандидатів у професійні судді в Україні здійснюється з осіб, які відповідають вимогам ст. 127 Конституції України, за результатами проходження спеціальної підготовки та складення кваліфікаційного іспиту відповідно до вимог Закону.

При доборі кандидатів забезпечується рівність їх прав незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань та інших обставин.

Кожен, хто відповідає встановленим вимогам до кандидата в судді, має право звернутися до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України із заявою про участь у доборі кандидатів на посаду судді.

§ 3. Порядок призначення та обрання суддів

Конституція України у ст. 128 визначає лише загальні засади порядку призначення та обрання суддів: «Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом».

Призначення на посаду судді вперше здійснюється виключно в порядку, визначеному Законом і включає такі стадії:

1) розміщення ВККСУ на своєму веб-порталі оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів та опублікування такого оголошення у визначених нею друкованих засобах масової інформації;

2) подання особами, які виявили бажання стати суддею, до ВККСУ відповідної заяви та документів, визначених законодавством;

3) здійснення ВККСУ на основі поданих кандидатами на посаду судді документів перевірки відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду судді, та організація проведення стосовно них спеціальної перевірки в порядку, визначеному законом;

4) складення особами, які відповідають установленим вимогам до кандидата на посаду судді, іспиту перед ВККСУ на виявлення рівня загальних теоретичних знань у галузі права;

5) направлення кандидатів, які успішно склали іспит та пройшли необхідні перевірки, для проходження спеціальної підготовки;

6) допуск кандидатів, які успішно пройшли спеціальну підготовку, до складення кваліфікаційного іспиту перед ВККСУ;

7) визначення ВККСУ рейтингу кандидатів на посаду судді за результатами складення кваліфікаційного іспиту, зарахування їх до резерву на заміщення вакантних посад судді;

8) оголошення ВККСУ у разі відкриття вакантних посад суддів конкурсу на заміщення таких посад серед кандидатів, які перебувають у резерві;

9) проведення ВККСУ, виходячи з рейтингу кандидата відповідно до кількості наявних вакантних посад судді, добору серед кандидатів, які взяли участь у конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді юстиції про призначення кандидата на посаду судді;

10) розгляд на засіданні Вищої ради юстиції відповідно до рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України питання про призначення кандидата на посаду судді та внесення в разі прийняття позитивного рішення подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді;

11) прийняття Президентом України рішення про призначення кандидата на посаду судді.

Стаття 67 Закону наводить вичерпний перелік документів, що подає особа для участі у доборі кандидатів на посаду судді.

Приймання документів завершується за два дні до проведення добору кандидатів. Заяви, що надійшли після зазначеного строку, не розглядаються.

Після прийняття документів відбувається добір кандидатів на посаду судді, що полягає у проходженні ними анонімного тестування (іспиту) з метою виявлення рівня їх загальних теоретичних знань і проведенні щодо них спеціальної перевірки відповідності їх установленим вимогам до кандидата на посаду судді. Спеціальна перевірка здійснюється і щодо відомостей, поданих кандидатами особисто, у порядку, встановленому законом.

Крім того, ВККСУ у разі необхідності має право на отримання від підприємств, установ, організацій усіх форм власності інформації про кандидата на посаду судді, а організації та громадяни мають право подавати до ВККСУ інформацію про кандидатів на посаду судді.

Відповідно до Закону спеціальна підготовка кандидата на посаду судді включає теоретичне та практичне навчання за денною (очною) чи заочною формою протягом шести місяців за рахунок коштів Державного бюджету України. Організація спеціальної підготовки здійснюється Національною школою суддів України.

За результатами спеціальної підготовки кандидати отримують відповідний документ установленого зразка. Матеріали щодо кандидатів, які успішно пройшли спеціальну підготовку, направляються до ВККСУ для складення кваліфікаційного іспиту.

Основним завданням кваліфікаційного іспиту є атестування особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила бажання бути рекомендованою для призначення на посаду судді.

Кваліфікаційний іспит полягає у виявленні не рівня загальних теоретичних знань із правознавства, а належних теоретичних знань та рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді, ступеня його готовності здійснювати правосуддя з питань, що підпадають під юрисдикцію відповідного суду, а також особистих і моральних якостей кандидата.

Складення кваліфікаційного іспиту не є гарантією призначення кандидата на посаду судді, воно є тільки підставою, відповідно до кількості набраних кандидатами на посаду судді балів за результатами складення кваліфікаційного іспиту, для визначення ВККСУ рейтингу кандидатів і зарахування їх до резерву на заміщення вакантних посад суддів; тому результати кваліфікаційного іспиту дійсні протягом трьох років.

Інформація про результати кваліфікаційного іспиту і про місце кандидата на посаду судді за рейтингом є загальнодоступною, оскільки розміщується на офіційному веб-порталі ВККСУ.

Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може бути допущена до складення такого іспиту повторно не раніше як через рік. А особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущена до наступного іспиту не раніше як через два роки.

Для проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді ВККСУ розміщує відповідну інформацію на своєму офіційному вебпорталі та публікує таке оголошення у визначених нею друкованих засобах масової інформації не пізніше як за місяць до проведення конкурсу. В оголошенні про конкурс зазначаються найменування судів, де є вакантні посади судді, кількість таких посад, умови проведення конкурсу, дата, час і місце проведення конкурсу.

Кандидати на посаду судді, які перебувають у резерві та виявили бажання взяти участь у конкурсі на заміщення вакантних посад судді, подають до ВККСУ письмові заяви.

ВККСУ проводить конкурс на заміщення вакантних посад судді та здійснює добір кандидатів з урахуванням результатів кваліфікаційного іспиту і кількості набраних кандидатами балів. Кількість набраних балів є першочерговим критерієм при проведенні ВККСУ конкурсного добору кандидатів на зайняття вакантних посад судді. У разі набрання кандидатами однакової кількості балів перевага надається тому кандидату, який має більший стаж роботи у галузі права.

За результатами конкурсного добору ВККСУ надсилає до Вищої ради юстиції відповідно до кількості вакантних посад судді рекомен-

дації про призначення кандидатів суддями. У свою чергу, Вища рада юстиції на своєму засіданні розглядає питання про призначення кандидата на посаду судді і в разі прийняття позитивного рішення вносить подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді.

Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України на підставі та в межах подання Вищої ради юстиції, без перевірки додержання встановлених законодавством вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору кандидатів у судді, не пізніше тридцяти днів від дня отримання відповідного подання Вищої ради юстиції.

Суддя, строк повноважень якого закінчився, за його заявою має бути рекомендований ВККСУ для обрання його Верховною Радою України на посаду судді безстроково, якщо відсутні визначені законом обставини, що перешкоджають цьому.

Відповідно до ст. 74 Закону обрання на посаду судді безстроково здійснюється в такому порядку:

1) кандидат звертається з письмовою заявою до ВККСУ про рекомендування його для обрання на посаду судді безстроково;

2) ВККСУ повідомляє про підготовку матеріалів щодо кандидата на посаду судді безстроково на своєму офіційному веб-порталі та в офіційних засобах масової інформації;

3) ВККСУ перевіряє відомості про кандидата, враховує показники розгляду кандидатом справ;

4) Комітет Верховної Ради України, до відання якого належить розгляд питань про призначення та звільнення суддів, обраних безстроково, розглядає подання про обрання кандидата на посаду судді безстроково, приймає рішення щодо рекомендування або відмови у рекомендуванні щодо призначення кандидата на посаду судді безстроково та внесення цього рішення на розгляд Верховної Ради України;

5) Верховна Рада України приймає рішення про призначення кандидата або відмову в призначенні на посаду судді безстроково.

Статтею 75 Закону передбачені два випадки звернення кандидата на посаду судді до ВККСУ із заявою про рекомендування його для призначення на посаду судді безстроково:

- кандидата, який був призначений на п'ятирічний строк у порядку, передбаченому ст. 71, не пізніш як за шість місяців до закінчення строку перебування на посаді судді;
- кандидата, якого звільнено з посади судді у зв'язку із закінченням строку, на який його було призначено, та який раніше не звертався до ВККСУ із заявою про призначення його на посаду судді безстроково, протягом трьох років з часу звільнення.

ВККСУ розглядає питання, пов'язані з призначенням кандидата на посаду судді безстроково, не пізніше як за два місяці до закінчення строку перебування його на посаді судді.

Слід зауважити, що кандидат, стосовно якого розглядається питання про призначення на посаду судді безстроково, має право ознайомитися з інформацією щодо його діяльності, запитами ВККСУ та відповідями на них.

Рішення про рекомендування чи відмову в рекомендуванні кандидата для призначення на посаду судді безстроково приймається у присутності кандидата в порядку, встановленому Регламентом ВККСУ, на засіданні останньої та оголошується відразу після прийняття. Рішення про відмову в рекомендуванні кандидата для призначення на посаду судді безстроково може бути оскаржено до Вищої ради юстиції.

Подання ВККСУ, в якому зазначаються: прізвище, ім'я, по батькові кандидата, найменування та місцезнаходження суду, до якого пропонується призначити кандидата і прийняте нею рішення про рекомендування кандидата для призначення на посаду судді безстроково направляються до Верховної Ради України не пізніше як за місяць до закінчення строку перебування такого кандидата на посаді судді.

Питання про призначення кандидата на посаду судді безстроково розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України за наявності висновків Комітету Верховної Ради України. Розгляд питання про призначення кандидата на посаду судді безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України починається з доповіді визначеного Комітетом Верховної Ради України доповідача. Рішення про призначення кандидата на посаду судді безстроково приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України і оформляється постановою Верховної Ради України. Особа, призначена на посаду судді безстроково, набуває статусу судді з дня набрання чинності відповідною постановою Верховної Ради України. Якщо кандидата на посаду судді безстроково не призначено, Вищою радою юстиції вноситься подання про звільнення цього кандидата з посади судді.

§ 4. Права та обов'язки професійного судді

Права судді, пов'язані зі здійсненням правосуддя, визначаються Конституцією України, процесуальним та іншими законами.

Відповідно до Закону суддя має право брати участь у суддівському самоврядуванні для вирішення питань внутрішньої діяльності суду в порядку, встановленому законом. Судді можуть утворювати об'єднання і брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня.

Суддя також має право вдосконалювати свій професійний рівень і проходити з цією метою відповідну підготовку.

Частина 2 ст. 127 Конституції України містить положення щодо обмеження деяких конституційних прав і свобод судді, а саме: а) заборону брати будь-яку участь у політичній або профспілковій діяльності; б) обмеження свободи вибору виду додаткової трудової діяльності. Ці обмеження спрямовані на попередження протиправного використання суддею наданих йому владних повноважень, вчинення дій, що підривають його репутацію і авторитет судової влади в цілому. Вони встановлені з метою захисту і охорони інтересів різних суб'єктів суспільних відносин і є додатковими гарантіями, що забезпечують незалежність і неупередженість правосуддя.

Заборона брати будь-яку участь у політичній або профспілковій діяльності є обмеженням конституційного права судді на свободу членства в політичній партії та громадській організації для захисту своїх прав та свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Встановлення цієї заборони зумовлено тим, що ніякі політичні, ідеологічні чи інші пристрасті та інтереси судді не повинні впливати на винесене ним рішення. Судові рішення мають бути засновані виключно на законі, забезпечуючи тим самим підтримку державного устрою.

Обмеження свободи вибору виду додаткової трудової діяльності спрямоване на створення сприятливих умов для заняття суддею професійною діяльністю. Конституційне положення, яке забороняє поєднувати основну діяльність судді з якоюсь іншою оплачуваною трудовою діяльністю, за винятком наукової, викладацької і творчої, зумовлено декількома обставинами. Це обмеження спрямоване, по-перше, на забезпечення незалежності та неупередженості судді; по-друге, на створення умов належного і сумлінного виконання ним своїх прямих професійних функцій; по-третє, на запобігання можливості використання ним свого службового становища в особистих цілях. Тим самим конституційна заборона захищає репутацію судді і авторитет судової влади.

Суддя зобов'язаний:

1) своєчасно, справедливо та безсторонньо розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;

2) дотримуватися правил суддівської етики;

3) виявляти повагу до учасників процесу;

4) додержуватися присяги судді;

5) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, в тому числі і таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;

6) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, встановлених Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»;

7) подавати щороку, до 1 квітня, за місцем роботи декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за формою і в порядку, що встановлені Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Суддя, призначений на посаду судді вперше, проходить щорічну двотижневу підготовку у Національній школі суддів України. Суддя, який обіймає посаду судді безстроково, проходить двотижневу підготовку в Національній школі суддів України не рідше, ніж раз на три роки.

Суддя до виходу у відставку або на пенсію може бути нагороджений державними нагородами, а також будь-якими іншими нагородами, відзнаками, грамотами органів державної влади та органів місцевого самоврядування, крім державних, або будь яких інших нагород, відзнак, грамот, пов'язаних зі здійсненням ним правосуддя.

§ 5. Спеціальна підготовка судді

Закон «Про судоустрій і статус суддів» передбачає направлення кандидатів, які успішно склали іспит і пройшли необхідні перевірки, для проходження спеціальної підготовки в одному зі спеціалізованих навчальних закладів.

Таким спеціалізованим навчальним закладом є Національна школа суддів, створена при ВККСУ.

Національна школа суддів України — державна установа зі спеціальним статусом, основним завданням якої є забезпечення підготовки висококваліфікованих кадрів для судової системи. Хоча Національна школа суддів України здійснює науково-дослідну діяльність, має зовнішні ознаки вищого навчального закладу, на неї не поширюється законодавство про вищу освіту, а її працівники за умовами оплати праці прирівнюються до державних службовців.

Національна школа суддів України здійснює:

1) організацію спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді;

2) підготовку суддів:

- яких призначено на посаду судді вперше;
- яких обрано на посаду судді безстроково;
- яких призначено на адміністративні посади в судах;

3) періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня кваліфікації;

4) підготовку працівників апаратів судів;

5) проведення наукових досліджень з питань удосконалення судочинства;

6) вивчення міжнародного досвіду організації діяльності судів;

7) науково-методичне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, ВККСУ та ВРЮ.

У процесі роботи виникає необхідність підготовки суддів, яких призначено на адміністративні посади в судах, а також періодичного навчання суддів з метою підвищення рівня їх кваліфікації та підготовки працівників апаратів судів. Зазначене — дуже не просте та об'ємне завдання Національної школи суддів України, а з урахуванням того, що цей заклад проводить наукові дослідження з питань удосконалення судочинства, вивчає міжнародний досвід організації діяльності судів, здійснює науково-методичне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, ВККСУ та ВРЮ, його діяльність відіграє дуже важливу роль у системі судоустрою України.

Доцільно було б використовувати досить потужний потенціал Національної школи суддів України для підвищення кваліфікації учасників судових процесів, наприклад адвокатів і працівників відділів організації представництва обласних прокуратур, для котрих знання особливостей законодавства про судоустрій є конче необхідним.

§ 6. Гарантії незалежності судді

Незалежність судової влади, її підкорення тільки закону, закріплені статтями 126 і 129 Конституції України, її рівноправність з іншими галузями державної влади є ознаками правової держави, в якій кожен громадянин має право на захист своїх прав і свобод незалежним, неупередженим і об'єктивним судом.

Визначені у цих статтях Конституції України гарантії незалежності і недоторканності суддів забезпечують у своїй сукупності своєрідний «внутрішній суверенітет» судової влади, який конче потрібний її носіям для справедливого і неупередженого здійснення правосуддя відповідно до вимог закону.

Суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання. Суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права. Втручання в діяльність судді із здійснення правосуддя забороняється і тягне відповідальність, установлену законом.

При здійсненні правосуддя судді повинні підтверджувати гарантовану Конституцією та законами України незалежність і самостійність судів, підвищувати авторитет судової влади, забезпечувати обов'язковість судових рішень шляхом справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду та вирішення судових справ, дотримуватися присяги судді, вживати заходів належного правового реагування на

факти тиску на них, втручання в судову діяльність і на інші протиправні посягання на правосуддя.

За наявності підстав вважати, що відбувається посягання на незалежність судді щодо неупередженого вирішення судових справ, суддя повинен вжити заходів для припинення такого посягання та притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності.

Відповідно до Закону незалежність судді забезпечується:

1) особливим порядком його призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення;

2) недоторканністю та імунітетом судді;

3) незмінюваністю судді;

4) порядком здійснення судочинства, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;

5) забороною втручання у здійснення правосуддя;

6) відповідальністю за неповагу до суду чи судді;

7) окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, установленим законом;

8) належним матеріальним і соціальним забезпеченням судді;

9) функціонуванням органів суддівського самоврядування;

10) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;

11) правом судді на відставку.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, а також фізичні і юридичні особи та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судді і не посягати на неї.

Незалежність суддів при розгляді конкретних судових справ має забезпечуватися і в самому суді. У зв'язку з цим є неприпустимими: непроцесуальний вплив на суддю з боку інших суддів, у тому числі тих, що обіймають адміністративні посади в судах; установлення контролю за здійсненням судочинства суддею, виклик його до вищестоящих судів і вимога звітів або пояснень про розгляд конкретних справ; витребування від судді будь-якої інформації чи довідок про хід і перспективи розгляду справи, іншої інформації, яка може надаватися лише сторонам у справі та іншим особам, визначеним процесуальним законодавством, а також відомостей, які становлять таємницю нарадчої кімнати; прийняття суддею від будь-яких осіб і розгляд ним заяв, скарг, інших документів поза встановленим законом процесуальним порядком.

Безстрокове призначення на посаду судді створює дуже важливу гарантію незалежності судді, оскільки в такому разі носій судової влади впевнений, що його не можна в будь-який час усунути з поса-

и і він, за умови належної поведінки, гарантований від неправомір-ого звільнення з посади. Гарантія стабільності зайняття посади та забезпечення винагороди за працю є важливим соціально-психоло-гічним чинником, який мотивує поведінку судді на підкорення ви-ключно законові.

Забезпечення незалежності судді полягає у створенні умов, за яких суддя може здійснювати правосуддя без стороннього втручання, підкорюючись тільки закону. Наприклад, ст. 134 Закону визначає, що судді, члени їхніх сімей та їх майно перебувають під особливим захистом держави. Органи внутрішніх справ зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї, збереження їхнього майна, якщо від судді надійде відповідна заява. Вчинені у зв'язку із службовою діяльністю судді посягання на його життя і здоров'я, знищення чи пошкодження його майна, погроза вбивством, насильством чи пошкодженням майна судді, образа чи наклеп на нього, а також посягання на життя і здоров'я близьких родичів судді (батьків, дружини, чоловіка, дітей), погроза їм вбивством, пошкодженням майна тягнуть відповідальність, встановлену законом. Суддя має право на забезпечення засобами захисту, які йому надаються органами внутрішніх справ.

Незалежність судді і незалежність суду тісно пов'язані між собою поняття і не можуть існувати окремо одне від одного: у залежному суді не можуть бути незалежними судді, й навпаки.

Виходячи з того, що незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності та неупередженості, суддя при здійсненні правосуддя має бути незалежним від представників влади, юридичних чи фізичних осіб, а також від правової позиції учасників судового процесу.

§ 7. Дисциплінарна відповідальність судді

Відповідно до Закону суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності у порядку дисциплінарного провадження з таких підстав:

1) істотні порушення норм процесуального права при здійсненні правосуддя, пов'язані, зокрема, з відмовою особі у доступі до правосуддя з підстав, не передбачених законом, порушення вимог щодо розподілу та реєстрації справ у суді, правил підсудності чи підвідомчості, необгрунтоване вжиття заходів забезпечення позову;

2) невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом;

3) порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи, зокрема порушення правил щодо відводу (самовідводу);

4) систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя;

5) розголошення таємниці, що охороняється законом, в тому числі таємниці нарадчої кімнати або таємниці, яка стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні;

6) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за формою і в порядку, що встановлені Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції», зазначення в ній завідомо неправдивих відомостей.

Дисциплінарне провадження — це процедура розгляду органом, визначеним законом, звернення, в якому містяться відомості про порушення суддею вимог щодо його статусу, посадових обов'язків чи присяги судді. Право на звернення зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді, яка може мати наслідком дисциплінарну відповідальність судді, має кожен, кому відомі такі факти.

Не допускається зловживання правом звернення до органу, уповноваженого здійснювати дисциплінарне провадження, у тому числі ініціювання питання відповідальності судді без достатніх підстав, використання такого права як засобу тиску на суддю у зв'язку із здійсненням ним правосуддя. Зокрема, дисциплінарну справу щодо судді не може бути порушено за заявою чи повідомленням, що не містять відомостей про наявність ознак дисциплінарного проступку судді, а також за анонімними заявами та повідомленнями.

Дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють:

1) ВККСУ — щодо суддів місцевих та апеляційних судів;

2) ВРЮ — щодо суддів вищих спеціалізованих судів і суддів ВСУ.

Для вирішення питання про наявність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності та відкриття дисциплінарної справи щодо судді місцевого чи апеляційного суду передбачається здійснення перевірки членом ВККСУ. Для цього йому надається досить широке коло повноважень, а саме:

- ознайомлюватися з матеріалами судових справ, робити з них копії;
- опитувати суддів та інших осіб, яким відомі обставини вчинення діяння, що має ознаки дисциплінарного проступку;
- отримувати за письмовим запитом від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадян та їх об'єднань необхідну для проведення перевірки інформацію.

За результатами перевірки член ВКССУ складає висновок і вносить пропозицію про відкриття чи відмову у відкритті дисциплінар-

ної справи, після чого ВКССУ вирішує питання про відкриття дисциплінарної справи чи відмову в її відкритті.

Відповідно до Закону України «Про вищу раду юстиції» дисциплінарне провадження у ВРЮ включає такі стадії:

1) перевірка даних про дисциплінарний проступок;
2) відкриття дисциплінарного провадження;
3) розгляд дисциплінарної справи;
4) прийняття рішення.

ВРЮ розглядає дисциплінарну справу на своєму найближчому засіданні після надходження висновку та матеріалів перевірки. Рішення в дисциплінарній справі приймається за відсутності особи, щодо якої розглядається дисциплінарна справа, шляхом таємного голосування більшістю від конституційного складу ВРЮ і в ньому мають бути зазначені: назва комісії, прізвище, ім'я, по батькові і посада судді, який притягається до дисциплінарної відповідальності, обставини дисциплінарного проступку, пояснення судді та відомості, що характеризують його особу, мотиви прийнятого рішення з посиланням на докази, вид дисциплінарного стягнення, застосованого до судді, або підстави закриття справи, а також порядок і строк оскарження рішення. Вирішуючи питання про дисциплінарну відповідальність судді, ВРЮ повинна вислухати його пояснення. У разі неможливості взяти участь у засіданні ВРЮ з поважних причин суддя може надати по суті порушених питань письмові пояснення, які долучаються до матеріалів справи. Письмові пояснення судді виголошуються на засіданні ВРЮ в обов'язковому порядку. Повторне нез'явлення цього судді є підставою для розгляду справи за його відсутності.

Дисциплінарне стягнення до судді застосовується ВРЮ не пізніше шести місяців після виявлення проступку, не враховуючи часу тимчасової непрацездатності судді або перебування його у відпустці, але не пізніше року з дня вчинення проступку.

ВККСУ рішення у дисциплінарній справі приймає після обговорення результатів розгляду дисциплінарної справи.

При обранні дисциплінарного стягнення стосовно судді особливе значення мають обставини, що впливають на можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, оскільки до суддів може застосовуватися тільки один вид дисциплінарного стягнення — догана.

Тому, якщо ВККСУ прийнято рішення про відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, вона припиняє дисциплінарне провадження.

За наслідками дисциплінарного провадження і за наявності для цього підстав ВККСУ може прийняти рішення про направлення до

ВРЮ рекомендації для вирішення питання щодо внесення подання про звільнення судді з посади.

Інформація про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності оприлюднюється на офіційному веб-порталі ВККСУ. Ця інформація має містити дані про суддю, якого притягнуто до дисциплінарної відповідальності, про накладене дисциплінарне стягнення та копію рішення ВККСУ про накладення такого стягнення.

Як встановлені строки для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, так встановлено і строк дії дисциплінарного стягнення: якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення суддю не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення; дисциплінарне стягнення, накладене на суддю, може бути достроково знято ВККСУ за пропозицією відповідної ради суддів.

Рішення ВККСУ про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності суддя місцевого чи апеляційного суду може оскаржити, за його вибором, або до ВРЮ, або до ВАСУ.

Відповідно до ст. 45 Закону України «Про Вищу раду юстиції» остання розглядає скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів спеціалізованих, апеляційних і місцевих судів не пізніше одного місяця з дня надходження скарги, а в разі додаткової перевірки обставин і матеріалів справи — не пізніше трьох місяців з дня її надходження. Скаргу на рішення ВККСУ у справі про притягнення до дисциплінарної відповідальності може бути подано до ВРЮ не пізніше одного місяця з наступного дня після вручення судді чи особі, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність судді, такого рішення.

Після розгляду скарги судді чи особи, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність судді, ВРЮ за наявності для цього підстав може:

1) задовольнити скаргу судді чи особи, яка ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність судді, скасувати рішення про притягнення його до дисциплінарної відповідальності й закрити дисциплінарне провадження;

2) задовольнити скаргу повністю чи частково і змінити рішення ВККСУ;

3) залишити скаргу без задоволення, а рішення ВККСУ — без зміни.

З метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади, відновлення законності і справедливості 8 квітня 2014 р. прийнято Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», який визначає правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загаль-

ної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги[1]. Відповідно до ст. 7 цього Закону за результатами перевірки суддів Тимчасова спеціальна комісія ухвалює обґрунтований висновок, який оприлюднюється на офіційному веб-сайті ВРЮ. Висновок Тимчасової спеціальної комісії про порушення суддею присяги разом із матеріалами перевірки направляється ВРЮ для розгляду і прийняття нею рішення у строк не більше трьох місяців з дня надходження висновку в порядку, визначеному законом.

§ 8. Звільнення судді з посади та припинення його повноважень

Згідно з ч. 5 ст. 126 Конституції України суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;

2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;

3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

4) порушення суддею вимог щодо несумісності;

5) порушення суддею присяги;

6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

7) припинення його громадянства;

8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;

9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

ВРЮ вносить подання Президентові України про звільнення судді з посади в разі закінчення строку, на який його призначено, якщо:

1) суддя, за повідомленням ВККСУ, своєчасно не подав без поважних причин заяву про призначення його на посаду судді безстроково;

2) щодо судді ВККСУ прийнято рішення про відмову в рекомендуванні його для призначення на посаду судді безстроково;

3) кандидата на посаду судді безстроково не призначено Верховною Радою України.

---

[1] Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 р. // Офіційний вісник України. — 2014. — № 31. — С. 57. — Ст. 841.

Оскільки згідно із ст. 66 Закону рішення про призначення кандидата на посаду судді вперше приймає Президент України, то і звільнення судді із посади у зв'язку з закінченням строку, на який його було призначено, здійснюється за указом Президента України.

Згідно з ч. 5 ст. 126 Конституції України суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі досягнення суддею шістдесяти п'яти років.

Статтею 102 Закону на ВККСУ покладений обов'язок не пізніш як за місяць до дня досягнення суддею шістдесяти п'яти років повідомити ВРЮ про наявність підстави для звільнення судді, і остання вносить подання про звільнення судді у зв'язку з досягненням ним шістдесяти п'яти років до органу, який обрав або призначив суддю.

Якщо ж суддю з будь-яких причин не звільнено з посади, він не може здійснювати свої повноваження з наступного дня після досягнення ним шістдесяти п'яти років.

Суддя звільняється з посади у разі неможливості здійснювати повноваження за станом здоров'я за наявності медичного висновку, що надається медичною комісією, утвореною спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я, або за рішенням суду про визнання судді обмежено дієздатним або недієздатним, яке набрало законної сили.

Наявність рішення суду про визнання судді обмежено дієздатним або недієздатним, яке набрало законної сили, є підставою для ВРЮ, щоб внести подання до органу, який обрав або призначив суддю, про його звільнення з посади за станом здоров'я.

Суддя не має права поєднувати свою діяльність з підприємницькою або адвокатською діяльністю, будь-якою іншою оплачуваною роботою (крім викладацької, наукової і творчої діяльності), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках.

Порушення суддею вимог щодо несумісності є підставою для його звільнення з посади.

Однак не є порушенням принципу несумісності участь у роботі ВРЮ, ВККСУ, Національній школі суддів України, оскільки ця робота не є іншою оплачуваною роботою, а суддя відряджається для роботи у перелічених організаціях зі збереженням заробітку за основним місцем роботи.

Суддя складає присягу під час урочистої церемонії у присутності Президента України. Текст присяги підписується суддею і зберігається в його особовій справі.

У разі порушення ним присяги суддя підлягає звільненню з посади.

Згідно зі ст. 32 Закону України «Про вищу раду юстиції» порушенням суддею присяги є:

- вчинення ним дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності, у чесності та непідкупності судових органів;
- недотримання суддею вимог та обмежень, встановлених Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»;
- умисне затягування суддею строків розгляду справи понад строки, встановлені законом;
- порушення морально-етичних принципів поведінки судді.

Порушенням присяги судді, що обіймає адміністративну посаду в суді, є також невиконання ним пов'язаних із процесуальними діями посадових обов'язків, установлених для відповідної адміністративної посади.

У разі набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді згідно з ч. 5 ст. 126 Конституції України він звільняється з посади.

Питання про звільнення судді з підстав, передбачених пунктами 4—6 ч. 5 ст. 126 Конституції України (порушення суддею вимог щодо несумісності, порушення суддею присяги, набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього), ВРЮ розглядає після надання ВККСУ, іншим суб'єктом у випадках, визначених законом, відповідного висновку або за власною ініціативою.

Звільнення судді за цією підставою тягне для нього негативні наслідки: він не може продовжувати здійснювати свої повноваження і втрачає передбачені законом гарантії незалежності і недоторканності судді, право на грошове та інше забезпечення.

Суддя звільняється з посади за поданням ВРЮ в разі припинення його громадянства відповідно до Закону України «Про громадянство України». Датою припинення або втрати громадянства України є дата видання відповідного указу Президента України.

Суд, який ухвалив рішення про визнання судді безвісно відсутнім або оголосив його померлим, негайно повідомляє про це ВККСУ. У разі набрання таким рішенням законної сили ВККСУ повідомляє про це ВРЮ, яка вносить подання про звільнення судді з посади. Питання, пов'язані з визнанням судді безвісно відсутнім або оголошенням його померлим, регулюються нормами ЦПК.

Суддя, стаж роботи на посаді судді якого не менше двадцяти років, має право подати заяву про відставку, а також у будь-який час перебування на посаді, незалежно від мотивів, подати заяву про звільнення з посади за власним бажанням.

Заява про відставку, заява про звільнення з посади за власним бажанням подається суддею безпосередньо до ВРЮ, яка протягом одного місяця з дня надходження відповідної заяви вносить до органу, який обрав або призначив суддю, подання про звільнення судді з посади. У разі звільнення судді з посади в результаті внесення такого подання ВРЮ повідомляє про це ВККСУ.

За суддею, звільненим за його заявою про відставку, зберігаються звання судді та гарантії недоторканності, встановлені для судді до його виходу у відставку.

Відповідно до Закону в поданні ВРЮ про звільнення судді з посади зазначаються:

1) дата внесення подання;
2) прізвище, ім'я та по батькові судді;
3) рік народження судді;
4) відомості про перебування на посаді судді;
5) назва суду;
6) підстава внесення подання про звільнення, визначена ч. 5 ст. 126 Конституції України;
7) фактичні обставини (у разі внесення подання про звільнення судді за особливих обставин, визначених Законом України «Про Вищу раду юстиції»);
8) інші відомості, визначені законодавством.

Питання про звільнення з посади судді, призначеного безстроково, розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України без висновку комітетів Верховної Ради України та будь-яких перевірок.

На пленарне засідання Верховної Ради для розгляду питання про звільнення з посади судді, призначеного безстроково, запрошуються Голова ВСУ, Голова ВРЮ, голова відповідного вищого спеціалізованого суду, Голова ДСА.

Присутність судді на пленарному засіданні Верховної Ради при розгляді питання про його звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 4 і 5 ч. 5 ст. 126 Конституції України (закінчення строку, на який його обрано або призначено, порушення вимог щодо несумісності, порушення присяги), є обов'язковою. Однак неявка судді на пленарне засідання Верховної Ради не є перешкодою для розгляду питання по суті.

Верховна Рада приймає рішення про звільнення з посади судді, призначеного безстроково, шляхом відкритого поіменного голосування більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Рішення про звільнення судді оформляється постановою Верховної Ради.

Згідно з ч. 6 ст. 20 Закону звільнення судді з адміністративної посади з підстав, встановлених законом, не припиняє його повнова-

жень судді. Водночас звільнення з посади судді, закінчення строку, на який суддю обрано на адміністративну посаду, закінчення строку повноважень судді, досягнення суддею 64-річного віку, а також складення повноважень на адміністративній посаді припиняє здійснення ним повноважень на адміністративній посаді з моменту настання однієї із зазначених обставин.

§ 9. Статус присяжних і народних засідателів

Відповідно до ст. 127 Конституції України народ бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних у визначених законом випадках і в рамках відповідних судових процедур. Залучення народних засідателів і присяжних для здійснення правосуддя є ознакою демократичності самого правосуддя та однією з форм реалізації принципу колегіального розгляду судових справ. Слід зазначити, що інститут народних засідателів не є новим, оскільки був і раніше притаманним судовій системі України. Натомість, інститут присяжних задекларований в Конституції України, але був запроваджений тільки після прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. Інститут народних засідателів функціонує в цивільному процесі, а інститут присяжних — у кримінальному провадженні.

Статус народних засідателів і присяжних має певні особливості, обумовлені виконанням ними своїх обов'язків на тимчасовій основі, на відміну від професійних суддів, а також характером своїх повноважень при здійсненні правосуддя. Особливістю статусу народних засідателів, присяжних, який закріплено в чинному законодавстві є те, що вони під час розгляду і вирішення справ користуються повноваженнями судді. Водночас законодавства інших країн (США, Велика Британія, Росія) передбачають, що присяжні, на відміну від народних засідателів, не користуються правами судді. У зазначених країнах присяжні приймають рішення (вердикт) щодо винуватості чи невинуватості підсудного, чи заслуговує або не заслуговує підсудний поблажливості при призначенні покарання.

Відповідно до ст. 57 Закону народним засідателем, присяжним є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя. Чинне законодавство встановлює до народних засідателів і присяжних однакові вимоги.

Статус народних засідателів і присяжних визначається: правилами формування списків народних засідателів і присяжних, порядком і строком їх залучення до виконання своїх обов'язків у суді, гаран-

тіями їх незалежності та недоторканності, заходами їх матеріального забезпечення на час виконання своїх обов'язків.

Відповідно до ст. 58 Закону список народних засідателів формується таким чином: 1) до списку народних засідателів у кількості, зазначеній у поданні голови суду, включаються громадяни України, які досягли тридцятирічного віку і постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, і дали згоду бути народними засідателями; 2) затвердження списку народних засідателів здійснюється згідно з рішенням відповідної місцевої ради строком на чотири роки, який переглядається у разі необхідності, але не рідше ніж раз на два роки; 3) список народних засідателів публікується у друкованих засобах масової інформації відповідної місцевої ради. Наприклад, згідно з рішенням Київської міської ради від 1 листопада 2012 р. № 219/8503 затверджено список народних засідателів Шевченківського районного суду міста Києва в кількості одинадцять осіб, який оприлюднено в місцевій газеті «Хрещатик».

На відміну від списку народних засідателів, список присяжних формується шляхом звернення територіального управління ДСА з поданням до відповідної місцевої ради, що формує і затверджує у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які досягли тридцятирічного віку і постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, а також дали згоду бути присяжними. Зокрема, відповідно до рішення Київської міської ради від 1 листопада 2012 р. № 220/8504 затверджено списки присяжних районних судів міста Києва, які оприлюднені у місцевому друкованому засобі масової інформації органу місцевого самоврядування.

Не підлягають включенню до списків народних засідателів і списків присяжних такі громадяни України: визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя, присяжного; мають не зняту чи непогашену судимість; народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, адвокати, нотаріуси; досягли шістдесяти п'яти років; не володіють державною мовою. Встановивши категорії громадян, які не можуть бути народними засідателями і присяжними, законодавець не передбачив процедуру перевірки такої несумісності.

Головою відповідного суду звільняються від виконання обов'язків народного засідателя, присяжного: особи, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також які мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримують дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї

похилого віку; керівники та заступники керівників органів місцевого самоврядування; особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя; інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються. Крім того, народні засідателі та присяжні до початку виконання своїх обов'язків можуть подати заяву про увільнення їх від виконання, а в конкретній справі можуть бути увільнені внаслідок відводу (самовідводу) в порядку, встановленому процесуальним законом.

Порядок залучення народних засідателів, присяжних до виконання своїх обов'язків у суді визначений ст. 61 Закону та відповідними процесуальними кодексами (ЦПК, КПК). Суд залучає народних засідателів до здійснення правосуддя в цивільному судочинстві у порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їх участі. Письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя надсилається судом народному засідателю не пізніше ніж за сім днів до початку судового засідання. У запрошенні зазначаються права та обов'язки народного засідателя, перелік вимог до народних засідателів, а також підстави для увільнення їх від виконання обов'язків. Одночасно із запрошенням надсилається письмове повідомлення для роботодавця про залучення особи як народного засідателя. Роботодавець при цьому зобов'язаний звільнити народного засідателя, присяжного від роботи на час виконання ним обов'язків зі здійснення правосуддя. Відмова у звільненні від роботи вважається неповагою до суду.

Народний засідатель, присяжний зобов'язані вчасно з'явитися на запрошення суду для участі в судовому засіданні. Неявка без поважних причин у судове засідання вважається неповагою до суду.

Статтею 62 Закону встановлено гарантії матеріального забезпечення народних засідателів і присяжних: за час виконання ними обов'язків у суді в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, виплачується винагорода; відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Зазначені виплати здійснюються територіальними управліннями ДСА за рахунок коштів Державного бюджету України; на час виконання народними засідателями і присяжними своїх обов'язків у суді за місцем основної роботи їм зберігаються всі гарантії та пільги, передбачені законом. Час виконання народним засідателем чи присяжним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення народного засідателя чи присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускаються. Порядок виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд

і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1506[1].

На час виконання обов'язків зі здійснення правосуддя на народних засідателів та присяжних поширюються гарантії незалежності і недоторканності суддів, установлені законом. Такі гарантії забезпечуються передбаченою процесуальним законом процедурою здійснення правосуддя, забороною будь-якого незаконного впливу при здійсненні правосуддя, недоторканністю народного засідателя та присяжного. За обґрунтованим клопотанням народного засідателя, присяжного заходи безпеки щодо них можуть вживатися і після закінчення виконання їх обов'язків.

Статус народного засідателя та присяжного передбачає не тільки сукупність їхніх прав, а і їх обов'язки. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 57 Закону на народних засідателів і присяжних покладено певні обов'язки, передбачені в судоустрійному законодавстві та деталізовані у відповідних процесуальних кодексах.

Народні засідателі беруть участь у здійсненні правосуддя тільки у цивільних правах. Цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного професійного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються правами судді. У цивільному судочинстві народні засідателі беруть участь у розгляді цивільних справ окремого провадження про: обмеження цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Визначення колегії суддів для розгляду конкретної цивільної справи за участю народних засідателів здійснюється автоматизованої системою документообігу суду відповідно до ст. 11[1] ЦПК. Правовий статус народних засідателів характеризується тим, що вони при розгляді цивільної справи користуються рівними правами з головуючим професійним суддею при вирішенні всіх питань, які виникають при розгляді цивільної справи та ухваленні судового рішення.

У кримінальному провадження інститут присяжних почав функціонувати одночасно з набранням чинності Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. Відповідно до частин 3, 9 ст. 31 Кодексу кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально за клопотанням обвину-

[1] Офіційний вісник України. — 2002. — № 42. — Ст. 1930.

ваченого судом присяжних у складі двох професійних суддів і трьох присяжних. На забезпечення зазначеного права передбачено обов'язок прокурора та суду роз'яснити обвинуваченому наявність у нього права подання такого клопотання.

Порядок кримінального провадження в суді присяжних детально регламентовано статтями 383—391 КПК. Судді та присяжні разом вирішують усі питання, пов'язані із судовим розглядом кримінальної справи, крім обрання, скасування та зміни запобіжного заходу щодо обвинуваченого. Відповідно до ч. 1 ст. 386 КПК присяжний має такі процесуальні права: брати участь у дослідженні всіх відомостей і доказів у судовому засіданні; робити нотатки під час судового засідання; з дозволу головуючого ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим особам, які допитуються; просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню при вирішенні питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа. Разом з тим, присяжний зобов'язаний: правдиво відповісти на запитання головуючого і учасників судового провадження щодо можливих перешкод для його участі в судовому розгляді, його стосунків з особами, які беруть участь у кримінальному провадженні, що підлягає розгляду, та поінформованості про його обставини, а також на вимогу головуючого подати необхідну інформацію про себе; додержуватися порядку в судовому засіданні і виконувати розпорядження головуючого; не відлучатися із залу судового засідання під час судового розгляду; не спілкуватися без дозволу головуючого з особами, які не входять до складу суду, стосовно суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього; не збирати відомості, що стосуються кримінального провадження, поза судовим засіданням; не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і стали відомі присяжному в зв'язку з виконанням його обов'язків.

Характерною особливістю участі присяжних у кримінальному процесі є складання ними присяги. Відповідно до листа ВССУ «Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 5 жовтня 2012 р. № 223-1446/0/4-12 після закінчення відбору присяжні за пропозицією головуючого складають присягу такого змісту: «Я (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільно-

му громадянину і справедливій людині». Текст присяги зачитує кожен присяжний, після чого підтверджує, що його права, обов'язки та компетенція йому зрозумілі.

З метою забезпечення незалежності та неупередженості присяжних ст. 389 КПК передбачає заборону прокурору, обвинуваченому, потерпілому та іншим учасникам кримінального провадження протягом усього судового розгляду спілкуватися з присяжними інакше, ніж у порядку, передбаченому процесуальним кодексом.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «статус судді»?
2. Які нормативно визначені вимоги ставляться до претендентів на посаду судді?
3. В якому порядку відбувається призначення та обрання суддів?
4. Визначте основні професійні права та обов'язки судді.
5. Яке значення має спеціальна підготовка суддів? З чого вона складається?
6. Якими є гарантії незалежності суддів?
7. Визначте порядок дисциплінарного провадження щодо судді.
8. Якими є підстави звільнення судді з посади та припинення його повноважень?
9. Дайте визначення правового статусу народного засідателя та присяжного.

Глава 6
ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ

§ 1. Статус, завдання і повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України

Вища кваліфікаційна комісія суддів України — це спеціально створений, колегіальний орган у системі судоустрою, що діє на постійній основі та має статус юридичної особи, метою діяльності якого є формування висококваліфікованого професійного корпусу суддів і здійснення дисциплінарної практики.

Правовий статус ВККСУ визначається Конституцією України і Законом. Порядок роботи ВККСУ визначається регламентом, прийнятим більшістю від її загального складу.

Основними засадами діяльності ВККСУ є: відкритість, гласність, законність, рівність прав учасників засідань, право на оскарження рішень Комісії у передбачених законом випадках, право на захист, колегіальність прийняття рішень, незалежність, об'єктивність, повне з'ясування обставин у дисциплінарній справі, обов'язковість її рішень.

Повноваження ВККСУ визначаються ст. 91 Закону. Залежно від виконуваних завдань повноваження ВККСУ можна виокремити у три групи: 1) формування професійного суддівського корпусу; 2) здійснення дисциплінарної практики; 3) виконання інших повноважень (наприклад забезпечення діяльності самої ВККСУ).

З метою формування професійного суддівського корпусу ВККСУ наділена такими повноваженнями:

— веде облік даних про кількість посад судді у судах загальної юрисдикції, в тому числі вакантних;

— веде облік даних про кількість адміністративних посад у судах загальної юрисдикції та негайно повідомляє відповідну раду суддів, ВРЮ про утворення вакантної посади голови суду, заступника голови суду;

— проводить добір кандидатів на посаду судді вперше, в тому числі організовує проведення щодо них спеціальної перевірки відповідно до закону та приймає кваліфікаційний іспит;

— вносить до ВРЮ рекомендацію про призначення кандидата на посаду судді для подальшого внесення відповідного подання Президентові України;

— надає рекомендацію про обрання на посаду судді безстроково або відмовляє у наданні такої рекомендації;

— визначає потреби в державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України;

— затверджує відповідно до критеріїв, визначених у Положенні про порядок проходження спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, перелік юридичних вищих навчальних закладів, які здійснюватимуть таку підготовку.

Щодо здійснення дисциплінарної практики, то ВККСУ наділена такими повноваженнями:

— на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора України приймає рішення про відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності;

— розглядає заяви та повідомлення про дисциплінарну відповідальність суддів місцевих та апеляційних судів і за наявності підстав порушує дисциплінарні справи та здійснює дисциплінарне провадження;

— приймає рішення за результатами дисциплінарного провадження і за наявності підстав застосовує дисциплінарне стягнення до суддів місцевих та апеляційних судів;

— приймає рішення про дострокове зняття застосованого до судді дисциплінарного стягнення.

ВККСУ може здійснювати й інші повноваження, передбачені законом. Комісія вважається повноважною за умови призначення до її складу не менше восьми членів. Строк повноважень члена Комісії починається з дня проведення першого організаційного засідання і становить шість років.

§ 2. Склад Вищої кваліфікаційної комісії суддів України

Склад ВККСУ формується відповідно до ст. 92 Закону, яким визначено, що Комісія діє у складі одинадцяти членів. Цією ж нормою встановлені вимоги, яким мають відповідати члени ВККСУ, а саме: вони повинні бути громадянами України, мати вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менше двадцяти років.

У різних країнах по-різному утворюються органи, які виконують функції формування суддівського корпусу та здійснюють дисциплінарну практику. Наприклад, у деяких країнах дисциплінарні прова-

дження здійснюються судами, що спеціалізуються на справах такого роду: дисциплінарними комітетами Верховного Суду (Естонія, Словенія — де представлені всі рівні судової системи). У Словаччині є комітети двох рівнів: один, що складається із трьох суддів, інший включає п'ять суддів Верховного Суду. У Литві є комітет суддів, що складається із членів судів загальної юрисдикції та адміністративних судів. У деяких країнах рішення приймається судовою радою, що засідає як дисциплінарний суд (Молдова, Франція, Португалія)[1]. Але в будь-якому разі при формуванні таких органів має дотримуватися принцип, за яким більшість їх складу — це судді, які обираються демократичним шляхом іншими суддями. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» в основу формування складу ВККУ якраз і покладено цей принцип. Отже, до її складу входять шість суддів, які призначаються з'їздом суддів України. Інші члени Комісії на паритетних засадах призначаються з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ (дві особи) та по одній особі — Міністром юстиції України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Головою ДСА. Строк повноважень члена ВККСУ становить шість років з дня набуття повноважень.

Оскільки ВККСУ діє на постійній основі, то Законом до її членів встановлені достатньо жорсткі обмеження стосовно виконання професійних обов'язків за попереднім місцем роботи. Зокрема, члени ВККСУ, призначені з числа суддів, не можуть здійснювати правосуддя. При цьому за ними зберігається право брати участь у вирішенні питань, що розглядаються органами суддівського самоврядування, а за суддями ВСУ та вищих спеціалізованих судів — також участь у вирішенні питань, що розглядаються пленумами цих судів. Інші члени ВККСУ не можуть виконувати професійні обов'язки за основним місцем роботи.

Водночас Закон гарантує, що за членом ВККСУ на час здійснення повноважень зберігаються статус і місце роботи. Порядок формування ВККСУ визначений ст. 93 Закону. Слід зазначити, що всі члени ВККСУ призначаються до її складу, але Законом передбачені різні форми призначення. Якщо члени ВККСУ з числа суддів і представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ призначаються, відповідно, з'їздом суддів України та з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ

[1] Висновок № 3 Консультативної Ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи про принципи й правила, що регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, етичні норми, несумісну з посадою поведінку та неупередженість // Міжнародні стандарти незалежності суддів : зб. док. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — С. 145.

у формі відкритого або таємного голосування, то Міністр юстиції України призначає члена ВККСУ своїм наказом; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини — своїм розпорядженням; Голова ДСА — своїм наказом.

Характерна особливість призначення членів ВККСУ з числа суддів полягає в тому, що з'їзд суддів може обрати більш як шість суддів на випадок вибуття зі складу Комісії одного або кількох членів, призначених за квотою з'їзду суддів України, визначивши черговість їх включення до складу Комісії. Такі особи автоматично набувають повноважень члена ВККСУ в разі вибуття одного або кількох її членів, обраних за квотою з'їзду суддів України.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 6 ст. 93) встановлено, хто не може бути призначений членом ВККСУ: депутати Верховної Ради України поточного скликання, члени Кабінету Міністрів України, голови судів, їх заступники, секретарі судових палат, їх заступники, члени Ради суддів України, ВРЮ, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, особи, які притягувалися до відповідальності за вчинення корупційного діяння, а також особи, які були членами ВККСУ або ВРЮ до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні».

Повноваження члена ВККСУ припиняються відповідно до ст. 93^1 Закону. Підставами припинення повноважень є: закінчення строку, на який його призначено; подання ним заяви про припинення повноважень за власним бажанням; неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; припинення його громадянства; визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; його смерті; якщо законом передбачено таке припинення. Рішення про припинення повноважень приймає ВККСУ.

§ 3. Організація роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України

Після призначення до складу Комісії не менше восьми членів проводиться організаційне засідання Комісії, на якому перевіряються повноваження членів нового складу Комісії, для чого головуючим оголошуються документи, які підтверджують призначення уповноваженими Законом суб'єктами членів складу Комісії.

Після перевірки повноважень членів Комісії обираються Голова, заступник Голови і секретар Комісії в порядку, встановленому ст. 94 Закону і Регламентом ВККСУ від 8 червня 2011 р. № 1802/зп-11.

Голова ВККСУ організовує її роботу, визначає обов'язки заступника, веде засідання Комісії. Обов'язки Голови в разі його відсут-

ності виконує заступник Голови Комісії, а за відсутності заступника Голови — член Комісії, обраний за квотою з'їзду суддів України, який має більший стаж роботи на посаді судді.

Одним з напрямів роботи ВККСУ є здійснення дисциплінарної практики. З метою забезпечення справедливого, неупередженого, своєчасного розгляду дисциплінарної справи у Комісії діє автоматизована система визначення члена ВККСУ, який проводитиме перевірку даних щодо наявності підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Положення про автоматизовану систему визначення такого члена ВККСУ затверджується Радою суддів України за погодженням з ДСА. Формою роботи Комісії є засідання, дати проведення яких і порядки денні визначаються Головою Комісії. Члени Комісії можуть подавати Голові Комісії пропозиції щодо внесення питань для формування порядків денних засідань.

У п. 3.2.2 регламенту ВККСУ визначено, що засідання Комісії проводяться з урахуванням обсягу матеріалів, що надійшли до її секретаріату і підлягають розгляду відповідно до Закону, але, як правило, не рідше одного разу на місяць. Розгляд питань, внесених до порядку денного засідань Комісії, проводиться відкрито. Комісія може провести закрите засідання, якщо розгляд того чи іншого питання порядку денного може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом, або відомостей про особисте життя осіб, стосовно яких вирішується питання, та з інших причин, визнаних Комісією поважними. Рішення про закрите засідання приймається більшістю від загального складу Комісії, одночасно вирішується питання про визначення складу осіб, допущених до участі в закритому засіданні.

Члени ВККСУ є рівноправними і здійснюють свої повноваження відповідно до Закону.

Згідно з ст. 95 Закону член Комісії має право: знайомитися з матеріалами, поданими на розгляд Комісії, брати участь у їх дослідженні та перевірці; наводити свої мотиви та міркування, а також подавати додаткові документи з питань, що розглядаються; вносити пропозиції щодо проекту рішення Комісії з будь-яких питань та голосувати за або проти того чи іншого рішення; викладати письмово окрему думку щодо рішення Комісії; здійснювати інші повноваження, передбачені Законом і регламентом.

Рішення про припинення повноважень члена ВККСУ приймає сама Комісія, про що повідомляє орган, який його призначив.

У разі вибуття члена Комісії, призначеного за квотою з'їзду суддів України, повноваження члена Комісії автоматично набуває особа, обрана за цією ж квотою в порядку черговості її включення до складу ВККСУ, визначеному з'їздом суддів України.

Засідання Комісії є повноважним, якщо в ньому бере участь не менше двох третин від її загального складу. Засідання Комісії проводяться відкрито і гласно, крім випадків, коли Комісія приймає інше рішення. Гласність роботи Комісії забезпечується відкритим обговоренням питань, віднесених Законом до її повноважень, у відкритих засіданнях у присутності учасників засідання та представників засобів масової інформації, які мають вільний доступ до зали засідань.

Комісія публікує звіти і повідомлення про результати засідань на своєму офіційному веб-порталі, у пресі, інформує про них по телебаченню чи з використанням інших засобів масової інформації. Закриті засідання Комісії можуть проводитись для розгляду окремих, визначених Комісією, питань. Представники засобів масової інформації допускаються до зали засідання за списком, складеним структурним підрозділом секретаріату Комісії, відповідальним за зв'язки із засобами масової інформації, після їх акредитації і за наявності службового посвідчення.

Розгляд і вирішення питань на засіданнях і прийняття рішень проводяться Комісією колегіально. Рішення приймаються тільки тими членами Комісії, які брали участь у розгляді питання на її засіданні.

За результатом вирішення питань, віднесених Законом до повноважень Комісії, ухвалюються рішення, які викладаються у письмовій формі. У рішенні зазначаються дата і місце прийняття рішення, склад Комісії, що його прийняв, питання, що розглядалося, мотиви прийнятого рішення. Рішення підписується головуючим і членами Комісії, які брали участь у засіданні. За наявності окремої думки вона викладається членом Комісії у письмовій формі і додається до справи, про що головуючий повідомляє на засіданні, але зміст окремої думки оголошенню на засіданні не підлягає. Рішення ВККСУ може бути оскаржено до суду або до ВРЮ.

З метою здійснення членами ВККСУ належної перевірки наявності підстав для притягнення суддів місцевих та апеляційних судів до дисциплінарної відповідальності діє служба дисциплінарних інспекторів, діяльність якої регулюється Положенням про службу дисциплінарних інспекторів. Служба дисциплінарних інспекторів є структурним підрозділом секретаріату ВККСУ і підпорядковується Голові Комісії, його заступнику, секретарю Комісії та керівнику секретаріату Комісії. До її складу входять тридцять три дисциплінарних інспектори. За кожним членом ВККСУ закріплюється три дисциплінарних інспектори. Дисциплінарні інспектори за дорученням члена Комісії: попередньо аналізують заяви та повідомлення про неправомірні дії суддів з метою виявлення підстав для відкриття дисциплінарних справ і здійснення перевірок; готують проекти висновків про наяв-

ність підстав для притягнення суддів місцевих та апеляційних судів до дисциплінарної відповідальності; виконують інші доручення члена Комісії в ході дисциплінарного провадження відповідно до Закону.

Для організаційного забезпечення діяльності ВККСУ створюється секретаріат. Положення про секретаріат ВККСУ затверджується її рішенням.

Питання для самоконтролю

1. Який статус має ВККСУ? Дайте загальну характеристику її повноважень.
2. Як формується склад ВККСУ?
3. Якими повноваженнями наділені члени ВККСУ?
4. З якою метою створюється служба дисциплінарних інспекторів?
5. Які вимоги встановлені Законом щодо проведення засідань ВККСУ?
6. Дайте характеристику організації роботи ВККСУ.

Глава 7
ВИЩА РАДА ЮСТИЦІЇ

§ 1. Статус, завдання і повноваження Вищої ради юстиції

На шляху побудови сучасної правової держави та судової системи важливим кроком є створення та функціонування в Україні конституційного органу держави — Вищої ради юстиції.

За своїм статусом ВРЮ є колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та, у межах своєї компетенції, про їх дисциплінарну відповідальність.

Повноваження, організація і порядок діяльності ВРЮ визначаються Конституцією України, законами України «Про Вищу раду юстиції», «Про судоустрій і статус суддів» і регламентом ВРЮ, затвердженим рішенням ВРЮ від 4 жовтня 2010 р. № 791/0/15-10.

Демократичність діяльності та функціонування ВРЮ передбачені порядком її формування за участю глави держави, законодавчої та судової гілок влади, а також органів прокуратури та інститутів громадянського суспільства — адвокатури, навчальних і наукових юридичних закладів.

У проекті Конституції України була стаття, яка передбачала створення в Україні Ради Магістратури. До відання цього органу пропонувалось віднести:

1) внесення подання про призначення або усунення з посад суддів;

2) внесення подання про призначення або усунення з посади Генерального прокурора України;

3) прийняття рішення з приводу порушення суддями і прокурорами вимог несумісності;

4) здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів ВСУ та суддів вищих спеціалізованих судів і розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів.

Передбачалось, що Рада магістратури складатиметься з 21 члена. Народна Рада України (таку назву мав парламент у тому варіанті Конституції), Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, Всеукраїнська конференція працівників прокуратури, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ призначатимуть по три члена до Ради Магістратури. За посадою до Ради Магістратури входитимуть Голова Верховного Суду України та Міністр юстиції, а очолюватиме її Президент України.

У зв'язку із запровадженням такої інституції був змінений і порядок призначення на посаду судді. Право першого призначення на посаду судді строком на п'ять років надавалось Президентові України. Усі інші судді мали обиратися Народною Радою України безстроково.

При подальшій роботі над проектом Конституції було змінено назву Рада Магістратури на Вищу раду юстиції. Зміна назви мотивувалася тим, що в Україні ніколи не існувало магістратур і слово «магістратура» для нас не є історичним, крім того у проекті Конституції України не вживалась загальна назва «магістратура» до посад ні в органах прокуратури, ні в судах.

За аналогією до законів таких європейських країн, як Франція та Італія, у проектах Конституції України, поданих на розгляд Верховної Ради України як у першому, так і другому читаннях передбачалось, що Раду Магістратури (згодом — Вищу раду юстиції) повинен очолювати Президент України.

При обговоренні на засіданні Верховної Ради України було запропоновано виключити положення, за яким Вищу раду юстиції очолює Президент України. Внесення такої поправки мотивувалося здебільшого порушенням двох конституційних принципів: поділу влади і незалежності судової влади. Як встановлено ст. 20 Закону України «Про Вищу раду юстиції», її Голова обирається з членів Ради. Водночас, щоб забезпечити незалежність цього колегіального органу і не допустити домінування в керівництві представника однієї гілки влади, в Законі закріплено застереження: Головою ВРЮ не може бути обрано Голову Верховного Суду, Міністра юстиції та Генерального прокурора, які входять до складу Ради за посадою.

28 червня 1996 р. була прийнята Конституція України, у ст. 131 якої проголошено, що в Україні діє новий конституційний орган — Вища рада юстиції і визначено її повноваження, склад і порядок утворення. Однак ВРЮ розпочала свою діяльність майже через два роки після прийняття Конституції через складний, тривалий процес законодавчого забезпечення дії Основного Закону держави, в тому числі — підготовки, опрацювання та прийняття Закону України «Про Вищу раду юстиції».

31 березня 1998 р. відбулось перше засідання ВРЮ, на якому розглядалися організаційні питання, було затверджено тимчасовий регламент Ради та обрано її Голову, заступника Голови і секретарів секцій. Тому цей день і вважають датою утворення Вищої ради юстиції.

Відповідно до ст. 3 Закону «Про Вищу раду юстиції» вона здійснює такі повноваження:

1) вносить подання Президенту України про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;

2) розглядає справи і приймає рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;

3) здійснює дисциплінарне провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів;

4) розглядає скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Рішення з питань, віднесених до компетенції Вищої ради юстиції, приймаються за наявності попередніх висновків відповідного комітету Верховної Ради України, які є обов'язковими.

§ 2. Склад Вищої ради юстиції

Стаття 131 Конституції України і ст. 5 Закону «Про Вищу раду юстиції» визначили, що ВРЮ складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до ВРЮ по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох членів. До складу ВРЮ входять за посадою Голова ВСУ, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Вимоги до членів ВРЮ встановлені у ст. 6 Закону «Про Вищу раду юстиції». На посаду її члена може бути рекомендований громадянин України, не молодший тридцяти п'яти років і не старший шістдесяти чотирьох років, який проживає в Україні не менш як десять останніх років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше десяти років.

У разі якщо відповідно до Закону на посаду члена Вищої ради юстиції має бути призначений суддя, він призначається з числа суддів, обраних на посаду судді безстроково.

Ці вимоги не поширюються на осіб, які входять до складу ВРЮ за посадою.

Вплив на членів ВРЮ у будь-який спосіб забороняється.

Не можуть бути членами ВРЮ особи, які: визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними; які мають не зняту або непога-

шену судимість; були членами ВККСУ або ВРЮ до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», крім членів ВРЮ, які повинні увійти до її нового складу за посадою, а також ті особи, що перебувають на адміністративних посадах у судах, крім членів, які входять до складу ВРЮ за посадою.

Порядок призначення членів ВРЮ закріплений у Законі України «Про Вищу раду юстиції» і залежить від органу, що їх призначає:

1. Члени Вищої ради юстиції призначаються Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Два з трьох членів ВРЮ, які призначаються Верховною Радою України, повинні бути суддями. Пропозиції щодо кандидатур на посади членів ВРЮ вносяться депутатськими групами і фракціями. Призначеним на посаду члена ВРЮ вважається кандидат, який за результатами таємного голосування одержав більшість голосів від конституційного складу Верховної Ради України.

2. Президент України видає указ про призначення членів ВРЮ. Два з трьох її членів, які призначаються Президентом України, повинні бути суддями.

3. Кандидатури на посади членів ВРЮ обираються з числа суддів з'їздом суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду і включаються в бюлетень для прийняття рішення з'їздом суддів України шляхом таємного голосування по кожній кандидатурі. Призначеним на посаду члена Вищої ради юстиції вважається кандидат, який за результатами таємного голосування отримав більшість голосів від числа обраних делегатів з'їзду суддів України. У разі якщо голосування проводиться по кандидатурах, кількість яких перевищує квоту для призначення на посади членів ВРЮ, призначеними вважаються кандидати, які набрали більше голосів, ніж інші кандидати. За результатами голосування головуючим і секретарем з'їзду підписується рішення про призначення членів ВРЮ.

4. З'їзд адвокатів України призначає трьох членів ВРЮ, одного з яких — з числа суддів. Порядок скликання і проведення з'їзду адвокатів України визначаються Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Рішення з'їзду адвокатів України приймаються шляхом голосування більшістю голосів делегатів, які беруть участь у з'їзді.

5. З'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ призначає трьох членів ВРЮ, одного з них — з числа суддів. Делегати на з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ обираються на республіканській (Автономної Республіки Крим), обласних, міських (міст Києва і Севастополя) конференціях працівників цих закладів та установ.

Від вищих навчальних юридичних закладів, факультетів і наукових установ Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя обираються на з'їзд по п'ять делегатів.

6. Всеукраїнська конференція працівників прокуратури призначає двох членів ВРЮ, одного з яких — з числа суддів. Представники на всеукраїнську конференцію працівників прокуратури обираються на республіканській (Автономної Республіки Крим), обласних, міських (міст Києва і Севастополя) конференціях працівників прокуратури. Участь у цих конференціях можуть брати всі відповідальні працівники органів прокуратури відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Якщо на конференції було висунуто на посаду членів ВРЮ більш як два кандидати і ніхто з них не був обраний або був обраний тільки один, проводиться повторне голосування по двох кандидатурах, які набрали в першому турі більше голосів делегатів конференції, ніж інші.

Якщо при повторному голосуванні не обрано в межах квоти необхідної кількості членів ВРЮ, то нове голосування проводиться з висуненням інших кандидатів на вільні посади її членів.

Якщо на конференції висунуто не більше двох кандидатів і ніхто з них не отримав необхідної більшості голосів, то для заміщення вільних посад членів ВРЮ проводиться нове голосування по інших кандидатах.

ВРЮ є повноважною за умови призначення на посаду не менш як трьох четвертих від її конституційного складу і складення ними присяги, враховуючи осіб, які входять до ВРЮ за посадою.

Перше засідання ВРЮ скликається через тиждень після складення присяги всіма її членами.

Член ВРЮ перед вступом на посаду складає на засіданні Верховної Ради України присягу такого змісту: «Присягаю сумлінно, чесно і неупереджено виконувати обов'язки члена Вищої ради юстиції з метою забезпечення формування корпусу суддів із числа високопрофесійних і чесних юристів і додержання закону та етики в діяльності суддів і прокурорів».

Відмова скласти присягу має наслідком втрату членства у ВРЮ. Виконуючи свої повноваження, член ВРЮ має такі права:

— вести особистий прийом громадян;

— брати участь у засіданні секції, до складу якої він входить;

— вносити пропозиції щодо удосконалення роботи Ради, її секретаріату;

— за згодою Голови Ради залучати працівників структурних підрозділів секретаріату Ради (далі — секретаріат) для підготовки питань, що виносяться на розгляд Ради та секції Ради;

— ознайомлюватися у відповідному структурному підрозділі секретаріату з усіма матеріалами, що стосуються питань порядку денного засідань секції та Ради;

— вносити пропозиції щодо заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників структурних підрозділів секретаріату;

— відмовитися від проведення перевірки відомостей, викладених у зверненні або рішенні ВККСУ, якщо він прямо чи побічно перебуває у стосунках із суддею, стосовно якого повинна здійснюватись перевірка, або причетний до справ, які розглядав чи розглядає цей суддя, або є інші обставини, що викликають сумнів у його неупередженості;

— відкликати внесену пропозицію про звільнення судді з посади чи про відкриття дисциплінарного провадження;

— ініціювати скликання засідання Ради;

— здійснювати інші повноваження згідно з регламентом.

Повноваження члена ВРЮ, відповідно до ст. 18 Закону України «Про Вищу раду юстиції» припиняються у разі:

1) закінчення строку, на який його призначено;

2) набрання законної сили обвинувальним щодо нього вироком суду;

3) втрати ним громадянства України;

4) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;

5) наявності підстав, визначених у ст. 7 зазначеного Закону;

6) подання ним за власним бажанням заяви про припинення повноважень;

7) неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я за наявності медичного висновку, підтвердженого судом;

8) порушення присяги або скоєння аморального вчинку. У разі порушення присяги особою, яка входить до складу Вищої ради юстиції за посадою, Вища рада юстиції приймає і направляє до органу, який її обрав чи призначив, рішення щодо доцільності продовження нею повноважень;

9) звільнення з посади, із зайняттям якої він входить до складу Вищої ради юстиції;

10) його смерті;

11) у випадках, передбачених законом.

Особи, які входять до ВРЮ за посадою, вибувають з її складу з дня звільнення з посади. Призначення нового члена ВРЮ замість вибулого здійснюється не пізніше двох місяців з дня прийняття відповідних рішень.

Керівництво роботою ВРЮ здійснює її Голова, а в разі його відсутності — заступник Голови ВРЮ.

Голова ВРЮ обирається з її членів на три роки, без права переобрання, на першому засіданні ВРЮ таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів з будь-якою кількістю кандидатур, запропонованих членами ВРЮ. Голову ВРЮ не може бути обрано із членів ВРЮ, які входять до її складу за посадою. Порядок голосування встановлюється ВРЮ. Рішення про обрання Голови ВРЮ вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більше половини від її конституційного складу.

Статті 21 і 22 Закону про ВРЮ закріплюють повноваження Голови ВРЮ та його заступника. Голова, заступник Голови, секретарі секцій ВРЮ працюють на постійній основі. Особи, призначені до складу ВРЮ, крім народних депутатів України, на час виконання обов'язків членів ВРЮ на постійній основі прикомандировуються до неї із збереженням за ними посад, які вони займали, та відповідних пільг.

§ 3. Організація роботи Вищої ради юстиції

У структурі ВРЮ працюють секції:

1) з питань призначення суддів на посади та звільнення їх з посад;

2) дисциплінарна секція — для здійснення дисциплінарного провадження, розгляду скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності і прийняття рішення про порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності.

Персональний склад секції затверджується на засіданні ВРЮ. Кількісний склад секції визначається з урахуванням характеру та обсягу питань, розгляд яких належить до компетенції Ради, а персональний — з урахуванням побажань членів Ради і потреб забезпечення ефективної роботи цього конституційного органу.

Організація роботи секції здійснюється секретарем секції, який обирається відкритим голосуванням з кандидатур, запропонованих членами ВРЮ, крім тих, які входять до неї за посадою. Секція складає висновки в межах її компетенції та подає їх на розгляд ВРЮ.

Секція з питань призначення суддів на посади та звільнення їх з посад вивчає:

— рекомендації (результати конкурсу на заміщення вакантної посади в суді) ВККСУ та матеріали щодо призначення кандидатів на посади суддів;

— скарги кандидатів на посади суддів на рішення ВККСУ щодо встановлення результатів кваліфікаційного іспиту;

— скарги кандидатів на рішення ВККСУ щодо відмови у рекомендуванні для обрання на посади суддів безстроково;

— подання відповідної ради суддів і матеріали про призначення суддів на посади голови суду, заступника голови суду та про звільнення з цих посад;

— пропозиції члена ВРЮ або ВККСУ та матеріали щодо звільнення судді з посади за особливих обставин;

— пропозиції члена ВРЮ або повідомлення ВККСУ і матеріали щодо звільнення судді з посади за загальними обставинами;

— заяви суддів і матеріали щодо звільнення їх з посад за власним бажанням та у відставку.

Дисциплінарна секція вивчає:

— подання члена Ради та відповідні матеріали про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів ВСУ, вищих спеціалізованих судів;

— пропозиції народних депутатів України, Голови ВСУ, голів вищих спеціалізованих судів, Міністра юстиції України, Генерального прокурора України або ВККСУ і матеріали стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;

— скарги суддів і прокурорів на рішення про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності;

— заяви суддів ВСУ, вищих спеціалізованих судів про дострокове зняття дисциплінарного стягнення.

Формою роботи секцій і ВРЮ є засідання, дати проведення яких і проекти порядків денних визначає Голова Ради. На засіданнях секції попередньо розглядаються питання, віднесені до повноважень Ради згідно із законодавством (пропозиції, рекомендації, подання, заяви тощо). На засіданнях Ради розглядаються зазначені питання разом з висновками секцій.

При ВРЮ можуть створюватися тимчасові колегіальні органи (комісії), компетенція, склад і порядок діяльності яких визначаються законами.

Організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності ВРЮ здійснює секретаріат. Положення про секретаріат ВРЮ, його структуру і штат затверджуються ВРЮ.

Секретаріат також забезпечує надання інформації за запитами, адресованими ВРЮ, відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Керівник та інші посадові особи секретаріату ВРЮ є державними службовцями. Керівник секретаріату підпорядкований безпосередньо Голові ВРЮ і має заступників, які призначаються на посади та звільняються з посад Головою ВРЮ за поданням керівника секретаріату.

Офіційні матеріали ВРЮ публікуються у Бюлетені Верховного Суду України, а у термінових випадках — у газетах «Голос України»

та «Урядовий кур'єр». Акти ВРЮ, інша інформація про ВРЮ та її діяльність підлягають обов'язковому оприлюдненню відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Відповідний структурний підрозділ секретаріату не пізніш як за 5 днів до дня проведення засідання секції та ВРЮ повідомляє членів ВРЮ про дату його проведення і надсилає проект порядку денного. Також членам ВРЮ надсилаються інформаційні матеріали з питань, винесених на розгляд.

Член ВРЮ має право подати пропозиції про включення до порядку денного засідань додаткових питань або виключення певних питань.

Засідання ВРЮ вважається правомочним, якщо на ньому присутня більшість від її конституційного складу.

Засідання ВРЮ проводяться відкрито. Особи, які бажають бути присутніми на засіданнях, допускаються до зали до початку засідання за наявності вільних місць. Представники засобів масової інформації допускаються до зали засідання за списком, складеним прес-службою ВРЮ після їх акредитації і за наявності службового посвідчення та вільних місць. Якщо розгляд того чи іншого питання порядку денного може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом, або відомостей про особисте життя осіб, стосовно яких вирішується питання, або з інших поважних причин, за рішенням більшості від складу секції може бути проведене закрите засідання секції, а за рішенням більшості від конституційного складу ВРЮ — закрите засідання ВРЮ.

Формами звертання до головуючого і членів ВРЮ є слова: «Шановний головуючий», «Шановний члене Ради». Допускається також звертання за прізвищем або за ім'ям та по батькові.

На засіданні Вищої ради юстиції ведеться протокол.

Перед розглядом питання на засіданні ВРЮ головуючий роз'яснює запрошеній особі її права. Особи, стосовно яких розглядаються питання, та суб'єкти звернення до ВРЮ зобов'язані використовувати надані права лише в інтересах повного, всебічного та об'єктивного з'ясування всіх обставин, які сприятимуть прийняттю законного, обґрунтованого та справедливого рішення.

Рішення приймається більшістю від конституційного складу ВРЮ, якщо інше не передбачено законом. Рішення ВРЮ приймається у приміщенні, бути присутніми в якому іншим особам, крім членів ВРЮ, забороняється.

Член ВРЮ не може брати участі в розгляді питання і підлягає відводу, якщо встановлено, що він особисто, прямо чи побічно, заінтересований у результаті справи, є родичем особи, стосовно якої розглядається питання, або якщо встановлені інші обставини, що

викликають сумнів у його неупередженості. За наявності таких обставин член ВРЮ повинен заявити самовідвід. За таких самих обставин відвід члену ВРЮ може заявити особа, за поданням якої розглядатиметься питання, а також особа, стосовно якої вирішується питання, чи особа, яка подала скаргу. Відвід може бути заявлено в будь-який час до прийняття ВРЮ рішення. Відвід має бути мотивований і викладений у письмовій формі до початку розгляду питання. Рішення про відвід (самовідвід) приймається більшістю членів ВРЮ, які беруть участь у засіданні, таємно в нарадчій кімнаті, за відсутності члена ВРЮ, питання про відвід (самовідвід) якого вирішується.

Вища рада юстиції відповідно до ст. 27 Закону про ВРЮ приймає такі акти:

1) подання про призначення суддів;

2) подання про звільнення суддів з посади;

3) рішення про порушення вимог щодо несумісності;

4) рішення про дисциплінарну відповідальність;

5) рішення за скаргою на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності;

6) рішення про звільнення члена ВРЮ у випадках, передбачених у ст. 18 вказаного Закону;

7) рішення у скарзі на результати кваліфікаційного іспиту кандидатів на посаду судді;

8) рішення у скарзі на відмову в рекомендуванні для обрання кандидатом на посаду судді безстроково;

9) інші акти в межах своїх повноважень.

ВРЮ приймає також нижчеперелічені процедурні акти:

1) ухвали про відкриття дисциплінарного провадження;

2) ухвали про відкриття провадження щодо порушення вимог законодавства про несумісність;

3) рішення про відмову в поданні про призначення;

4) рішення про відвід (самовідвід) члена ВРЮ;

5) інші процедурні акти, необхідні для здійснення своїх функцій.

Протягом п'ятнадцяти днів з дня проведення засідання відповідний структурний підрозділ секретаріату остаточно оформлює прийнятий ВРЮ акт і передає на підпис Голові ВРЮ.

Член ВРЮ, який має окрему думку щодо змісту рішення, може викласти її письмово у п'ятиденний строк з дня прийняття рішення ВРЮ. Окрема думка долучається до рішення ВРЮ. Підписані Головою ВРЮ акти реєструє відповідний структурний підрозділ секретаріату. Копії рішень ВРЮ та витяги з протоколів засідань виготовляються і видаються на вимогу осіб, стосовно яких прийняті такі рішення, з дозволу Голови ВРЮ або його заступника та засвідчуються керівником секретаріату.

Акти ВРЮ можуть бути оскаржені виключно до ВАСУ в порядку, встановленому КАС Рішення ВАСУ щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності ВРЮ в порядку, визначеному КАС.

За невиконання чи несвоєчасне виконання актів ВРЮ, ухилення від подання або порушення строків подання ВРЮ витребуваних документів і матеріалів посадові особи несуть відповідальність згідно із законом.

Протягом 15 років ВРЮ було проведено 186 засідань, на яких прийнято більше 12,1 тис. актів. Загалом за звітний період членам ВРЮ було надано більше 3,5 тис. доручень на проведення перевірок. Доручення стосувалися 4,9 тис. суддів і кандидатів на посади суддів і видавалися для проведення перевірок: відомостей щодо наявності підстав для звільнення судді з посади за порушення присяги чи вимог щодо несумісності; відомостей щодо наявності підстав для порушення дисциплінарного провадження стосовно суддів ВСУ і вищих судів; скарг суддів і кандидатів на посади суддів; рефератів кандидатів на посади суддів уперше. Видано також 4 доручення для проведення перевірок відомостей про порушення прокурорами вимог щодо несумісності.

За роки діяльності ВРЮ її членами внесено 555 пропозицій про звільнення суддів з посад за порушення присяги. Підготовлено 618 рецензій на реферати кандидатів на посади суддів уперше та більше 1,3 тис. довідок. За результатами розгляду пропозицій членів ВРЮ прийнято 123 рішення про внесення подання про звільнення 107 суддів з посад за порушення присяги; затверджено результати більше 1 тис. перевірок з висновком про відсутність підстав для внесення подань про звільнення суддів місцевих та апеляційних судів з посад за порушення присяги.

У співпраці з кваліфікаційними комісіями суддів ВРЮ розглянуто 222 рекомендації кваліфікаційних комісій суддів про звільнення суддів з посад за порушення присяги. Із вказаної кількості ВРЮ прийнято рішення про задоволення 60 рекомендацій та внесення подань про звільнення суддів з посад за порушення присяги, 128 рекомендацій відхилено, 10 — залишено без розгляду чи взято до відома, за наслідками розгляду 24 рекомендацій прийняті рішення про закриття проваджень. ВРЮ розглянуто 266 скарг суддів на рішення кваліфікаційних комісій (з 2010 року — ВККСУ) про притягнення до відповідальності, 154 з яких — задоволено. Протягом дії, із серпня 2010 р., повноважень ВРЮ щодо розгляду скарг на рішення ВККС, прийнятих у процесі призначення чи обрання суддів на посаду, розглянуто 37 скарг. За результатами їх розгляду задоволено лише 4 скарги (всі щодо обрання на посаду судді безстроково), 33 — залишені без задоволення, а рішення ВККС — без змін (з них 12 — щодо об-

рання на посаду судді безстроково, 21 — щодо встановлення результатів кваліфікаційного іспиту). 12 скарг залишено без розгляду або взято до відома, оскільки порушені в них питання не належать до встановлених Законом повноважень ВРЮ.

За роки діяльності ВРЮ розглянуто 7,2 тис. матеріалів про внесення подань Президентові України про призначення кандидатів на посади суддів. За поданням ВРЮ на посади суддів призначено 6,3 тис. осіб. Частка таких рішень у загальній кількості актів, прийнятих за результатами розгляду рекомендацій ВККСУ становить лише 12,09%. За час своєї діяльності ВРЮ правомірно прийняла 872 рішення про відмову у внесенні подань Президентові України про призначення кандидатів.

ВРЮ було прийнято — рішень стосовно внесення подань про звільнення 2075 суддів з посад. Найпоширеніші причини звільнення суддів: вихід у відставку (66,6% від 194 загальної кількості суддів, стосовно яких внесено подання), власне бажання судді (14,5%) та порушення присяги судді (8,1%). Протягом своєї діяльності ВРЮ внесені подання про звільнення за особливих обставин стосовно 200 суддів: 32 — у зв'язку з набранням законної сили обвинувальних вироків щодо них, 167 — за порушення присяги, одне — у зв'язку з порушенням вимог щодо несумісності. З усіх прийнятих ВРЮ актів щодо звільнення суддів за особливих обставин 16 визнано незаконними. Представники ВРЮ брали участь у 1,4 тис. судових засідань.

Починаючи із серпня 2010 р., ВРЮ, за поданням рад суддів, призначено на посади голів і заступників голів судів 591 особу: у 2010 р. — 51 суддю, у 2011 р. — 322, у 2012 р. — 218. Із загальної кількості суддів, призначених на адміністративні посади, 439 — призначено в загальні суди, 91 — у господарські, 61 — в адміністративні.

З 1998 р. ВРЮ проведено 210 перевірок і затверджено їх результати з висновком про недоцільність відкриття дисциплінарного провадження стосовно суддів ВСУ та вищих спеціалізованих судів і відсутність підстав для звільнення суддів вказаних судів з посад за порушення присяги.

Із 1998 р. розглянуто тільки три скарги прокурорів на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності, з яких задоволено, частково задоволено, залишено без задоволення по одній скарзі.

Питання для самоконтролю

1. Який статус має ВРЮ? Дайте загальну характеристику її повноважень.
2. Як формується склад ВРЮ?
3. Якими повноваженнями наділені члени ВРЮ?
4. Дайте характеристику організації роботи ВРЮ.

Глава 8

СУДДІВСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

§ 1. Поняття і завдання суддівського самоврядування

Незалежність суду і суддів є одним з найголовніших принципів функціонування судової системи. Створення системи органів суддівського самоврядування є однією з гарантій незалежності суддів. Наявність даної системи органів у державі є свідченням існування сильної та незалежної судової влади. Саме рівень розвитку суддівського самоврядування демонструє можливість самостійного існування судової влади за допомогою засобів і механізмів, передбачених чинним законодавством.

Суддівське самоврядування в Україні створено для самостійного колективного вирішення професійними суддями питань внутрішньої діяльності судів.

Суддівське самоврядування — це професійна публічна корпорація осіб, які володіють статусом судді. Суддівське самоврядування діє через спеціально створені на підставі закону органи — органи суддівського самоврядування. По суті, органи суддівського самоврядування є формою самоорганізації суддів. За допомогою цих органів судді реалізують можливість вироблення спільних узгоджених рішень з питань функціонування судової влади, вдосконалення законодавства та гарантій незалежності суддів.

Суддівське самоврядування є однією з гарантій забезпечення самостійності судів і незалежності суддів. Діяльність органів суддівського самоврядування має сприяти створенню компетентних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їх діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів.

Як зазначено у ст. 130 Конституції України, «Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування». Лаконічність норми Конституції України є цілком обґрунтованою, оскільки інші питання регламентовані Законом.

У Законі визначено, що до питань внутрішньої діяльності судів належать питання організаційного забезпечення судів і діяльності суддів, соціальний захист суддів та їхніх сімей, а також інші питання, які безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Рішення із зазначених питань приймаються органом суддівського самоврядування відповідно до закону.

До завдань суддівського самоврядування належить вирішення питань щодо:

1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;

2) зміцнення незалежності судів, суддів, захист від втручання в їхню діяльність;

3) участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів і контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення;

4) вирішення питань щодо призначення суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом;

5) призначення суддів КСУ;

6) призначення суддів до складу ВРЮ та ВККСУ в порядку, встановленому законом.

Перелік завдань суддівського самоврядування, наведений у ч. 4 ст. 113 Закону не є вичерпним, оскільки у процесі вдосконалення судової влади та судоустрою можуть з'явитися й інші завдання.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає такі організаційні форми суддівського самоврядування:

1) збори суддів місцевого суду, апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, ВСУ;

2) ради суддів відповідних судів;

3) конференції суддів відповідних судів;

4) Рада суддів України;

5) з'їзд суддів України.

Новий Закон «Про судоустрій і статус суддів» вніс певні зміни до законодавства, яке діяло раніше: якщо збори суддів проводяться в усіх судах, то ради суддів створюються тільки у відповідних судах, проводяться конференції суддів відповідних судів, на нових умовах створюється і діє Рада суддів України і скликається з'їзд суддів України.

Усі органи суддівського самоврядування здійснюють свою діяльність на основі принципів *колегіальності, гласності, незалежності суддів* і *невтручання в судову діяльність*. Слід зазначити, що організація і діяльність окремих органів суддівського самоврядування грунтується на додаткових принципах (наприклад *виборності, змінюваності* та *підзвітності*).

Колегіальність передбачає розгляд і прийняття рішень по всіх питаннях, віднесених до компетенції органів суддівського самоврядування, спільно, не допускаючи одноособовості.

Гласність дістає вияв у відкритості розгляду і прийняття рішень органами суддівського самоврядування. Допускаються закриті засідання органів суддівського самоврядування та прийняття рішень, інформація про які недоступна громадянам України.

Органи суддівського самоврядування, як і державні органи, посадові особи, громадські організації, при здійсненні своїх функцій не можуть втручатися в судову діяльність або обмежувати незалежність суддів. Тобто органи, що створюються суддями, не можуть впливати на суддів при здійсненні ними правосуддя. У цьому і проявляються принципи незалежності суддів і невтручання в судову діяльність.

Органи суддівського самоврядування, взаємодіючи із судами, ДСА, правоохоронними органами, мають сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, недоторканність і безпеку суддів, забезпечувати захист суддів від втручання у судову діяльність третіх осіб, а також підвищувати рівень роботи з кадрами в системі судів.

Правова основа діяльності суддівського самоврядування складається з Конституції України, Закону, а також регламентів і положень, що приймаються органами суддівського самоврядування.

§ 2. Збори суддів

Збори суддів є «первинними» органами суддівського самоврядування, оскільки створюються в усіх судах України, незалежно від ланки судової системи. Зокрема, збори суддів можуть скликатися як у районному суді, так і в ВСУ. До складу зборів суддів окремого суду входять всі члени (судді) даного суду. Для організації роботи зборів суддів немає необхідності розробляти та затверджувати будь-які акти (регламенти), хоча це не заборонено законом.

Збори суддів — це зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду і приймають колективні ріщення з обговорюваних питань.

Збори суддів скликаються головою відповідного суду за власною ініціативою або на вимогу не менш як третини від загальної кількості суддів даного суду. Збори суддів місцевих та апеляційних судів скликаються у міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці.

Збори суддів є повноважними, якщо на них присутні більше половини від загальної кількості суддів даного суду. На збори суддів

можуть запрошуватися працівники апарату суду, інші особи. У голосуванні беруть участь лише судді цього суду.

Поняття «загальна кількість суддів даного суду» може мати два значення:

- загальна кількість суддів за штатним розкладом;
- загальна кількість суддів, які займають суддівські посади.

У Законі дане поняття вживається у другому значенні, оскільки, якщо виходити із загальної кількості суддів за штатним розкладом, то за відсутності навіть одного судді (хвороба, відпустка тощо) скликати збори в установлені строки не завжди буде можливим (це стосується судів з невеликою кількістю суддів).

Збори суддів місцевих та апеляційних судів:

1) обговорюють питання внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду і приймають з цих питань рішення, які є обов'язковими для суддів і працівників даного суду;

2) визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ відповідної судової юрисдикції за пропозицією голови суду;

3) заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в даному суді, та керівника апарату суду;

4) обирають таємним голосуванням з числа суддів цього суду делегатів на конференцію суддів;

5) здійснюють інші повноваження, передбачені законодавством.

Збори суддів можуть звертатися з пропозиціями щодо питань діяльності суду до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути ці пропозиції і дати відповідь по суті.

Збори суддів можуть обговорювати питання щодо практики застосування законодавства, розробляти відповідні пропозиції стосовно вдосконалення такої практики і законодавства, вносити свої пропозиції на розгляд вищого спеціалізованого суду та ВСУ.

Збори суддів місцевих загальних судів обирають слідчих суддів.

Збори суддів апеляційних судів загальної юрисдикції обирають на основі пропозицій, поданих зборами суддів місцевих судів загальної юрисдикції, делегатів цих судів на відповідну конференцію суддів.

Згідно з Положенням про збори суддів Верховного Суду України, затвердженим рішенням зборів суддів ВСУ від 16 квітня 2004 р., збори суддів ВСУ є органом суддівського самоврядування, який вирішує питання внутрішньої діяльності Суду, не пов'язані зі здійсненням правосуддя.

Президія ВСУ скликає збори з власної ініціативи, за пропозицією Голови ВСУ або на вимогу суддів ВСУ. Остання вважається

оформленою належним чином, якщо вона підписана 1/3 від загальної кількості суддів.

Збори суддів вищого спеціалізованого суду скликаються за пропозицією голови відповідного суду або на вимогу не менш як третини від загальної кількості суддів даного суду.

Збори суддів ВСУ, збори суддів вищого спеціалізованого суду скликаються у міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці.

У рішенні про скликання зборів наводиться перелік питань, які вносяться на їх розгляд.

Збори суддів ВСУ, збори суддів вищого спеціалізованого суду є повноважними, якщо на них присутні більше половини від загальної кількості суддів даного суду. На збори суддів можуть запрошуватися працівники апарату суду, інші особи. У голосуванні беруть участь лише судді даного суду.

Збори суддів ВСУ, збори суддів вищого спеціалізованого суду:

1) обговорюють питання внутрішньої діяльності суду або роботи конкретних суддів чи працівників апарату суду і приймають з цих питань рішення, які є обов'язковими для суддів та працівників даного суду;

2) заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в суді, та керівника апарату суду;

3) здійснюють інші повноваження, визначені законодавством.

Збори суддів вищого спеціалізованого суду визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ відповідної судової юрисдикції за пропозицією голови вищого спеціалізованого суду, приймають рішення про утворення та склад судових палат вищого спеціалізованого суду і призначають, за пропозицією голови вищого спеціалізованого суду, секретарів судових палат.

Збори суддів ВСУ та суддів вищого спеціалізованого суду можуть звертатися з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності суду до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які зобов'язані розглянути ці пропозиції і дати відповідь по суті.

Збори суддів ВСУ та збори суддів вищого спеціалізованого суду в порядку, встановленому Законом, обирають делегатів на з'їзд суддів України.

Виконання рішень зборів суддів за дорученням зборів покладається на голову відповідного суду або його заступника, а рішень зборів суддів ВСУ — на його Президію.

Органи суддівського самоврядування не відповідають за виконання рішень зборів суддів, оскільки вони є організаційними формами суддівського самоврядування, які приймають колективні рішення і не мають владних повноважень.

§ 3. Конференції і ради суддів

Конференція суддів — це зібрання суддів відповідних судів, на якому вони обговорюють питання діяльності цих судів та приймають колективні рішення з обговорюваних питань. Делегати на конференцію обираються на зборах відповідних судів.

До компетенції конференцій суддів Законом віднесено широке коло питань, а саме:

1) обговорення і вирішення питання щодо фінансування та організаційного забезпечення діяльності відповідних судів, заслуховування з цих питань інформації представників ДСА;

2) заслуховування відповідних рад суддів, інформації Голови ДСА;

3) формування відповідної ради суддів;

4) затвердження положення про раду суддів;

5) розроблення пропозиції для внесення на розгляд з'їзду суддів України;

6) звернення з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності відповідних судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

7) обрання делегатів на з'їзд суддів України;

8) ініціювання проведення позачергового з'їзду суддів України в порядку, встановленому Законом;

9) обговорення інших питань, віднесених до повноважень органів суддівського самоврядування відповідно до законодавства.

Конференція суддів приймає рішення, які є обов'язковими для рад суддів і суддів відповідних судів. Конференція суддів обирає відкритим або таємним голосуванням з числа делегатів конференції раду суддів, яка є виконавчим органом конференції суддів.

Конференція суддів скликається не рідше одного разу на рік за ініціативою відповідної ради суддів. Конференція суддів може бути скликана також за пропозицією не менш як однієї третини від складу делегатів останньої конференції суддів. У разі неприйняття радою суддів зазначеної пропозиції ініціатори скликання конференції (не менш як одна третина від складу делегатів останньої конференції) утворюють організаційне бюро із скликання конференції суддів, яке має повноваження ради суддів щодо скликання конференції.

Про день і час початку роботи конференції та питання, що вносяться на її обговорення, судді відповідних судів повідомляються не пізніш як за п'ятнадцять днів до початку роботи конференції.

Щоб конференція суддів відповідного суду була повноважною, потрібна участь у її роботі кваліфікованої більшості її делегатів — не менше двох третин від загальної кількості, оскільки рішення конференції приймаються тільки делегатами, хоча на конференції можуть бути присутні й судді, які не є делегатами.

Процедура проведення конференції суддів установлена законодавцем за загальноприйнятою схемою проведення різних зборів, конференцій, з'їздів:

— відкриття конференції головою ради суддів або уповноваженим представником організаційного бюро;

— обрання президії конференції, яка організовує роботу конференції суддів;

— обрання робочих органів конференції;

— затвердження порядку денного конференції;

— затвердження регламенту конференції;

— обговорення питань порядку денного конференції;

— прийняття рішень з обговорюваних питань більшістю голосів делегатів конференції відкритим або таємним голосуванням.

Відповідно до Закону у системі судоустрою України діють 3 види конференцій суддів залежно від спеціалізації судів:

— конференція суддів загальних судів, до складу якої входять по два судді від Автономної Республіки Крим, кожної області, міст Києва та Севастополя, з яких один суддя є представником місцевих загальних судів, один суддя є представником апеляційного суду відповідної адміністративно-територіальної одиниці, шість суддів ВССУ, один суддя ВСУ;

— конференція суддів господарських судів, до складу якої входять по одному судді від кожного місцевого та апеляційного господарського суду, шість суддів ВГСУ, один суддя ВСУ;

— конференція суддів адміністративних судів, до складу якої входять по одному судді від кожного місцевого та апеляційного адміністративного суду, шість суддів ВАСУ, один суддя ВСУ.

У період між конференціями суддів функції суддівського самоврядування виконує рада суддів, яка звітує про свою діяльність перед відповідною конференцією суддів та обирається конференцією суддів відповідного суду, тобто обираються та діють ради суддів загальних судів, господарських судів і адміністративних судів.

Рада суддів обирається у складі 11 суддів, причому судді, які займають адміністративні посади в судах, секретарі судових палат не можуть бути членами ради суддів. Роботою ради суддів керує обраний нею голова ради, рада також обирає заступника голови та секретаря ради суддів.

Відповідно до Закону рада суддів:

1) здійснює контроль за організацією діяльності відповідних судів, заслуховує інформацію голів цих судів про діяльність судів, інформацію Голови ДСА з питань організаційно-матеріального забезпечення відповідних судів;

2) розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту і побутового забезпечення суддів та їхніх сімей, заслуховує з цих питань представників ДСА, приймає відповідні рішення;

3) звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності відповідних судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4) приймає інші рішення з питань, віднесених до її повноважень.

Рада суддів звітує про свою діяльність перед відповідною конференцією суддів.

Рада суддів організовує й контролює виконання рішень конференції, вирішує питання скликання конференції. Рішення ради суддів є обов'язковим для суддів, які обіймають адміністративні посади у відповідних судах, і скасувати його може лише конференція суддів.

§ 4. З'їзд суддів України. Рада суддів України

Найвищим органом суддівського самоврядування є з'їзд суддів України.

З'їзд суддів України має такі повноваження:

1) заслуховує звіти Ради суддів України і рад суддів про виконання завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів;

2) заслуховує інформацію ВККСУ та голови ДСА про їх діяльність;

3) призначає та звільняє суддів КСУ відповідно до Конституції і законів України;

4) призначає членів ВРЮ та приймає рішення про припинення їх повноважень відповідно до Конституції і законів України;

5) призначає членів ВККСУ;

6) звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності судів до органів державної влади та їх посадових осіб;

7) обирає Раду суддів України;

8) розглядає інші питання суддівського самоврядування відповідно до законодавства.

З усіх питань, що обговорюються, з'їздом суддів приймаються відповідні рішення, які є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування та всіх суддів України.

Чергові з'їзди суддів України скликаються один раз на два роки, однак можуть скликатися і позачергові з'їзди суддів України. Позачерговий з'їзд суддів України може бути скликаний за рішенням

Ради суддів України або конференції суддів відповідних судів, при цьому конференція суддів, яка скликає з'їзд суддів України, схвалює попередній перелік питань, що виносяться на обговорення з'їзду, та визначає дату, місце проведення з'їзду і загальну кількість делегатів з'їзду з урахуванням того, що від конференцій суддів обирається рівна кількість делегатів. У з'їзді суддів беруть участь також по три делегати від КСУ та ВСУ.

На з'їзді суддів України можуть бути присутні Президент України, Голова Верховної Ради України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, члени ВРЮ, ВККСУ, Міністр юстиції України.

Якщо Рада суддів України не скликає з'їзд суддів на вимогу конференції суддів, то ініціатори скликання позачергового з'їзду утворюють організаційний комітет зі скликання з'їзду суддів України, який невідкладно в газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» публікує інформацію про його утворення і призначає дату проведення позачергового з'їзду суддів не раніш як через два місяці з дня утворення організаційного комітету.

Відповідні ради суддів, делегати та особи, запрошені на з'їзд суддів України, повідомляються про день проведення з'їзду та про питання, що виносяться на його розгляд, не пізніш як за тридцять днів до початку роботи з'їзду.

Враховуючи, що членів суддівської спільноти досить велика кількість і зібрати їх разом неможливо, тому що робота судової системи буде паралізована, Закон передбачає обрання делегатів на з'їзд суддів України.

Делегати на цей з'їзд обираються конференціями суддів загальних судів, конференціями суддів адміністративних і господарських судів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі. Делегати на з'їзд суддів обираються за принципом один делегат від двадцяти суддів. Порядок проведення конференцій суддів загальних судів, конференцій суддів адміністративних і господарських судів встановлюється радами суддів відповідних судів. Від кожного вищого спеціалізованого суду та ВСУ на загальних зборах цих судів обирається один делегат від двадцяти суддів з числа суддів цих судів. Делегатами на з'їзд суддів України не можуть бути обрані судді, які займають адміністративні посади в судах, судді, які є членами ВРЮ або ВККСУ. Члени ВРЮ або ВККСУ можуть бути присутні на з'їзді суддів України з правом дорадчого голосу.

Збори суддів КСУ і ВСУ обирають на з'їзд суддів України по три делегати з числа суддів цих судів.

Делегати на з'їзд суддів України обираються шляхом відкритого голосування на альтернативній основі, за вільного висунення кандидатур для обрання.

Щоб з'їзд суддів України був повноважним, потрібна участь у його роботі кваліфікованої більшості його делегатів — не менше двох третин від загальної кількості обраних делегатів.

Процедура проведення з'їзду суддів України практично нічим не відрізняється від процедури проведення конференцій суддів і передбачає:

— відкриття з'їзду головою відповідної ради суддів, за рішенням якої скликано з'їзд, а в разі його відсутності — заступником голови цієї ради;

— обрання президії з'їзду, яка з моменту її обрання керує роботою з'їзду;

— затвердження порядку денного з'їзду;

— затвердження регламенту з'їзду;

— обрання лічильної комісії, секретаріату та інших робочих органів з'їзду;

— обговорення питань порядку денного з'їзду;

— прийняття більшістю голосів присутніх на з'їзді його делегатів, відкритим або таємним голосуванням, рішень з усіх обговорюваних питань, за винятком рішень про призначення та звільнення суддів КСУ, про призначення членів ВРЮ та припинення їх повноважень, про призначення членів ВККСУ та припинення їх повноважень, про обрання Ради суддів України, які приймаються тільки в результаті таємного голосування.

Хід роботи з'їзду суддів України протоколюється.

Згідно зі ст. 127 Закону у період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є Рада суддів України.

Рада суддів України вирішує питання організаційного забезпечення судів і діяльності суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, а також інші питання, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Рада суддів України має сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в судову діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів.

Раду суддів України обирає з'їзд суддів України. До складу Ради суддів України входять:

1) двадцять суддів, які є делегатами від місцевих загальних судів;

2) троє суддів, які є делегатами від місцевих адміністративних судів;

3) троє суддів, які є делегатами від місцевих господарських судів;

4) сім суддів, які є делегатами від апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;

5) двоє суддів, які є делегатами від апеляційних адміністративних судів;

6) один суддя, який є делегатом від апеляційних господарських судів;

7) по одному судді від вищих спеціалізованих судів і ВСУ.

Пропозиції щодо кандидатур до складу Ради суддів України можуть вносити судді, які беруть участь у з'їзді суддів України. Не можуть бути обраними до Ради суддів України судді, які обіймають адміністративні посади у судах.

Члени Ради суддів України на засіданні Ради обирають зі свого складу голову Ради суддів України, його заступника та секретаря.

Рада суддів України у період між з'їздами суддів України організовує виконання рішень з'їзду та контроль за їх виконанням, а також вирішує питання про скликання з'їзду. Повноваження та порядок роботи цього органу визначаються Законом і Положенням про Раду суддів України, прийнятим V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 р.

Рада суддів України:

1) розробляє та організовує виконання заходів щодо забезпечення незалежності судів і суддів, поліпшення стану організаційного забезпечення діяльності судів;

2) розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, приймає відповідні рішення з цих питань;

3) призначає та звільняє Голову ДСА та його заступників;

4) визначає, за поданням Голови ДСА, граничну чисельність працівників ДСА, у тому числі її територіальних управлінь, у межах видатків на утримання ДСА;

5) здійснює контроль за організацією діяльності судів, заслуховує з цих питань Голову ДСА, його заступників, керівників структурних підрозділів і територіальних управлінь ДСА;

6) звертається з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

7) затверджує зразки посвідчень судді, судді у відставці, народного засідателя, присяжного;

8) здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів КСУ та суддів судів загальної юрисдикції, Голови та членів ВККСУ, Голови ДСА та його заступників;

9) здійснює інші повноваження, передбачені законодавством.

Рішення Ради суддів України є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування, але може бути скасовано з'їздом суддів України.

На засідання Ради суддів України може бути запрошений Міністр юстиції України. При розгляді питань, пов'язаних із фінансу-

ванням судів, на засідання Ради суддів України може бути запрошений Міністр фінансів України.

Матеріально-технічне, фінансове та інформаційне забезпечення, тобто забезпечення роботи з'їзду суддів України, діяльності Ради суддів України, конференції суддів і рад суддів законом покладено на ДСА за рахунок коштів Державного бюджету України.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «суддівське самоврядування». Яку роль відіграє суддівське самоврядування в системі судоустрою України?
2. Який порядок проведення зборів і конференцій суддів?
3. Якими є повноваження рад суддів і Ради суддів України?
4. Який порядок скликання з'їзду суддів України та якими є його повноваження?

Глава 9
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття і завдання забезпечення судової діяльності

Якість правосуддя значною мірою залежить від того, скільки часу суддя витрачає на вирішення судових справ, не відволікаючись на питання, безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Тому для ефективної організації робочого часу судді мають бути звільнені від вирішення питань організаційного і технічного характеру. Йдеться про питання, які перебувають за межами судового процесу і суддівського самоврядування.

Щоб зрозуміти, що таке забезпечення судів, треба відповісти на питання: без чого не може відбутися судовий процес і які засоби необхідні, аби судочинство було максимально доступним і ефективним? Забезпечення судів іншими словами можна визначити як турботу, піклування про суди, обслуговування судочинства, задоволення його потреб. Ці потреби стосуються широкого комплексу питань щодо правового регулювання, фінансування, матеріальних ресурсів, обслуговуючого персоналу, інформаційних ресурсів, організації діловодства тощо. Отже, завданням забезпечення судів можна вважати створення належних умов для ефективного функціонування судів і здійснення судочинства.

Понятійний апарат для характеристики сфери забезпечення судів на сьогоднішній день не сформований. Зміст і межі поняття забезпечення судів залишаються доволі гнучкими. Найчастіше воно охоплює заходи, пов'язані з фінансовим, матеріально-технічним, кадровим забезпеченням діяльності суду. В російській літературі кінця XIX — початку XX століть таку діяльність називали судовим управлінням[1]. Був час, коли вживалися також такі терміни, як «орга-

---

[1] Див., наприклад: Фойницкий И. Курс уголовного судопроизводства / И. Фойницкий. — СПб., 1996. — Т. 1. — С. 191. Приживається цей термін і у нас. Див., наприклад: Притика Д. М. Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення / Д. М. Притика. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 153–236.

нізаційне керівництво», «організаційне управління»[1]. У сучасній літературі та законодавстві прижився термін «організаційне забезпечення»[2].

Складним є питання про співвідношення забезпечення судів зі сферами діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавче забезпечення судоустрою, судочинства і статусу суддів, відповідно до традиційних уявлень, не охоплюється поняттям організаційного забезпечення судів, адже під останнім розуміється діяльність, яка не має нічого спільного із законотворчістю. Однак судова діяльність неможлива без відповідного правового регулювання. Тому весь комплекс робіт, пов'язаних із правовим регулюванням судоустрою, судочинства і статусу суддів (підготовка законопроектів та їх супроводження у парламенті, прийняття законів), також доцільно розглядати як одну із форм забезпечення судів — правовим забезпеченням.

Усі інші форми забезпечення судів за змістом є суто виконавчою діяльністю, тому віднесення їх до повноважень судів призвело б до змішування судової і виконавчої влади. Можливе й інше міркування: функція забезпечення діяльності органу невіддільна від його основної діяльності, а тому має здійснюватися його підрозділом. Наприклад, організаційне забезпечення діяльності парламенту завжди здійснює його апарат, а не уряд. Крім того, віднесення забезпечення судів до повноважень виконавчої влади містить потенційну загрозу для незалежності суддів. На відміну від парламенту, система судів є розгалуженою, тому діяльність щодо забезпечення кожного суду має бути скоординованою з такою діяльністю інших судів.

Одна й друга позиції можуть вважатися справедливими. Ось чому в різних країнах по-різному вирішується питання про забезпечення судів, залежно від історичних традицій та рівня поваги до незалежності суддів з боку виконавчої влади.

---

[1] Стефанюк В. Судова система України та судова реформа / В. Стефанюк. — К., 2001. — С. 33; Якименко О. Суд правий, але не скорий. Про концепцію судової реформи в Україні / О. Якименко // Голос України. — 1992. — № 77 (327); Лебедев В. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития / В. Лебедев. — СПб. : Лань, 2001. — С. 239.

[2] Див., наприклад: Стефанюк В. Зазнач. праця. — С. 36; Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» / за наук. ред. А. О. Селіванова. — К., 2002. — С. 71–81; Коментар до Закону «Про судоустрій України» / за заг. ред. В. Т. Маляренка. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — С. 253–290.

§ 2. Державна судова адміністрація та її повноваження

У більшості європейських країн організаційним забезпеченням судів займаються органи виконавчої влади (переважно міністерство юстиції), у деяких — органи виконавчої влади, взагалі відокремлені від виконання цієї функції.

Практика європейських країн, в яких обслуговування судів покладено на міністерство юстиції, свідчить, що це необов'язково становить загрозу для незалежності судів. У Німеччині, наприклад, до судового забезпечення залучені окремі міністерства, діяльність яких корелюється із спеціалізованою юрисдикцією судів. Але якщо особа, яка програла процес, скаржиться на суддю, що ухвалив рішення, до міністерства, їй відповідають: враховуючи незалежність суддів міністерство неспроможне вжити яких-небудь заходів[1].

Однак є країни, які свідомо відмежували виконавчу владу від судової системи. Так, в Угорщині функції забезпечення судів покладено на Судову раду, яку очолює голова Верховного суду Угорщини, але до її складу входять також генеральний прокурор і міністр юстиції. У Росії Законом «Про Судовий департамент при Верховному Суді Російської Федерації» від 8 січня 1998 р. створено окремий орган для забезпечення судів, керівник якого призначається головою Верховного Суду Росії і йому підзвітний. Аналогічний орган, який перебрав на себе функції Міністерства юстиції щодо забезпечення судової влади, почав діяти з 1 січня 2002 р. й у Нідерландах. Його очолює представник суддівського корпусу.

У США забезпечення судів до 1939 р. здійснювало Міністерство юстиції. Однак у 1939 р. США відмовилися від такої системи, виходячи з її несумісності із судовою незалежністю, і передали цю функцію Адміністративному управлінню судів США, яке утворено у складі судової гілки влади.

Обрання того чи іншого варіанта часто залежить від рівня поваги у країні до судової незалежності. Там, де принцип поділу влади шанується, а міністерство юстиції чи інші органи виконавчої влади усвідомлюють важливість самостійності судової влади й недопустимість посягання на неї, питання про віднесення функцій забезпечення судів до компетенції органів виконавчої влади не становить проблеми. У тих країнах, де від органів виконавчої влади можна очікувати втручання в судову діяльність, виправданим є усунення їх від органі-

---

[1] Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германия / В. Хайде ; Германский фонд международного правового сотрудничества. — Бонн, 1995. — С. 92.

заційного забезпечення діяльності судів з метою зміцнення незалежності суду.

В Україні тривалий час функції організаційного забезпечення діяльності загальних судів покладалися на Міністерство юстиції та його територіальні органи на місцях, а господарських судів — на Вищий господарський суд. Необхідність збереження за Міністерством юстиції функції організаційного забезпечення діяльності судів давно вже ставилася під сумнів[1] з огляду на загрозу незалежності суддів. Однак найбільш дискусійним виявилося питання, кому передати цю функцію. У 60-х рр. минулого століття у зв'язку з відсутністю органів юстиції в Україні забезпеченням своєї діяльності займалися самі суди. Оцінка того короткого проміжку часу настільки суперечлива[2], що дійти висновку про позитивність чи негативність цього досвіду сьогодні складно.

При розгляді проектів нового закону про судоустрій обговорювалися різні пропозиції — від збереження функцій забезпечення судів за Міністерством юстиції до утворення у межах судової влади державної судової адміністрації. Закон «Про судоустрій України» 2002 р. як компромісний документ передбачив утворення державної судової адміністрації як окремої системи спеціалізованих органів виконавчої влади, що повинна займатися виключно питаннями організаційного забезпечення діяльності судів. Система органів державної судової адміністрації почала працювати з 2003 р. і складається з Державної судової адміністрації України і територіальних управлінь державної судової адміністрації.

Створення відокремленої від Міністерства юстиції спеціалізованої системи органів аргументувалося тим, що Міністерство юстиції, поряд із забезпеченням судів, здійснювало й чимало інших функцій — від реєстрації актів цивільного стану, об'єднань громадян до виконання судових рішень. Тому судам увага з боку Міністерства юстиції часто приділялася за залишковим принципом. Крім того Міністерство юстиції та його органи, з огляду на широку сферу діяльності, часто були стороною у судових справах і при цьому мали ва-

---

[1] Див.: Истина... И только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе. — М. : Юрид. литература, 1990. — С. 143–144; Наук.-практ. конф. з питання ходу судової реформи // Право України. — 1992. — № 2. — С. 89; Маляренко В. Актуальні проблеми становлення судової влади в Україні / В. Маляренко // Право України. — 1996. — № 1. — С. 35.

[2] Критичну оцінку цього досвіду див.: Судова реформа : матер. до II з'їзду суддів України / Серія «Судова реформа». Вип. № 2. — К. : Українська правнича фундація, 1994. — С. 42. Позитивна оцінка — див.: Шишкін В. Концепція судової реформи (Концепція та додаткові матеріали) / В. Шишкін. — К. : Українська правнича фундація, 1994. — С. 36.

желі впливу на суд. Це давало можливість домагатися ухвалення рішення на їх користь[1]. ДСА як орган, що займається лише забезпеченням судів, є неполітичним органом, а тому не має інтересу у впливі на суддів при вирішенні конкретних справ.

Весь обсяг повноважень щодо організаційного забезпечення судів розподілений між ДСА, головами судів і підпорядкованими їм апаратами судів. Організаційне забезпечення КСУ, ВСУ та вищих спеціалізованих судів покладається на апарати цих судів. Організаційне ж забезпечення інших судів загальної юрисдикції віднесено до повноважень ДСА, яка є системою органів виконавчої влади. Низка функцій голів судів та апаратів судів місцевих та апеляційних судів дублюють повноваження ДСА.

Одним з найбільш актуальних питань, які стоять зараз перед ДСА, є забезпечення судів приміщеннями, спеціально пристосованими для здійснення правосуддя. Усупереч вимогам процесуальних законів судді нерідко змушені вирішувати справи у своїх кабінетах через відсутність достатньої кількості судових зал. Кабінет судді виконує одночасно роль і зали судового засідання, і нарадчої кімнати. Запровадження технічної фіксації судових засідань потребує обладнання окремих приміщень, де учасники процесу могли б ознайомитися з технічним записом судового засідання. Крім того, з метою уникнення спілкування суддів з учасниками процесу поза межами судового засідання доцільно виокремити приміщення для структурних підрозділів апарату суду, які безпосередньо контактують з відвідувачами (канцелярія, архів). Кабінети суддів мають бути недоступними для відвідування учасниками процесу.

Одним з пріоритетних напрямків діяльності державної судової адміністрації є також проведення комп'ютеризація у судах.

Процес комп'ютеризації дасть можливість забезпечити поступовий перехід від «паперового» до електронного діловодства. Треба створити єдину судову інформаційну мережу. У зв'язку з тим, що укомплектування бібліотек усіх судів необхідною літературою потребує багато часу і затрат, доцільно створити єдину електронну бібліотеку з доступом до її ресурсів з кожного суду, а у перспективі — з кожного обладнаного комп'ютером робочого місця у суді. Єдина судова інформаційна мережа повинна містити, зокрема, правову базу даних, бланки судової документації, базу даних судової практики

---

[1] Шевчук Ю. Право на неупередженість / Ю. Шевчук // Голос України. — 2002. — № 141 (2892); див. також інтерв'ю з Першим заступником Голови ВСУ В. Стефанюком у газеті «Бизнес»; Шинкаренко И. Реформа заострила множество недостатков судебной системы / И. Шинкаренко, И. Лавриненко // Бизнес. — 2002. — № 14 (481).

(державний електронний архів судових рішень). Згодом у судах мають бути створені також електронні архіви судових справ, де б зберігалися документація у справі, результати фіксації судового процесу технічними засобами. У подальшому ці архіви можна об'єднати в єдину мережу з наданням доступу учасникам процесу до матеріалів їхніх справ через Інтернет.

§ 3. Апарат суду: його завдання і склад

Організаційне забезпечення роботи суду, як і інших державних органів, покладається на апарат. Кількість штатних одиниць в апараті суду залежить від того, до якої ланки судової системи і судової інстанції належить суд. У судах, навіть одного рівня, кількість працівників апарату суду, як і суддів, є різною. Це залежить від кількості населення, яке проживає на відповідній території району чи міста, кількості справ, що розглядаються судами тощо. Структура і штатна чисельність апарату суду затверджується в межах видатків на утримання суду.

Добір працівників апарату здійснюється на конкурсній основі. Правовий статус працівників апарату суду визначається Законом України «Про державну службу», за винятком осіб технічного персоналу: діловодів, водіїв, прибиральниць та ін.

Наявність вищої освіти — визначена Законом особлива вимога до осіб, які претендують на зайняття посади керівників апаратів судів, помічників голів судів, помічників суддів, судових розпорядників.

Для інших працівників апарату суду вища освіта не є обов'язковою, але бажаною, щоб ці особи мали базові знання з питань судоустрою і судочинства. Відтак, одним із повноважень Національної школи суддів України є підготовка працівників апаратів судів.

Загалом до складу апарату місцевого суду входять: керівник апарату; заступник керівника апарату, помічник (помічники) голови суду; помічники суддів; старші секретарі і секретарі суду; секретарі судових засідань; наукові консультанти; інші державні службовці; судові розпорядники; діловоди; архіваріуси; друкарки; бібліотекарі, працівники, які виконують функції обслуговування апарату суду.

В апараті суду утворюється канцелярія, яка забезпечує прийняття та реєстрацію документів, що подаються до суду.

В апараті місцевого суду можуть утворюватись відділи, а в апараті апеляційного суду — управління та відділи.

На апарат суду покладаються функції із забезпечення роботи суду, які можна класифікувати за напрямами діяльності:

1) у сфері організаційного забезпечення: виконання наказів і розпоряджень голови суду, наказів керівника апарату суду; ведення судової статистики; облік та узагальнення пропозицій та зауважень, висловлених на зборах суддів суду; організація прийому громадян; розгляд їх заяв, скарг і пропозицій;

2) у сфері документального та інформаційно-технічного забезпечення: ведення протоколів зборів суддів суду, прес-конференцій; ведення журналів (протоколів судового засідання), фіксування судового процесу технічними засобами; ведення контрольних примірників актів законодавства України; забезпечення опрацювання, друкування тиражування матеріалів і документів, пов'язаних із діяльністю суду; розсилання судових рішень, повідомлень і викликів; інформаційно-технічне забезпечення судових засідань, зборів суддів; надсилання електронних копій судових рішень до Єдиного реєстру судових рішень;

3) у сфері фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення: розробка проектів штатного розпису та кошторису видатків на утримання суду; здійснення заходів щодо фінансового, кадрового забезпечення діяльності судів і працівників апарату суду; добір персоналу суду; документальне оформлення вступу на державну службу її проходження та припинення.

Відповідно до ч. 1 ст. 149 Закону апарат суду очолює керівник апарату. На нього покладається обов'язок належного організаційного забезпечення роботи суду, суддів, судового процесу, а також надійне функціонування автоматизованої системи документообігу.

За чинним законодавством керівника та заступника керівника апарату місцевого суду призначає на посаду і звільняє з посади начальник відповідного територіального управління ДСА за поданням голови місцевого суду, а керівника апарату апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, ВСУ та його заступника — Голова ДСА за поданням голови відповідного суду.

Законом визначено, що керівник апарату суду вже не підпорядкований, як це було раніше, а лише підконтрольний голові суду. Підпорядкованість керівника апарату суду начальнику відповідного територіального управління ДСА звільнила голову суду від виконання управлінських обов'язків, які безпосередньо не пов'язані із здійсненням судочинства.

Законодавством визначені вимоги щодо зайняття посади керівника апарату суду: 1) вища освіта за певним освітньо-кваліфікаційним рівнем; 2) певний стаж роботи за фахом.

На посаду керівника апарату місцевого суду призначається особа, яка має вищу юридичну, або економічну освіту, або вищу освіту в галузі державного управління за освітньо-кваліфікаційним рівнем

спеціаліста або магістра, стаж роботи за фахом на посадах державної служби відповідної групи/підгрупи або на відповідних посадах в органах місцевого самоврядування не менше трьох років, або стаж роботи за фахом в інших сферах не менше п'яти років.

На посаду керівника апарату апеляційного суду призначається особа, яка має вищу юридичну або економічну освіту, або вищу освіту в галузі державного управління за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра, стаж роботи за фахом на посадах державної служби певної групи/підгрупи або на відповідних посадах в органах місцевого самоврядування не менше п'яти років, або стаж роботи за фахом в інших сферах не менше семи років.

Крім знань законодавства України у сфері державного управління керівнику апарата для виконання посадових обов'язків необхідні знання трудового та бюджетного законодавства, знання державної мови, комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, основ психології та сучасних методів управління персоналом, основ управління та організації праці і діловодства. Керівник апарату повинен мати навички та вміння підбору компетентних працівників; розподілу роботи й повноважень між працівниками та здійснення контролю за їх виконанням, налагодження ефективної взаємодії персоналу, вміння визначати та ухвалювати організаційні та управлінські рішення, управляти у кризових ситуаціях, підтримувати і виражати цінності державної служби, сприяти формуванню позитивного іміджу.

Керівник апарату суду в межах повноважень щодо здійснення безпосереднього керівництва апаратом суду, забезпечення організації роботи структурних підрозділів суду, працівників апарату суду, їх взаємодії у виконанні завдань, покладених на апарат суду, та інших повноважень, наданих йому законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про державну службу», видає накази з кадрових питань щодо працівників апарату суду (державних службовців, працівників, які виконують функції з обслуговування), а також щодо помічників суддів (за поданням судді) стосовно призначення на посади, звільнення з посад, переведень на інші посади, просування по службі, встановлення рангів державних службовців, надання відпусток, застосування заохочень, накладення дисциплінарних стягнень, проведення щорічного оцінювання результатів службової діяльності, а також з адміністративно-господарських питань (відрядження, підвищення рівня професійної кваліфікації (компетентності) працівників апарату суду).

Керівник апарату суду призначає на посаду та звільняє з посади працівників апарату суду, застосовує до них заохочення та накладає дисциплінарні стягнення.

Окремі працівники апарату — помічники суддів і секретарі судових засідань, перебувають, крім керівників апарату, ще й у підпоряд-

куванні суддів, за якими їх закріплено, у частині організації проведення судових засідань тим чи іншим суддею.

Керівник апарату суду підзвітний зборам суддів відповідного суду. Збори суддів можуть висловити недовіру керівнику апарату суду, що тягне його звільнення з посади.

У випадках відсутності керівника апарату суду (наприклад у разі відпустки, хвороби, відрядження, звільнення) його обов'язки виконує заступник керівника апарату, повноваження якого визначаються посадовою інструкцією. У випадку відсутності заступника керівника апарату, його обов'язки тимчасово виконує інший працівник апарату суду за наказом начальника територіального управління ДСА за поданням голови суду — у місцевому суді; за поданням голови апеляційного суду — наказом голови ДСА.

Помічник голови суду є посадовою особою апарату місцевого суду, яка підпорядковується голові суду та керівникові апарату суду.

Помічник голови суду призначається на посаду та звільняється з посади головою (керівником апарату) відповідного суду, про що видається наказ.

На посаду помічника голови суду призначається особа, яка має диплом спеціаліста або магістра за спеціальністю «Правознавство» або «Правоохоронна діяльність». Підготовку фахівців за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» здійснюють спеціалізовані вищі навчальні заклади, наприклад Національна академія внутрішніх справ.

Претендент на зайняття посади помічника голови суду повинен мати стаж роботи за відповідним фахом не менше 5 років або на державній службі не менше 3 років (для помічника заступника голови суду 3 роки та 2 роки відповідно).

Серед обов'язків, що накладаються на помічника голови суду, можна виділити: проведення узагальнення роботи суду з розгляду судових справ; підготовку статистичних даних і звітів, координація роботи секретарів судових засідань, помічника(ків) заступника(ків) голови суду та помічників судді; надання методичної та практичної допомоги в організації судового процесу; забезпечення взаємодії з правоохоронними та іншими державними органами, громадськими організаціями, засобами масової інформації.

До обов'язків помічника голови суду належать:

— підготовка даних судової статистики та інших матеріалів для розгляду на оперативних нарадах, підготовка та ведення протоколу останніх;

— збір та узагальнення пропозицій до проектів планів роботи суду та підготовка відповідних проектів планів;

— забезпечення та участь у прийомі громадян головою суду;

— вивчення прийнятих головою суду до свого провадження справ і матеріалів, здійснення підбору законодавства та судової практики, необхідних для розгляду конкретних судових справ;

— координація роботи секретарів судового засідання, помічника заступника (помічників заступників) голови суду та помічників суддів, надання їм методичної та практичної допомоги в організації судового процесу;

— організація складання та обробки статистичних звітів про роботу суду;

— виконання інших доручень голови суду та керівника апарату суду.

Робота помічника судді найтісніше пов'язана з діяльністю судді. Запровадження посади помічника судді зумовлено необхідністю звільнити суддю від виконання великого обсягу підготовчої роботи з розгляду і вирішення справ у суді.

Особливість правового статусу помічника судді полягає в зумовленні перебуванням його як посадової особи на державній службі. Його робота спрямована на забезпечення виконання суддею відповідних повноважень та сприяння здійсненню правосуддя. Інша особливість дістає вияв у тому, що помічник судді з питань підготовки справ досудового розгляду підзвітний лише відповідному судді. З цих питань помічник судді не підпорядковується керівникові апарату, як з інших питань.

Ще однією особливістю є те, що суддя сам підбирає собі кандидатуру і подає пропозицію про призначення цієї особи на посаду помічника, з яким надалі і буде працювати.

Помічник судді призначається на посаду на час виконання суддею повноважень судді відповідного суду. Припинення повноважень судді відповідного суду є окремою підставою для звільнення помічника судді з займаної посади. Призначення на посаду помічника судді здійснюється без конкурсного відбору.

Призначення та звільнення із займаної посади помічника судді здійснюється керівником апарату відповідного суду за поданням судді.

Законодавством встановлені певні вимоги до кандидата на посаду помічника судді. Помічником судді може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста або магістра. Як бачимо, на відміну від вимоги до помічника голови (помічника заступника голови) суду щодо наявності повної вищої освіти для зайняття посади помічника судді достатньо мати базову, юридичну освіту.

Іншою вимогою до претендента на посаду помічника є вільне володіння ним державною мовою.

Для претендентів на посаду помічника судді, з метою набуття практичного досвіду, перевірки професійного рівня, їх ділових якостей, може проводитися стажування.

Період перебування на посаді помічника судді зараховується до його трудового стажу в галузі права. Наявність відповідного стажу роботи саме у галузі права є однією з передбачених законом вимог для зайняття посади судді (ст. 64 Закону).

У силу об'єктивних обставин, поважних причин (відрядження, відпустка, відсторонення від посади) суддя може тривалий час бути відсутнім на роботі. У таких випадках на помічника судді, за його згодою, може тимчасово покладатися виконання обов'язків помічника іншого судді або працівника апарату суду.

Враховуючи, що в силу виконання обов'язків, покладених на помічника судді, останній має доступ до матеріалів справ, що перебувають у провадженні суду, йому забороняється розголошувати інформацію, зокрема таку, що містить державну, комерційну, банківську, нотаріальну, медичну таємницю та інші відомості, оскільки це може призвести до порушення прав, свобод людини і громадянина, їх законних інтересів. Заборона також стосується прилюдного висловлювання своєї думки щодо справ, які розглядаються у суді, надавати довідки, консультації з обставин, які можуть бути предметом розгляду в судовому засіданні.

На помічника судді покладається:

— вивчення матеріалів справи;

— підбір нормативних матеріалів і матеріалів судової практики, необхідних для розгляду конкретної судової справи;

— підготовка проектів запитів, листів, іншої документації, пов'язаної з розглядом конкретної справи;

— контроль за своєчасністю повідомлення про день і час проведення судового засідання осіб, які беруть участь у справі, за своєчасністю: проведення експертними установами призначених у справах експертних досліджень, виконання органами внутрішніх справ постанов судді про примусовий привід, здачі секретарем судового засідання судових справ, розглянутих під головуванням судді, за надходженням і долученням до судової справи відповідних матеріалів;

— за дорученням судді ознайомлення учасників процесу з матеріалами судових справ у приміщенні суду і забезпечення схоронності матеріалів цих справ;

— перевірка правильності та своєчасності оформлення журналів (протоколів) судового засідання у справах, що перебувають у провадженні судді.

— координація роботи секретаря судового засідання та надання при цьому методичної та практичної допомоги, в тому числі із забезпечення фіксування судового процесу технічними засобами;

— виконання інших доручень голови суду, судді та керівника апарату суду, що стосуються організації розгляду судових справ.

Секретар судового засідання є посадовою особою апарату суду, на яку покладається виконання організаційно-допоміжної роботи для забезпечення належного проведення судових засідань.

Секретар судового засідання призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату суду.

У своїй діяльності секретар перебуває у безпосередньому підпорядкуванні керівника апарату суду та судді.

На посаду секретаря судового засідання призначається особа, яка має вищу освіту за спеціальністю «Правознавство» або «Правоохоронна діяльність» з освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче молодшого спеціаліста. Молодших спеціалістів готують навчальні заклади I—II рівнів акредитації, зокрема коледжі.

Вимоги щодо наявності стажу за відповідним фахом у претендента на посаду секретаря судового засідання не передбачено.

Секретар судового засідання забезпечує:

— підготовку судових викликів і повідомлень у справах, які перебувають у провадженні судді;

— оформлення заявок до органів внутрішніх справ, адміністрації місць попереднього ув'язнення про доставку до суду затриманих і підсудних осіб, готує копії відповідних судових рішень;

— оформлення та розміщення списків справ, призначених до розгляду.

— перевірку наявності і з'ясування причин відсутності осіб, яких викликано до суду, і повідомлення про це головуючого судді;

— фіксування судового засідання технічними засобами;

— ведення журналу (протоколу) судового засідання;

— виготовляння копій судових рішень у справах, які перебувають у провадженні судді;

— оформлення матеріалів судових справ і передання справ до канцелярії суду;

— виконання інших доручень судді, керівника апарату суду, помічника судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

З урахуванням обсягу роботи відповідного суду в ньому може бути запроваджена посада консультанта з питань систематизації законодавства та судової практики, кадрової роботи працівників апарату суду, судової статистики. Дана посада має бути передбачена штатним розписом.

На посаду консультанта суду призначається особа, яка має вищу освіту за спеціальністю «Правознавство» або «Правоохоронна діяльність» з освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра або спеціаліста. Зазначені особи повинні мати стаж роботи на державній службі в судових органах не менше 2 років або загальний стаж роботи за фахом не менше 3 років.

До обов'язків консультанта суду входять:

— систематизація законодавства та судової практики, рішень КСУ, облік і зберігання актів законодавства та судової практики;

— інформування працівників суду про зміни в чинному законодавстві України та судовій практиці судових органів вищого рівня;

— узагальнення роботи суду із звернення судових рішень до виконання.

— організація роботи бібліотеки суду, підбір літератури для працівників суду, координація роботи бібліотекаря суду;

— контроль за веденням судової статистики, своєчасним та якісним складанням статистичних звітів.

— оформлення проектів доручень суду про виконання судами інших держав окремих процесуальних дій, про вручення судових документів з цивільних, кримінальних справ, про екстрадицію правопорушників на територію України, оформлення клопотань про визнання та виконання рішень суду на території інших держав, забезпечення оформлення та виконання доручень судів іноземних держав відповідно до Конвенції про правову допомогу та правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ та інших міжнародно-правових договорів України про правову допомогу, ратифікованих Верховною Радою України.

— координація роботи з питань ведення статистики з відповідними апеляційним судом, територіальним управлінням державної судової адміністрації, територіальним управлінням статистики Держкомстату, підрозділами органів внутрішніх справ, прокуратури, інших правоохоронних органів.

— виконання інших доручень голови суду та керівника апарату суду.

До апарату суду можуть входити також наукові консультанти, які повинні мати науковий ступінь кандидата або доктора юридичних наук.

Основним завданням наукових консультантів є участь у вивченні судової практики, в тому числі і ЄСПА. Наукові консультанти беруть участь у підготовці проектів постанов пленумів вищих спеціалізованих судів, дають роз'яснення щодо застосування норм законодавства при розгляді справ, беруть участь у підготовці і проведенні науково-практичних конференцій, круглих столів тощо.

Архіваріус місцевого суду забезпечує зберігання документів, які надійшли до архіву суду.

Архіваріус призначається на посаду і звільняється з посади наказом керівника апарату та є службовцем апарату місцевого суду. На посаду архіваріуса призначається особа, яка має повну загальну середню освіту, без вимог щодо наявності стажу роботи.

Архіваріус перебуває в безпосередньому підпорядкуванні завідувача архіву суду або керівника апарату суду в разі якщо штатним розписом посада завідувача архіву не передбачена. Свою роботу архіваріус координує з консультантом суду.

До обов'язків архіваріуса, зокрема, віднесено:

— прийняття на зберігання від працівників апарату суду документів, що закінчені діловодством;

— перевірка правильності формування та оформлення справ при переданні їх до архіву;

— шифрування справ, систематизація, розміщення справ і ведення їх обліку;

— ведення прийому громадян, видача копій документів, які зберігаються в архіві суду;

— участь у проведенні експертизи цінності архівних документів;

— підготовка зведених описів справ постійного і тимчасового зберігання, актів для передання справ на державне зберігання, списання та знищення;

— долучення до судових справ документів, що підтверджують виконання судових рішень.

На працівників апарату суду покладено обов'язок експлуатації автоматичної системи розподілу справ між суддями. Ефективність діяльності апарату суду значної мірою залежить від забезпечення засобами оргтехніки, її належного стану.

Забезпеченням технічного функціонування автоматизованої системи в суді займається технічний адміністратор — особа, яка працює безпосередньо в суді, або відповідний фахівець, закріплений за судовим органом.

Належне функціонування автоматизованої системи документообігу забезпечує:

— об'єктивний та неупереджений розподіл справ між суддями;

— надання фізичним та юридичним особам інформації про стан розгляду справ, у яких вони є учасниками процесу;

— централізоване зберігання текстів судових рішень та інших процесуальних документів;

— підготовку статистичних даних;

— реєстрацію вхідної та вихідної кореспонденції, етапів її руху;

— видачу судових рішень і виконавчих документів на підставі даних автоматизованої системи;

— передання справ до архіву;

Виконання операцій з базами даних на комп'ютерному устаткуванні покладається на оператора комп'ютерного набору (далі — оператор), який є службовцем апарату місцевого суду. Оператор комп'ютерного набору призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату відповідного суду. На посаду оператора призначаються особи, які мають повну середню освіту, без вимог до стажу роботи. Оператор безпосередньо підпорядкований старшому секретарю суду, а в разі відсутності такої посади — керівнику апарату суду.

Оператор комп'ютерного набору:

— готує до роботи устаткування, магнітні диски, стрічки, папір.

— керує режимами роботи обладнання щодо підготовки текстів документів, листів, таблиць, списків.

— веде облік переданих для комп'ютерного набору матеріалів;

— здійснює належне зберігання переданих на облік документів;

— запобігає несанкціонованому доступу до переданих до виконання документів.

Уся вхідна кореспонденція приймається і опрацьовується користувачами автоматизованої системи та реєструється в автоматизованій системі у день її надходження. Автоматичний розподіл судових справ здійснюється на підставі внесеної до автоматизованої системи інформації з додержанням вимог щодо черговості, рівної кількості справ для кожного судді, з урахуванням завантаженості кожного судді, спеціалізації, а також вимог процесуального закону (враховуються обставини, що виключають участь судді у розгляді та вирішенні справи тощо).

До складу апарату суду входить і бібліотека.

Бібліотекар суду є службовою особою апарату суду, на яку покладається формування бібліотечного фонду суду, до якого входять нормативно-правові акти, наукова спеціальна література, матеріали судової практики. На посаду бібліотекаря суду призначаються особи, які мають повну загальну середню освіту, без вимог до стажу роботи. Бібліотекар суду призначається на посаду та звільняється з посади наказом керівника апарату відповідного суду, якому підпорядковується у своїй роботі.

До обов'язків бібліотекаря апарату суду входять:

— ведення обліку документів, які надходять до бібліотечного фонду або вибувають із нього;

— створення системи бібліотечних каталогів і картотек (абетковий і систематичний каталоги та абетково-предметний покажчик до

нього, систематична картотека статей, тематичні та інші картотеки) як у традиційній, так і в електронній формах;

— забезпечення довідково-інформаційного та бібліотечно-бібліографічного обслуговування працівників суду.

— виконання доручень голови суду та керівника апарату суду, пов'язаних з організацією роботи бібліотеки та підвищенням кваліфікації працівників апарату суду.

Враховуючи комп'ютеризацію судової системи, фонди бібліотек формуються як з друкованих, зокрема законодавчих актів, журналів, наукових статей, монографій щодо питань судоустрою та здійснення судочинства, так і з електронних видань, включаючи комп'ютерну базу даних.

На експедитора місцевого суду покладається своєчасна та належна доставка за призначенням судових справ, іншої судової документації та, в разі невідкладної потреби, кореспонденції суду. Експедитор доставляє листи, запити, повістки, відправляє телеграми та інші документи, вживає заходів щодо збереження документації, яка підлягає доставці адресату.

У кожному суді діє служба судових розпорядників, які забезпечують додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання розпоряджень головуючого в судовому засіданні.

У складі судів може бути один і більше судових розпорядників. До складу підрозділів служби входять за посадами судові розпорядники і старші судові розпорядники. У судах, де штатна чисельність підрозділу служби становить більше двох осіб, вводиться посада старшого судового розпорядника, який водночас є керівником цього підрозділу.

Судові розпорядники забезпечують дотримання як сторонами процесу, так і іншими особами вимог процесуального законодавства, що стосуються підтримання порядку в суді, відповідних правил та інструкцій, розпоряджень голови суду і суддів, які головують у судових засіданнях.

Судовий розпорядник є посадовою особою апарату суду, який призначається на посаду і звільняється з посади керівником апарату відповідного суду. На посаду судового розпорядника призначається особа, яка має вищу юридичну освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче бакалавра.

Судовий розпорядник:

— перевіряє і забезпечує готовність зали судового засідання до слухання справи і доповідає про це головуючому;

— з'ясовує своєчасність надіслання заявки-наряду на доставлення до суду підсудних, які є затриманими або тримаються під вартою;

— з урахуванням кількості місць і необхідності забезпечення порядку у залі судового засідання визначає можливу кількість осіб, яким можна надати можливість бути присутніми у залі, конкретні місця їх розташування;

— оголошує про вхід до зали і вихід суду і пропонує всім присутнім при цьому підвестися з місць;

— забезпечує виконання присутніми розпоряджень головуючого;

— запрошує за вказівкою головуючого до зали судового засідання свідків, експертів, перекладачів та інших учасників судового процесу;

— за вказівкою головуючого приймає під час судового засідання від учасників процесу документи та інші матеріали і передає їх суду;

— вживає заходів до видалення за розпорядженням головуючого осіб, які виявляють неповагу до суду або порушують громадський порядок;

— звертається до працівників правоохоронних органів за сприянням у забезпеченні громадського порядку, затриманні і притягненні до відповідальності осіб, які проявляють неповагу до суду та порушують громадський порядок;

— вживає заходів щодо недопущення спілкування допитаних судом свідків з тими, хто ще не був допитаний;

— не допускає порушення режиму закритого судового засідання;

— вживає заходів безпеки для недопущення виведення з ладу засобів технічного фіксування судового процесу;

— після закінчення слухання справи здійснює огляд зали судового засідання і готує його до наступного засідання.

Крім судового розпорядника обов'язок щодо підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду здійснюють також органи судової міліції.

§ 4. Особливості забезпечення діяльності Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів

Організаційне забезпечення діяльності ВСУ та вищих спеціалізованих судів покладається на відповідні апарати цих судів.

Структурними підрозділами апаратів судів є управління, відділи у складі управління, самостійні відділи, відповідні служби та канцелярії. Структурний підрозділ, що безпосередньо забезпечує діяльність відповідної судової палати, свою діяльність погоджує також із секретарем даної судової палати. Зазначені підрозділи апарату діють відповідно до положень, що затверджуються керівником апарату су-

ду, інструкцій з діловодства суду, що затверджуються зборами суддів відповідного суду.

Відділ режимно-секретної та мобілізаційної роботи, відділ міжнародного співробітництва та прес-служба ВСУ підпорядковані безпосередньо його Голові.

Працівники апарату призначаються на посаду та звільняються з посади керівником відповідного апарату суду. Добір працівників проводиться на конкурсній основі.

Голова відповідного суду звертається з поданням до зборів суду, які затверджують структуру і штатний розпис апарату, відповідно, ВСУ та вищих спеціалізованих судів.

Керівник апарату суду забезпечує діяльність суду як юридичної особи і керівництво роботою апарату суду. Керівники апарату ВСУ та вищих спеціалізованих судів призначаються на посаду і звільняються з посади Головою ДСА. Керівник апарату має заступника. У своїй діяльності керівник апарату, його заступник підконтрольні голові суду та підзвітні зборам суддів.

До основних функцій, що покладаються на апарат відповідних судів, відносяться:

— у сфері організаційно-методичного та правового забезпечення: готує проекти звернення до ВСУ про направлення конституційного подання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим і щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України; здійснює нормативно-правову експертизу документів, що стосуються судочинства, судоустрою, статусу суддів і діяльності Суду; з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції бере участь у підготовці матеріалів щодо практики застосування матеріального і процесуального закону; здійснює організаційне забезпечення підготовки і проведення судових засідань відповідної судової палати, засідань пленуму, науково-консультативної ради при суді;

— у сфері документального забезпечення: забезпечує ведення протоколів, фіксування технічними засобами судових засідань і засідань пленуму суду, зборів суддів суду; належну організацію роботи з документами в апараті; розсилку в установленому порядку рішень Суду, а також судових повідомлень і викликів;

— у сфері інформаційно-технічного забезпечення: здійснює інформаційно-технічне забезпечення судових засідань, зборів суддів і пленуму суду; організовує проведення науково-дослідних і конструкторських робіт зі створення проблемно-орієнтованих комплексів, робочих місць у суді, забезпечує вдосконалення систем судового і за-

гального діловодства та правової інформації; функціонування автоматизованої системи документообігу суду, автоматизованого розподілу справ між суддями.

— у сфері фінансового, кадрового, матеріально-технічного та соціально-побутового забезпечення: здійснює фінансування діяльності суду та структурних підрозділів апарату відповідно до видатків Державного бюджету України, передбачених кошторисом витрат на забезпечення здійснення повноважень суду; забезпечує дотримання в суді штатної, фінансової, касової та розрахункової дисципліни: проводить інвентаризацію матеріальних цінностей, грошових коштів і розрахунків;

— у сфері зв'язків із засобами масової інформації;

— у сфері зв'язків із судовими органами інших держав і міжнародними організаціями, урядовими та неурядовими організаціями;

— у сфері зв'язків з дипломатичними місіями в Україні та представництвами України за кордоном;

— у сфері прийому у суді делегацій, державних політичних діячів;

— у сфері випуску офіційних друкованих видань;

— у сфері охорони державної та службової таємниці.

Апарат виконує також інші функції, передбачені законами України, іншими нормативно-правовими актами, наказами і розпорядженнями голови суду та його заступників, наказами і розпорядженнями керівника апарату суду, дорученнями секретаря відповідної судової палати, секретаря пленуму суду, виданими в межах їх повноважень.

Діяльність Конституційного Суду також забезпечує його апарат.

Апарат КСУ — це система органів КСУ, за допомогою яких здійснюється ефективне управління справами, діловодство та організація внутрішньої діяльності Суду.

Апарат КСУ складається з:

— Секретаріату Конституційного Суду України;

— Служби Голови КСУ і його заступників;

— служби кожного із суддів КСУ;

— інших підрозділів.

Секретаріат КСУ здійснює:

— організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та документальне забезпечення підготовки справ, інших питань до розгляду постійними та тимчасовими комісіями, колегіями суддів, а також на засіданнях КСУ;

— попереднє вивчення клопотань до КСУ та підготовку повідомлень і пропозицій з них відповідно до вимог Регламенту;

— підготовку висновків, аналітичних, довідкових та інших матеріалів;

— організаційне забезпечення пленарних засідань КСУ, його колегій, комісій і нарад суддів;

— оформлення, розсилка та публікація рішень і висновків Суду та окремих думок суддів;

— організацію прийому в КСУ делегацій, державних і політичних діячів і дипломатичних представників іноземних держав, представників міжнародних організацій;

— забезпечення ведення діловодства, а також дотримання режиму таємності;

— інші функції із забезпечення діяльності КСУ, визначені Регламентом, рішеннями КСУ і дорученнями його Голови.

До структури Секретаріату КСУ входять управління, відділи, служби, сектори, бібліотека, архів.

Загальне керівництво та організацію роботи Секретаріату КСУ здійснює Голова КСУ. Безпосереднє керівництво Секретаріатом здійснює керівник Секретаріату, який призначається КСУ за поданням його Голови, з числа громадян, які мають право на зайняття посади професійного судді, тобто відповідають вимогам, встановленим у ст. 64 Закону.

Повноваження керівника Секретаріату КСУ визначаються Положенням про Секретаря КСУ, що затверджується на засіданні суду. Керівник Секретаріату КСУ не може належати до політичних партій, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Керівник та інші посадові особи Секретаріату КСУ є державними службовцями.

На служби Голови КСУ, його заступників, а також службу кожного із суддів КСУ покладаються: інформаційно-аналітичне та інше забезпечення діяльності відповідних суддів. Ці служби складаються з наукових консультантів і помічників кожного з суддів КСУ.

Підбір претендентів на посади наукового консультанта і помічника здійснює суддя КСУ. Ці особи призначаються на посаду та звільняються з посади за згодою судді. Науковий консультант і помічник виконують доручення судді КСУ, що стосуються справ конституційного провадження.

У КСУ існує архів. Положення про архів КСУ затверджено КСУ. Матеріали справ, щодо яких КСУ прийнято рішення або дано висновок, зберігаються в його архіві сто років. Оригінали рішень і висновків КСУ зберігаються в архіві КСУ безстроково. Інші матеріали зберігаються на загальних підставах, визначених законодавством України.

Для забезпечення КСУ нормативно-правовими актами, науковою та іншою спеціальною літературою утворена бібліотека.

Друкованим органом КСУ є «Вісник Конституційного Суду України».

При КСУ утворена і діє Науково-консультативна рада. Її склад, повноваження і порядок діяльності визначаються КСУ.

Фінансування КСУ передбачається в Державному бюджеті України окремим рядком. Пропозиції щодо обсягу фінансування КСУ і проект відповідного кошторису подаються Головою КСУ до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України при складанні проекту Державного бюджету України на кожний наступний рік.

КСУ затверджує орієнтовний графік розгляду справ на квартал, визначає дні тижня, в які проводяться пленарні засідання, засідання КСУ, засідання колегій суддів, затверджує графік відпусток суддів, план відряджень суддів, включаючи закордонні, визначає суддів Конституційного Суду України для участі в конференціях, симпозіумах.

Режим роботи працівників Секретаріату КСУ встановлюється Положенням про Секретаріат КСУ, положеннями про його структурні підрозділи і Правилами внутрішнього розпорядку.

Питання для самоконтролю:

1. Якими є основні завдання забезпечення судової діяльності?
2. Визначте основні повноваження ДСА.
3. Яким є склад апарату суду?
4. У чому полягають особливості забезпечення діяльності КСУ, ВСУ і вищих спеціалізованих судів?

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Глава 10
МІСЦЕВІ СУДИ

§ 1. Місцевий суд — перша ланка судової системи

Місцеві суди є основною ланкою системи судів загальної юрисдикції, оскільки становлять переважну більшість судів у судовій системі України. За своїм місцезнаходженням вони найбільш наближені до населення, що забезпечує зручність звернення за судовим захистом.

Саме з цієї ланки у більшості випадків починає здійснюватися правосуддя. Місцеві суди є судами першої інстанції. Вони розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні, господарські справи, справи про адміністративні правопорушення, що віднесені до юрисдикції судів, тому на ці суди припадає основне судове навантаження щодо вирішення і розгляду судових справ. Завданням цих судів є вирішення судових справ по суті на основі встановлених обставин (фактів) і норм права. Розгляд більшості справ завершується саме на рівні місцевих судів, оскільки у більшості випадків їх рішення сторони не оскаржують.

Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону місцеві суди утворює та ліквідує Президент України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду (ВССУ, ВАСУ, ВГСУ). Місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус місцевого суду визначається з урахуванням принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності (ч. 2 ст. 19 Закону). Кількість суддів у місцевому суді визначає ДСА за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови вищого спеціалізованого суду, з урахуванням обсягу роботи суду і в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів (ч. 4 ст. 19 Закону).

§ 2. Види і мережа місцевих судів

Відповідно до ст. 21 Закону, з урахуванням принципу спеціалізації, місцевими судами є:

1) місцеві загальні суди;

2) місцеві господарські суди;

3) місцеві (окружні) адміністративні суди.

Місцевими загальними судами є:

1) міські;

2) районні;

3) районні у містах;

4) міськрайонні.

Перелік місцевих загальних судів (мережу) з їх найменуваннями, місцезнаходженням, територіальною юрисдикцією визначено Указом Президента України «Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів» від 20 травня 2011 р. (з наступними змінами). Сьогодні на території України діють 665 місцевих загальних судів, серед них: 69 міських, 412 районних, 111 районних у містах, 73 міськрайонних.

Кількісний склад суддів місцевих загальних судів визначено наказом ДСА «Про визначення кількості суддів у місцевих загальних судах, апеляційних судах областей, апеляційних судах міст Києва та Севастополя, Апеляційного суду Автономної Республіки Крим» № 11 від 17 січня 2011 р. (з наступними змінами). Усього у місцевих загальних судах працюють понад 6 тис. суддів.

Місцевими господарськими судами є:

1) господарські суди областей;

2) Господарський суд Автономної Республіки Крим;

3) господарські суди міст Києва і Севастополя.

Мережу місцевих господарських судів визначено Указом Президента України «Питання мережі господарських судів України» від 12 серпня 2010 р.

Кількісний склад суддів у місцевих господарських судах затверджено наказом ДСА «Про визначення кількості суддів у господарських судах України» № 10 від 17 січня 2011 р. У місцевих господарських судах загалом працюють понад 700 суддів.

Місцевими адміністративними судами є:

1) окружні адміністративні суди, що діють в областях (у їх найменуванні використано назву міста, де вони розраховані);

2) Окружний адміністративний суд Автономної Республіки Крим;

3) окружні адміністративні суди міст Києва і Севастополя.

Окружні адміністративні суди утворені в округах відповідно до Указу Президента України «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі» від 16 листопада 2004 р. (з наступними змінами) — за зразком господарських судів — на рівні областей.

Кількісний склад суддів у місцевих адміністративних судах визначено наказом ДСА «Про визначення кількості суддів у адміністративних судах України» № 52 від 14 травня 2012 р. (майже 700 суддів).

§ 3. Повноваження місцевих судів

Місцеві суди вирішують питання, віднесені до всіх видів судової юрисдикції, крім конституційної. Ці питання є предметом регулювання процесуальних кодексів.

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦПК до ***цивільної юрисдикції (цивільних справ)*** віднесено справи щодо захисту порушених, невизначених або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають з цивільних, житлових, земельних, екологічних, сімейних, трудових та інших відносин. За суттю це справи приватноправового характеру за участю фізичної особи. Їх суди вирішують за правилами цивільного судочинства у порядку:

1) позовного провадження (статті 107—233);
2) наказного провадження (статті 95—106);
3) окремого провадження (статті 234—290 ЦПК).

Позовне провадження є основним у цивільному судочинстві, оскільки саме воно спрямоване на вирішення цивільних спорів і більшість цивільних справ розглядається у цьому виді провадження. Правила цього провадження є загальними для розгляду всіх цивільних справ, за деякими винятками, встановленими ЦПК. Позовне провадження ініціюється поданням до суду позивачем позову до відповідача щодо вирішення спору про право.

Справи позовного провадження характеризуються наявністю:

1) спору про суб'єктивне цивільне право;

2) двох сторін із протилежними інтересами, які наділені рівними процесуальними правами для захисту їх прав, свобод та інтересів у суді;

3) матеріально-правової вимоги, яка виникає з порушеного, оспорюваного або невизнаного права сторони.

Наказне провадження передбачає спрощену процедуру розгляду визначених законом (ст. 96 ЦПК) категорій цивільних справ, у яких захищається суб'єктивне право, засноване на безспірних доказах (наприклад вимоги: про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові заробітної плати; про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів).

Окреме провадження — це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ст. 234 ЦПК). У порядку окремого провадження місцеві загальні суди розглядають справи

про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності особи, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, встановлення фактів, що мають юридичне значення, відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі, передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність, визнання спадщини відумерлою, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю щодо юридичних та фізичних осіб, та інші справи.

Також у порядку цивільного судочинства місцеві загальні суди розглядають справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу (ч. 4 ст.15 ЦПК).

До ***кримінальної юрисдикції (кримінальні провадження)*** віднесено справи про діяння, передбачені законом України про кримінальну відповідальність (КК і Закон України про кримінальні проступки[1]). Їх суди вирішують за правилами кримінального судочинства (КПК). Судове провадження у кримінальній справі включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення.

Крім загального порядку судового провадження КПК України передбачає і особливі порядки — спрощене провадження щодо кримінальних проступків і провадження у суді присяжних. Мають особливості і провадження на підставі угод у кримінальному процесі, провадження стосовно неповнолітніх та деяких інших категорій осіб, провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру тощо.

Відповідно до ст. 221 КпАП місцеві загальні суди розглядають деякі категорії ***справ про адміністративні правопорушення*** — передусім ті справи, у яких можливе застосування адміністративного арешту, виправних або громадських робіт, конфіскації, позбавлення спеціального права. Невдовзі ці справи мають перейти до кримінальної юрисдикції як справи про кримінальні проступки.

До ***адміністративної юрисдикції (адміністративних справ)*** відносять публічно-правові спори, що виникають у зв'язку зі здійсненням суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій, а та-

[1] Наразі закон про кримінальні проступки не прийнято.

кож у зв'язку з публічним формуванням суб'єкта владних повноважень шляхом виборів або референдуму, зокрема:

1) спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності;

2) спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби;

3) спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень;

4) спори, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів;

5) спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених Конституцією та законами України;

6) спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму (ст. 17 КАС).

До ***господарської юрисдикції (господарських справ)*** відносять справи, що виникають з господарських правовідносин. Це справи у приватноправових спорах між суб'єктами господарювання (юридичними особами і фізичними особами — підприємцями), зокрема у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів, а також корпоративні спори і справи про банкрутство (ст.12 ГПК).

Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності (ч. 1 ст. 22 Закону). До підсудності цих судів віднесено у першій інстанції всі цивільні, господарські та кримінальні справи, а також більшість адміністративних справ і справ про адміністративні правопорушення, які віднесені до юрисдикції судів.

Місцеві загальні суди розглядають:

1) усі цивільні справи;

2) усі кримінальні справи;

3) адміністративні справи:

— у яких однією зі сторін є орган місцевого самоврядування (крім обласної ради, Київської або Севастопольської міської ради), його посадова чи службова особа;

— з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності;

— за позовами фізичних осіб щодо пенсійних та інших соціальних виплат;

— з приводу рішень, дій чи бездіяльності державної виконавчої служби щодо виконання нею рішень місцевих загальних судів в адміністративних справах;

— щодо примусового повернення в країну походження або третю країну та примусового видворення іноземців та осіб без громадянства за межі території України;

4) справи про адміністративні правопорушення, що віднесені до юрисдикції судів.

Місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи:

1) у яких однією зі сторін є орган державної влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, обласна, Київська та Севастопольська міські ради, їх посадова чи службова особа, крім тих справ, що підсудні у першій інстанції місцевим загальним судам, апеляційним адміністративним судам та Вищому адміністративному суду України;

2) про застосування заходів реагування у сфері державного нагляду (контролю), якщо вони можуть бути застосовані виключно за судовим рішенням;

3) щодо підтвердження обґрунтованості вжиття суб'єктами владних повноважень заходів реагування під час здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності.

Адміністративні справи щодо оскарження дій або бездіяльності посадових осіб місцевих органів виконавчої влади можуть розглядатися за вибором позивача — або в окружному адміністративному суді, або в місцевому загальному суді.

Місцеві господарські суди розглядають у першій інстанції всі господарські справи.

Місцеві суди як суди першої інстанції розглядають справи по суті, тобто за участі сторін, які наділені широкими правами заявляти клопотання, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів. Суд у судовому засіданні безпосередньо досліджує і оцінює докази, заслуховує пояснення і показання сторін, свідків, інших учасників процесу, заслуховує висновки експертів, проводить огляд речових, письмових доказів та вчиняє інші процесуальні дії. Треба зазначити, що судовий розгляд проходить у визначеній процесуальній формі і докладно регламентується процесуальним законодавством. Таким чином, при здійсненні правосуддя суд діє у суворій відповідності з процесуальним законодавством.

Суд вирішує судову справу на підставі встановлених обставин і норм матеріального та процесуального права. Суд першої інстанції ухвалює такі судові рішення: рішення у цивільних і господарських справах, судові накази у цивільних справах, постанови в адміністративних справах і справах про адміністративні правопорушення, виро-

ки та ухвали у кримінальних справах. З процесуальних питань у всіх цих справах суд постановляє ухвали. Судові рішення, якими закінчується судовий розгляд, ухвалюються іменем України.

Треба зазначити, що крім основних судових повноважень, пов'язаних з розглядом і вирішенням судових справ, місцеві суди реалізують і організаційні повноваження. Так, з метою покращення діяльності місцевого суду щодо розгляду і вирішення судових справ суди регулярно проводять вивчення і узагальнення судової практики, ведуть і аналізують статистику розглянутих справ.

§ 4. Склад місцевого суду

Відповідно до ч. 4 ст. 21 Закону місцевий суд складається із суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова та заступник голови суду. У місцевому суді, кількість суддів в якому перевищує п'ятнадцять, може бути призначено двох заступників голови суду.

У складі суддів місцевих судів працюють як судді обрані вперше, так і судді, обрані безстроково. Кількісний склад суддів для кожного місцевого суду визначає ДСА на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

На відміну від судів вищих ланок, у місцевих судах не передбачено можливості створення судових палат, однак, як і в інших судах, тут може бути запроваджена спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. Така спеціалізація запроваджується на розсуд і за рішенням зборів суддів конкретного суду. Але у місцевих загальних судах закон встановив обов'язковість визначення слідчих суддів і суддів у кримінальних справах щодо неповнолітніх.

У місцевому загальному суді з числа його суддів обирають слідчого суддю або слідчих суддів, які здійснюють повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому процесуальним законом. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду.

Слідчі судді обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови цього суду не була підтримана, на строк не більше трьох років, і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав,

свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ і має пріоритетне значення (ч. 5 ст. 21 Закону).

За аналогічними правилами у місцевому загальному суді визначають суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Такі судді повинні мати стаж роботи суддею не менше десяти років, досвід здійснення кримінального провадження в суді, високі морально-ділові та професійні якості. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді (ч. 3 ст. 18 Закону).

У місцевих судах судові справи між суддями розподіляє автоматизована система з додержанням принципів черговості, рівної кількості справ для кожного судді, вірогідності, з урахуванням завантаженості кожного судді, спеціалізації, а також вимог процесуального закону (ст. 11^1 ЦПК, ст. 35 КПК, ст. 2^1 ГПК, ст. 15^1 КАС). Порядок функціонування такої системи визначено Положенням про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженим рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2010 р. № 30 (з наступними змінами).

Визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи здійснюється при реєстрації відповідних документів. Після визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи внесення змін до реєстраційних даних щодо цієї справи, а також видалення цих даних з автоматизованої системи документообігу суду не допускається, крім випадків, встановлених законом.

Якщо судова справа підлягає розгляду колегією суддів, при автоматичному розподілі судових справ автоматизованою системою в місцевому суді призначається головуючий суддя з числа суддів відповідного суду з урахуванням спеціалізації (за її наявності). Справа розглядається колегією суддів, до складу якої входить призначений автоматизованою системою головуючий суддя. Засади формування колегії суддів визначаються зборами суддів відповідного суду з унеможливленням впливу на це формування осіб, зацікавлених у результатах судового розгляду справи.

Автоматизований розподіл судових справ між суддями здійснюється з урахуванням спеціалізації суддів, яка визначена рішенням зборів суддів відповідного суду. У судах, де відсутня спеціалізація або її застосування неможливе, розподіл здійснюється між усіма суддями. Запровадження розподілу справ за критерієм спеціалізації суддів позитивно впливає на оперативність і якість вирішення справ, а також сприяє однаковому застосуванню закону в межах одного суду.

У місцевому суді справи розглядають професійні судді одноособово або колегії суддів, у тому числі за участю народних засідателів або присяжних.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 ЦПК у місцевому загальному суді цивільні справи розглядає одноособово суддя, який є головуючим і діє від імені суду. Цивільні справи окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розглядає колегія суддів у складі одного професійного судді і двох народних засідателів (ч. 4 ст. 234 ЦПК).

Кримінальні справи також зазвичай розглядає професійний суддя одноособово. Однак кримінальні справи про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше десяти років або довічне позбавлення волі, розглядається колегіально у складі трьох професійних суддів. Кримінальне провадження стосовно службових осіб, які займають особливо відповідальне становище, та осіб, посади яких віднесено до першої категорії посад державних службовців, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років.

Якщо за вчинення злочину передбачено довічне позбавлення волі і обвинувачений заявив клопотання, кримінальну справу розглядає суд присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних. Такий склад формується і у випадках, коли розглядається кримінальна справа стосовно кількох обвинувачених, якщо хоча б один із них заявив клопотання про такий розгляд (ст. 31 КПК).

Господарські спори у місцевих господарських судах розглядаються суддею одноособово, але залежно від категорії і складності господарської справи її може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів (статті 4—6 ГПК).

Переважна більшість адміністративних справ у місцевому адміністративному суді розглядаються і вирішуються суддею одноособово (ч. 1 ст. 23 КАС). Колегіально, у складі трьох суддів, розглядаються і вирішуються адміністративні справи, предметом оскарження яких є рішення, дії чи бездіяльність Кабінету Міністрів України, міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, Національного банку України, їхньої посадової чи службової особи, виборчої комісії (комісії з референдуму), члена цієї комісії. Також колегіальний розгляд адміністративної справи в окружному адміністративному суді або місцевому загальному суді як адміністративному суді може

призначити суддя з власної ініціативи в разі її особливої складності (частини 1, 2 ст. 24 КАС).

Для забезпечення об'єктивного розгляду судової справи процесуальне законодавство передбачає можливість відводу судді. Суддя не може брати участі в розгляді справи і відводиться, якщо він брав участь у розгляді цієї справи або пов'язаної з нею справи як представник, секретар судового засідання, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, якщо він прямо чи опосередковано заінтересований в результаті розгляду справи, якщо він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших осіб, які беруть участь у справі, за наявності інших обставин, які викликають сумнів у об'єктивності та неупередженості судді, у разі порушення порядку визначення судді для розгляду справи, встановленого автоматизованою системою розподілу судових справ. До складу суду не можуть входити особи, які є членами сім'ї або близькими родичами між собою.

За наявності таких самих підстав суддя зобов'язаний заявити самовідвід, який має бути вмотивованим і заявленим до початку з'ясування обставин у справі та перевірки їх доказами. Заявляти відвід (самовідвід) після цього дозволяється лише у випадках, коли про підставу відводу (самовідводу) стало відомо після початку з'ясування обставин у справі та перевірки їх доказами.

§ 5. Голова місцевого суду, його заступник

Голову місцевого суду, його заступника призначає на посаду строком на п'ять років з числа суддів цього суду та звільняє з посади Вища рада юстиції за поданням відповідної ради суддів. Суддя не може обіймати одну адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки поспіль (ст. 20 Закону).

Голова місцевого суду наділений судовими повноваженнями, оскільки перебування на адміністративній посаді не звільняє його від здійснення повноважень судді, а тому він здійснює розгляд, вирішення судових справ, віднесених до підсудності відповідного суду. Також він має й організаційні (адміністративні) повноваження, пов'язані з представництвом суду та контролем за діяльністю апарату суду.

Голова місцевого суду представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, визначає адмі-

ністративні повноваження заступника голови місцевого суду, контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить керівникові територіального управління ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду і про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства, видає на підставі акта про призначення (обрання) суддею чи звільнення судді з посади відповідний наказ, повідомляє ВККСУ про наявність вакантних посад у суді в десятиденний строк з дня їх утворення, забезпечує виконання рішень зборів суддів місцевого суду, контролює ведення в суді судової статистики, дбає про інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства, забезпечує виконання вимог щодо підвищення кваліфікації суддів місцевого суду, вносить на розгляд зборів суду пропозиції щодо кількості та персонального складу слідчих суддів, видає накази і розпорядження з питань, що належать до його адміністративних повноважень.

У разі відсутності голови суду його адміністративні повноваження здійснює один із заступників голови суду за визначенням голови суду, за відсутності такого визначення — заступник голови суду, який має більший стаж роботи на посаді судді, а в разі відсутності заступника голови суду — суддя цього суду, який має більший стаж роботи на посаді судді. Заступник голови місцевого суду здійснює адміністративні повноваження, визначені головою суду.

Питання для самоконтролю

1. Висвітліть особливості утворення місцевих адміністративних судів.
2. Перелічте види місцевих загальних судів Автономної Республіки Крим.
3. Наведіть перелік судових повноважень місцевих загальних судів.
4. Визначте перелік судових повноважень місцевих господарських судів.
5. Охарактеризуйте перелік судових повноважень місцевих адміністративних судів.
6. Укажіть положення (норми) процесуальних кодексів, які визначають підсудність справ місцевим судам.
7. У яких випадках місцеві загальні суди можуть розглядати адміністративні справи як адміністративні суди?
8. Дайте характеристику повноважень голови місцевого суду.

Глава 11
АПЕЛЯЦІЙНІ СУДИ

§ 1. Апеляційний суд, його місце в системі судів загальної юрисдикції

Апеляційні суди передбачені ч. 4 ст. 125 Конституції України як складова системи судів загальної юрисдикції. Вони становлять другу ланку в системі судів загальної юрисдикції: апеляційні суди є судами вищого рівня стосовно місцевих судів, і нижчого — щодо вищих спеціалізованих судів і ВСУ.

Їх основне завдання згідно з принципом інстанційності полягає в перегляді за апеляційними скаргами цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських справ, а також справ про адміністративні правопорушення, розглянутих місцевими судами.

Це цікаво!

Апеляційні суди створено у 2001 р. на основі обласних, Київського та Севастопольського міських судів, а також Верховного Суду Автономної Республіки Крим. Тоді ж створили цілком нові апеляційні господарські суди (спочатку їх було лише 4). А невдовзі — у 2004 р. — Президент України видав Указ про утворення й апеляційних адміністративних судів (спочатку їх передбачили 7). Утворення цих судів обумовлено вимогами Конституції України про існування у системі судів загальної юрисдикції апеляційних судів і забезпечення апеляційного оскарження судових рішень. До того у процесуальному законодавстві був відсутній інститут апеляції. Суди обласного рівня виконували функції касаційної інстанції радянського зразка і так само були наділені повноваженнями щодо перегляду судових рішень у порядку нагляду.

КСУ в одному зі своїх рішень зазначив, що *«побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях). За змістом цих положень апеляційною інстанцією названі апеляційні суди»*[1].

Апеляція — це форма оскарження і перегляду судових рішень першої інстанції, які не набрали законної сили. Право на апеляційне оскарження судового рішення закріплено у Конституції України (п. 8

---

[1] Див. абз. 4 пп. 4.2 п. 4 мотивувальної частини Рішення від 11 грудня 2003 р. № 20-рп/2003.

ч. 3 ст. 129), а порядок його реалізації визначено процесуальними кодексами. Особливістю апеляційного розгляду справи є те, що суд апеляційної інстанції на основі апеляційної скарги перевіряє як законність (відповідність нормам матеріального і процесуального права), так і обґрунтованість (відповідність фактичним обставинам висновків суду) судового рішення першої інстанції.

Апеляційні оскарження і перегляд є не обов'язковою, а факультативною стадією судового процесу. Апеляційне провадження застосовується лише у разі незгоди учасника судового процесу із судовим рішенням першої інстанції (місцевого суду), про що свідчить подання ним апеляційної скарги. Подання апеляційної скарги відтерміновує набрання законної сили судовим рішенням першої інстанції до перегляду його в апеляційній інстанції. Водночас, щоб оскаржити судове рішення у касаційному порядку, треба обов'язково попередньо скористатися правом на апеляцію.

У виняткових випадках, визначених процесуальним законом, апеляційні суди можуть бути й судами першої інстанції. Протягом останніх десяти років законодавець мінімізував кількість випадків, коли ці суди є судами першої інстанції, щоб кожна ланка виконувала функції лише однієї інстанції.

Це цікаво!

У 2002 р. законодавець передбачив створення Апеляційного суду України. Він мав стати апеляційною інстанцією стосовно тих категорій справ, які розглядали апеляційні суди у першій інстанції. На той час таких справ було досить багато. Однак до набрання чинності новим Законом України «Про судоустрій і статус суддів» у 2010 р. цей суд так і не було сформовано — він залишався лише на папері. Законодавець знайшов інший спосіб забезпечити право на апеляційне оскарження у таких справах — він їх повністю передав на вирішення у першій інстанції місцевим судам. Потреба в окремому Апеляційному суді України відпала.

§ 2. Види і мережа апеляційних судів

Стаття 26 Закону встановлює, що у системі судів загальної юрисдикції діють апеляційні суди як суди апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційні суди відповідно до принципу спеціалізації поділяються на три види:

1) апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (раніше їх називали апеляційними загальними судами);

2) апеляційні господарські суди;

3) апеляційні адміністративні суди.

Апеляційними судами з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є:

1) апеляційні суди областей (24);

2) апеляційні суди міст Києва та Севастополя;

3) Апеляційний суд Автономної Республіки Крим.

Межі територіальної юрисдикції цих апеляційних судів визначено у їх найменуванні, однак спеціалізація у назві не відображена. Тому, якщо, наприклад, на табличці Ви побачите найменування «Апеляційний суд м. Києва», то знайте, що це апеляційний суд, який спеціалізується на розгляді цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Мережу апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення визначено Указом Президента України «Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів» від 20 травня 2011 р. Цікаво, що деякі з цих судів знаходяться одночасно у різних містах. Наприклад, Апеляційний суд Донецької області має своїм місцезнаходженням аж три міста: Донецьк, Маріуполь і Артемівськ. Це сприяє більшій доступності цього суду для населення.

Апеляційними господарськими судами (8) є Дніпропетровський, Донецький, Київський, Львівський, Одеський, Рівненський, Севастопольський, Харківський апеляційні господарські суди. Мережу цих судів затверджено Указом Президента України «Питання мережі господарських судів України» від 12 серпня 2010 р.

Апеляційними адміністративними судами (9) є Вінницький, Дніпропетровський, Донецький, Житомирський, Київський, Львівський, Одеський, Севастопольський, Харківський апеляційні адміністративні суди. Мережу цих судів визначено Указом Президента України «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі» від 16 листопада 2004 р. (з наступними змінами).

Апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди утворені в апеляційних округах відповідно до указів Президента України, а їх територіальна юрисдикція зазвичай охоплює декілька областей. У найменуванні цих судів вказується назва населеного пункту, де вони розташовані, і спеціалізація (адміністративний чи господарський), а територіальну юрисдикцію необхідно з'ясовувати за відповідними указами Президента України.

§ 3. Повноваження апеляційних судів

У ст. 27 Закону визначені такі повноваження апеляційного суду:

1) розглядає справи відповідної судової юрисдикції в апеляційному порядку згідно з процесуальним законом.

2) у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої інстанції;

3) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;

4) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;

5) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Розгляд судових справ в апеляційному порядку є основною функцією апеляційних судів, яка відображена навіть у їх назві. Апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення переглядають в апеляційній інстанції цивільні та кримінальні справи, а також справи про адміністративні правопорушення, розглянуті місцевими загальними судами, що знаходяться у межах їх територіальної юрисдикції. Апеляційні господарські суди переглядають в апеляційній інстанції господарські справи, розглянуті відповідними місцевими господарськими судами. Апеляційні адміністративні суди переглядають в апеляційній інстанції адміністративні справи, розглянуті відповідними місцевими загальними та місцевими адміністративними судами.

Завдання апеляційної інстанції — виправлення помилок як у питаннях факту, так і в питаннях права, допущених судом першої інстанції (у даному випадку — відповідним місцевим судом). Тобто в апеляційній скарзі особа може посилатися як на неправильне встановлення обставин у справі (суд неправильно оцінив докази, безпідставно відхилив деякі з них і дійшов висновків, які не відповідають справжнім обставинам), так і на неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права (суд неправильно витлумачив закон, порушував процесуальні права сторін тощо, шо призвело до помилкового рішення). І саме апеляційна інстанція може виправити такі помилки. Вона навіть наділена повноваженнями досліджувати нові докази, якщо сторона з поважних причин не надала їх раніше, або повторно дослідити докази, які досліджував суд першої інстанції. Тобто апеляційний суд, будучи апеляційною інстанцією, може провести повний перегляд справи. За результатами перегляду апеляційний суд може відмовити у задоволенні скарги або задовольнити її — скасувати оскаржене судове рішення і ухвалити своє чи змінити судове рішення першої інстанції. Зазвичай апеляційна інстанція (на відміну від касаційної) позбавлена можливості повернути справу до першої інстанції на новий розгляд — вона сама уповноважена ухвалити у ній рішення за суттю спору. Лише у разі перегляду проміжних ухвал і в деяких інших, виняткових, випадках, передбачених процесуальним законом, апеляційна інстанція може передати справу до першої інстанції для продовження розгляду чи на новий розгляд.

Розгляд судових справ у першій інстанції, загалом, не властивий апеляційним судам. Лише апеляційні адміністративні суди розглядають у першій інстанції такі адміністративні справи, як справи про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності, а Київський апеляційний адміністративний суд розглядає у першій інстанції справи за позовами до Центральної виборчої комісії, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму, крім тих справ, що стосуються оскарження рішень, дій чи бездіяльності стосовно встановлення результатів виборів і всеукраїнського референдуму. У таких справах установлено двоінстанційний розгляд зважаючи на необхідність швидкого досягнення юридичної визначеності у відповідних спірних правовідносинах. Апеляційною інстанцією у таких справах є ВАСУ.

Це цікаво!

Віднесення справ про примусове відчуження земельної ділянки, іншої нерухомості з мотивів суспільної необхідності до підсудності у першій інстанції апеляційним адміністративним судам було пов'язано з підготовкою України до чемпіонату з футболу «Євро-2012». Треба було розширювати дороги, будувати нові, споруджувати стадіони, летовища, а це пов'язано з необхідністю проведення оплатного вилучення з приватної власності земельних ділянок на відповідній території. Тому законодавець для розгляду спорів, коли власник не погоджувався на умови органу влади, встановив лише дві інстанції замість традиційних трьох. Також були встановлені стислі строки розгляду таких справ.

Апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення уповноважені розглядати клопотання про проведення негласних слідчих дій у кримінальному провадженні. Зважаючи на високий рівень таємності і з метою запобігання розголошенню відомостей про такі дії, подібні клопотання розглядає голова відповідного апеляційного суду або спеціально уповноважений ним суддя цього суду.

Щодо аналізу судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства, то ці повноваження апеляційних судів обумовлені тим, що останні, переглядаючи рішення місцевих судів в апеляційному порядку, виявляють судові помилки. Тож роз'яснення і консультації суддів апеляційного суду на основі результатів аналізу судової статистики та узагальнення судової практики під час нарад, тренінгів, семінарів і конференцій для суддів місцевих судів дозволяють надалі уникати найбільш типових помилок при розгляді справ по суті. Зазначена форма взаємодії також сприяє узгодженню підходів суддів різних рівнів до розуміння й застосування норм матеріального і процесуального права.

Окремо хотілось би підкреслити, що методична допомога має надаватися з дотриманням принципу незалежності суддів і не перетворюватися на нав'язування суддям нижчих судів позиції суддів апеляційного суду у конкретних справах, які перебувають на судовому розгляді місцевих судів.

Результати аналізу судової статистики та узагальнення судової практики оформлюються у вигляді аналітичних документів, які можна обговорювати на зборах суддів, використовувати при проведенні нарад і семінарів, а також у наукових публікаціях.

§ 4. Склад апеляційного суду

У ч. 4 ст. 26 Закону щодо складу апеляційного суду входять судді, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років. Це означає, що на посаду судді апеляційного суду може претендувати особа, яка пропрацювала суддею місцевого суду п'ять або більше років і або вже була обрана безстроково на посаду судді, або ж її обирають на посаду судді апеляційного суду одразу після закінчення п'ятирічного строку призначення. За таких умов вік кандидата на посаду судді апеляційного суду не може бути меншим 30 років. Таким чином, до складу апеляційного суду входять лише судді, що обрані Верховною Радою України безстроково. З числа цих суддів призначають голову і двох або трьох заступників голови суду.

Кількісний склад суддів для кожного апеляційного суду визначає ДСА на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду з урахуванням обсягу роботи суду і в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Починаючи з рівня апеляційних судів, для судів загальної юрисдикції передбачена можливість створення судових палат, що є одним із проявів спеціалізації суддів. В апеляційних судах може бути запроваджена спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ і без створення судових палат.

В апеляційних судах з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення обов'язковим є визначення суддів, які спеціалізуються на розгляді кримінальних справ щодо неповнолітніх. Такими суддями збори суддів обирають суддів, які мають стаж роботи суддею не менше десяти років, досвід здійснення кримінального провадження в суді, високі морально-ділові та професійні якості. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді (ч. 3 ст. 18 Закону). Голова апеляційного суду або визначені ним судді здійснюють функції

слідчого судді стосовно санкціонування негласних слідчих (розшукових) дій.

В апеляційному суді цивільні, господарські, адміністративні та кримінальні справи зазвичай розглядають колегії у складі трьох суддів. Хоча є декілька винятків. Наприклад, справи про примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, розглядає суддя апеляційного адміністративного суду одноособово. Так само апеляційні суди переглядають справи про адміністративні правопорушення, підсудні їм у першій чи апеляційній інстанціях. Водночас адміністративні справи, підсудні Київському апеляційному адміністративному суду як суду першої інстанції, розглядаються і вирішуються колегією у складі трьох суддів. У апеляційному суді судові справи розподіляє між суддями автоматизована система.

Внутрішня структурованість апеляційних судів визначена законодавчо: ч. 5 ст. 26 Закону прямо вказує, що у складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції.

Їх створення і кількість залежить від кожного апеляційного суду — ці питання віднесено на розсуд зборів суддів відповідного суду. В апеляційних судах з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення традиційно функціонують дві палати: судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах (такі палати були передбачені законом як обов'язкові до набрання чинності Законом і зазвичай збереглися з того часу). Для розгляду апеляційних скарг на постанови суддів місцевих судів у справах про адміністративні порушення окремих палат не створювали, оскільки такі скарги розглядають судді апеляційного суду одноособово і такі справи рівномірно розподіляють між останніми. У деяких апеляційних судах розгляд таких справ віднесено до повноважень суддів судової палати у кримінальних справах, оскільки за природою справи про адміністративні правопорушення і кримінальні справи мають багато спільного.

В апеляційних господарських судах можуть бути утворені судові палати, наприклад з розгляду справ про банкрутство, справ за спорами, пов'язаними з укладанням, зміною, виконанням господарських договорів тощо. В адміністративних апеляційних судах також можуть утворюватися палати для розгляду окремих категорій адміністративних справ. Найменування палат не завжди відображає спеціалізацію. Наприклад, у Вінницькому апеляційному адміністративному суді є дві палати — перша і друга.

Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду. Він організовує роботу відповідної

палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів апеляційного суду про діяльність судової палати.

Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про призначення секретаря судової палати приймають збори суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду.

§ 5. Голова апеляційного суду, його заступники

Як і в будь-якому суді, в апеляційному суді його голову і заступника (заступників) призначають з числа суддів цього суду.

Голову апеляційного суду, його заступників призначає на посади строком на п'ять років та звільняє з посад ВРЮ за поданням відповідної ради суддів. Суддя не може обіймати одну адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки підряд (ст. 20 Закону України). Це загальні правила для голів і заступників голів у місцевих, апеляційних та вищих спеціалізованих судах.

Частина 4 ст. 26 Закону передбачає, що в апеляційному суді, число суддів у якому перевищує тридцять п'ять, може бути призначено до трьох заступників голови суду.

Голова апеляційного суду крім того, що він залишається суддею і бере участь у здійсненні правосуддя, має й адміністративні повноваження, які полягають у виконанні представницької функції (представництво суду як органу державної влади), контролюючої (стосовно апарату суду), а також координуючої (стосовно суддів).

До адміністративних повноважень віднесено:

1) представництво апеляційного суду як органу державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами;

2) визначення адміністративних повноважень заступників голови апеляційного суду;

3) контроль ефективності діяльності апарату суду, внесення Голові ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

4) видання на підставі акта про обрання на посаду судді чи звільнення судді з посади відповідного наказу;

5) повідомлення ВККСУ про наявність вакантних посад в апеляційному суді у десятиденний строк з дня їх утворення;

6) забезпечення виконання рішень зборів суддів апеляційного суду;

7) контроль ведення та аналізу судової статистики, організація вивчення та узагальнення судової практики, піклування про інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства;

8) забезпечення виконання вимог щодо підвищення кваліфікації суддів апеляційного суду;

9) здійснення повноважень слідчого судді та призначення з числа суддів апеляційного суду суддів (судді) для здійснення таких повноважень у випадках, передбачених процесуальним законом;

10) здійснення інших повноважень, визначених законом.

Стаття 29 Закону визначає, що голова апеляційного суду з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає накази і розпорядження. Тобто повноваження голови апеляційного суду аналогічні повноваженням голови місцевого суду. Додатково він наділений лише такими повноваженнями, як контроль за аналізом судової статистики, організація вивчення та узагальнення судової практики, а також, у рамках кримінального процесу, здійснення повноважень слідчого судді (щодо застосування негласних слідчих (розшукових) дій) або уповноваження на це іншого судді.

У разі відсутності голови апеляційного суду його адміністративні повноваження здійснює один із заступників голови суду за визначенням голови суду, за відсутності такого визначення — заступник голови суду, який має більший стаж роботи на посаді судді, а в разі відсутності заступника голови суду — суддя цього суду, який має більший стаж роботи на посаді судді. Заступник голови апеляційного суду здійснює адміністративні повноваження, визначені головою суду.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «апеляційний суд».
2. Визначте систему апеляційних судів в Україні.
3. Чим відрізняються системи апеляційних судів загальної юрисдикції та спеціалізованих апеляційних судів?
4. За якими правилами визначається територіальна юрисдикція апеляційного суду?
5. Якими є повноваження апеляційного суду?
6. З якою метою в межах апеляційних судів діють окремі судові палати?
7. Якими є повноваження голови апеляційного суду?

Глава 12
ВИЩІ СПЕЦІАЛІЗОВАНІ СУДИ

§ 1. Вищі спеціалізовані суди — вищі судові органи в системі спеціалізованих судів

Відповідно до ст. 125 Конституції України вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

КСУ в одному зі своїх рішень зазначив, що *«вищі суди повноважні забезпечувати за законом касаційне оскарження та перегляд рішень судів відповідних юрисдикцій... Касаційна інстанція реалізує свої процесуальні права в межах касаційного провадження виключно для перевірки правильності юридичної оцінки обставин справи у рішеннях судів першої та апеляційної інстанцій»*[1].

Завданням касаційного провадження є перегляд за касаційною скаргою судового рішення апеляційної інстанції, а також судового рішення першої інстанції (після його апеляційного перегляду) щодо правильності застосування норм права — як матеріального, так і процесуального. Таким чином, на відміну від суду апеляційної інстанції, суд касаційної інстанції може виправляти судові помилки лише у питаннях права.

Вищі спеціалізовані суди є третьою ланкою: ВССУ з розгляду цивільних і кримінальних справ — у системі судів цивільної та кримінальної юрисдикцій, ВАСУ — в системі адміністративних судів, ВГСУ — в системі господарських судів.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ — є найновішим серед вищих судів. Його утворено Указом Президента України «Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ» від 12 серпня 2010 р., і з 1 листопада того ж року він став приймати касаційні скарги. Цей суд перебрав на себе касаційні повноваження ВСУ щодо розгляду цивільних і кримінальних справ.

---

[1] Див. підпункти 3.3 і 3.4 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010.

Це цікаво!

Законодавець і раніше робив спроби утворити окремий судовий орган для перегляду судових рішень у цивільних і кримінальних справах, щоб розвантажити ВСУ. У 2002 р. Закон України «Про судоустрій України» передбачив утворення Касаційного суду України. Президент навіть видав відповідний Указ. Однак наступного року КСУ визнав неконституційними положення про цей Суд, посилаючись на те, що ст. 125 Конституції України вичерпно визначила всі ланки системи судів загальної юрисдикції — місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, ВСУ. Касаційний суд серед них не згадувався.

Вищий адміністративний суд України утворено 1 жовтня 2002 р. Указом Президента України «Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України». Але розпочав він свою діяльність лише 1 вересня 2005 р. з набранням чинності КАС.

Вищий господарський суд України утворено у 2001 р. на базі Вищого арбітражного суду. Тоді відбулося перейменування арбітражних судів у господарські, а арбітражні суди було утворено шляхом реорганізації органів державного арбітражу в червні 1991 р. Тому історія ВГСУ веде відлік з 1991 р.

Вищі спеціалізовані суди мають друковані органи, в яких публікуються матеріали судової практики цих судів та інших судів відповідної судової юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів відповідної судової юрисдикції тощо. ВССУ — це «Часопис цивільного і кримінального судочинства», у ВАСУ — «Вісник Вищого адміністративного суду України», у ВГСУ таким органом є «Вісник господарського судочинства».

При кожному вищому спеціалізованому суді утворені і діють науково-консультативні ради (ст. 37 Закону) — для попереднього розгляду проектів постанов вищого спеціалізованого суду, підготовка яких потребує наукового забезпечення (йдеться про постанови у конкретних судових справах, хоча на практиці членів цих рад часто запрошують до робочих груп із розроблення проектів постанов пленуму відповідного суду щодо роз'яснення законодавства).

Усі вищі спеціалізовані суди розташовані у місті Києві.

Сайт ВССУ — www.sc.gov.ua, ВГСУ — www.arbitr.gov.ua, а ВАСУ — www.vasu.gov.ua.

§ 2. Повноваження вищих спеціалізованих судів

Вищі спеціалізовані суди здійснюють як судові, так і несудові повноваження.

Ключовим судовим повноваженням вищого спеціалізованого суду є перегляд судових рішень у касаційній інстанції. Переглядаючи

судові рішення на предмет дотримання норм права, вищий спеціалізований суд спрямовує свою діяльність на досягнення двох цілей. По-перше, це гарантування верховенства права і законності при вирішенні конкретної справи. Таким чином, суд касаційної інстанції покликаний забезпечити виправлення помилок суду першої та/або апеляційної інстанцій лише в питаннях права (правильність застосування матеріального і процесуального права).

Це цікаво!

У різних країнах по-різному вирішено питання про повноваження касаційної інстанції за наслідками розгляду касації. Наприклад, у Франції касаційна інстанція не має права ухвалювати нове рішення по суті справи. Вона лише констатує порушення, скасовує судове рішення і направляє справу до суду нижчої інстанції. Суть німецької ревізії у тому, що у разі, коли нема необхідності досліджувати докази, суд ревізійної інстанції може ухвалити нове рішення, якщо для цього суд касаційної інстанції має достатньо інформації. Німецький варіант у процесуальному аспекті є економнішим. Повноваження української касаційної інстанції більше подібні до повноважень німецької ревізійної інстанції, за винятком кримінального процесу, де за результатами перегляду суд касаційної інстанції не може ухвалити нове рішення у справі.

По-друге, це забезпечення, через ухвалення судового рішення в конкретній справі, однакового застосування судами нижчого рівня норм права в аналогічних ситуаціях при здійсненні кримінального провадження. Авторитет касаційної інстанції має визначатися високим рівнем філософсько-правового обгрунтування того чи іншого її рішення. Думка суддів касаційної інстанції щодо застосування певної норми права, викладена у судовому рішенні за наслідками перегляду, має бути взята до уваги судами нижчого рівня не лише в конкретному провадженні (це обов'язково), а й в інших провадженнях (як орієнтир).

ВССУ здійснює перегляд за касаційними скаргами судових рішень у цивільних і кримінальних справах, а ВГСУ — у господарських справах. Ці суди є судами касаційної інстанції.

ВАСУ також є судом касаційної інстанції і здійснює перегляд за касаційними скаргами судових рішень в адміністративних справах. Як виняток, ВАСУ є й судом першої та останньої інстанцій у справах щодо:

1) оскарження рішень, дій чи бездіяльності Президента України, Верховної Ради України, ВРЮ, ВККСУ;

2) оскарження рішень, дій чи бездіяльності Центральної виборчої комісії стосовно встановлення результатів виборів або всеукраїнського референдуму;

3) дострокового припинення повноважень народного депутата України.

Крім того, ВАСУ є судом апеляційної та останньої інстанції у справах щодо рішень апеляційних адміністративних судів, ухвалених як судами першої інстанції.

Перша і остання інстанція, апеляційна і остання інстанція означають, що судове рішення, ухвалене у першій, або апеляційній, інстанції, є остаточним і не може бути оскаржено.

Усі вищі спеціалізовані суди уповноважені розглядати у першій інстанції справи про притягнення фізичної особи до адміністративної відповідальності за неповагу до суду, виявлену стосовно відповідного вищого суду.

Також усі вищі спеціалізовані суди вирішують питання про допуск заяв до перегляду у ВСУ справ їх юрисдикції. Якщо у разі вирішення питання про допуск вищий спеціалізований суд дійде висновку, що порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, встановлене міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, є результатом порушення норм процесуального права, то перегляд такої справи здійснює сам вищий спеціалізований суд, не направляючи справу до ВСУ. В інших випадках, за дотримання умов допуску, вищий спеціалізований суд повинен направити справу до ВСУ для перегляду.

Окрім здійснення судових повноважень вищі спеціалізовані суди:

1) аналізують судову статистику, вивчають та узагальнюють судову практику з метою виявлення основних тенденцій судової практики, типових помилок — для подальшого надання судам методичної допомоги, рекомендаційних роз'яснень, підготовки пропозицій щодо внесення змін до законодавства;

2) надають методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики (зазвичай це повноваження реалізується у формі оглядових та інформаційних листів);

3) дають спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення (шляхом прийняття відповідних постанов пленуму) з питань застосування законодавства у вирішенні справ відповідної судової юрисдикції.

§ 3. Склад вищого спеціалізованого суду

До складу вищого спеціалізованого суду входять судді, обрані безстроково, тобто судді, які вже пропрацювали на цій посаді п'ять і більше років. Добір на посаду судді вищого спеціалізованого суду здійснюють із найбільш кваліфікованих та авторитетних суддів. Чимало з них мають науковий ступінь.

У складі ВССУ передбачено 120 суддівських посад, ВКСУ — 95 суддівських посад, а у складі ВАСУ — 97 суддівських посад. З числа суддів цих суддів призначають голову суду та його заступників (не більше трьох).

Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально.

ВССУ переглядає цивільні справи колегіально у складі трьох (попередній розгляд) або п'яти професійних суддів. Кримінальне провадження в касаційному порядку здійснюється колегіально судом у складі не менше трьох професійних суддів, а щодо деяких категорій посадових осіб — колегіально у складі семи професійних суддів, які мають стаж роботи на посаді судді не менше десяти років.

У ВГСУ перегляд господарських справ у касаційному порядку здійснює колегія у складі трьох або більшої непарної кількості професійних суддів.

У ВАСУ перегляд адміністративних справ у касаційному порядку здійснює колегія у складі не менше трьох професійних суддів. Адміністративні справи, підсудні ВАСУ у першій та останній інстанції, розглядає колегія суддів у складі не менше п'яти суддів. Перегляд справ, підсудних ВАСУ в апеляційній і останній інстанції, здійснюється колегією у складі не менше трьох професійних суддів.

Питання про допуск справи до провадження ВСУ вирішується у вищому спеціалізованому суді колегією у складі п'яти суддів, яка формується без участі суддів, які ухвалили рішення, що оскаржується.

У вищому спеціалізованому суді згідно із Законом утворюються палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції. Рішення про утворення судової палати, її склад приймають збори суддів вищого спеціалізованого суду за пропозицією його голови.

Судову палату очолює секретар судової палати, який призначається з числа суддів цього суду зборами суддів за пропозицією його голови. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів вищого спеціалізованого суду про діяльність судової палати.

У ВССУ діють палата з розгляду цивільних справ і палата з розгляду кримінальних справ. У ВГСУ діють такі палати: перша, друга, третя, четверта. У ВАСУ утворено такі палати: перша, друга, третя, четверта. Незважаючи на числове найменування судових палат в останніх двох судах, кожна з них має свою спеціалізацію, визначену зборами суддів.

Судові палати не лише забезпечують здійснення судочинства колегіями суддів відповідно до спеціалізації, а й узагальнюють судову

практику у відповідних категоріях судових справ і розробляють відповідні рекомендації, у тому числі проекти постанов пленуму вищого спеціалізованого суду.

В апараті вищого спеціалізованого суду є окремі структурні підрозділи (управління), що забезпечують діяльність кожної судової палати. Організаційне забезпечення діяльності суду здійснює апарат суду, основними структурними підрозділами якого є управління, які, у свою чергу, складаються з відділів. Зі структурою апаратів кожного вищого спеціалізованого суду можна ознайомитися в режимі доступу: http://sc.gov.ua/ua/aparat_vssu.html;http://vgsu.arbitr.gov.ua/pages/129; http://vasu.gov.ua/ua/structure_vasu.html.

§ 4. Голова вищого спеціалізованого суду, його заступники

З числа суддів вищого спеціалізованого суду ВРЮ за поданням ради суддів відповідних судів призначає голову суду та його заступників (не більше трьох). На жаль, на сьогодні не визначені чіткі критерії, яким має відповідати претендент на цю посаду. Але, вочевидь, це має бути найбільш авторитетний суддя серед інших суддів цього суду, який має лідерські й організаторські здібності.

Голову вищого спеціалізованого суду може бути призначено на адміністративну посаду повторно. Але одна й та сама особа не може обіймати цю посаду більш як два строки поспіль.

Голова вищого спеціалізованого суду наділений судовими повноваженнями, оскільки він є суддею, а також адміністративними (організаційними) повноваженнями. Голова суду як адміністратор (ст. 34 Закону):

1) представляє відповідний вищий спеціалізований суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями;

2) визначає адміністративні повноваження заступників голови вищого спеціалізованого суду;

3) контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить Голові ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

4) повідомляє ВККСУ про наявність вакантних посад у вищому спеціалізованому суді в десятиденний строк з дня їх утворення;

5) вносить згідно із законом пропозиції щодо утворення відповідних місцевих та апеляційних судів, зміни їх територіальної юрисдикції, а також щодо кількості суддів у них;

6) скликає пленум вищого спеціалізованого суду; вносить на розгляд пленуму подання про призначення на посаду секретаря пленуму; виносить на розгляд пленуму питання та головує на його засіданнях;

7) інформує пленум вищого спеціалізованого суду про стан правосуддя у відповідній судовій юрисдикції та практику вирішення окремих категорій справ;

8) забезпечує виконання рішень зборів суддів вищого спеціалізованого суду;

9) контролює ведення та аналіз судової статистики, організовує вивчення та узагальнення судової практики, дбає про інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства;

10) забезпечує виконання вимог щодо підвищення кваліфікації суддів вищого спеціалізованого суду.

Голова вищого спеціалізованого суду з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає накази та розпорядження.

У разі відсутності голови вищого спеціалізованого суду його адміністративні повноваження здійснює один із заступників голови суду за визначенням голови суду, за відсутності такого визначення — заступник голови суду, який має більший стаж роботи на посаді судді, а в разі відсутності заступника голови суду — суддя цього суду, який має більший стаж роботи на посаді судді.

Заступники голови вищого спеціалізованого суду здійснюють адміністративні повноваження, визначені головою суду.

Таким чином, повноваження голови вищого спеціалізованого суду зводяться до виконання трьох ключових функцій: представницької — представництво суду як органу державної влади, контролюючої — стосовно апарату суду, а також координуючої — стосовно суддів.

При здійсненні правосуддя голова суду і його заступники не мають жодних переваг порівняно з іншими суддями. Виконуючи свої повноваження, голова суду, а так само його заступники, не мають права втручатися у здійснення правосуддя іншими суддями і використовувати свої адміністративні повноваження для впливу на суддів стосовно вирішення судових справ.

§ 5. Пленум вищого спеціалізованого суду

Для вирішення загальних питань діяльності відповідних спеціалізованих судів у вищому спеціалізованому суді діє пленум вищого спеціалізованого суду. Йдеться передусім про питання, пов'язані із

забезпеченням єдності судової практики у справах відповідної судової юрисдикції. Пленум вищого спеціалізованого суду діє у складі всіх суддів вищого спеціалізованого суду. Засідання пленуму вищого спеціалізованого суду є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин від складу пленуму.

Від зборів суддів вищого спеціалізованого суду пленум відрізняється тим, що на ньому вирішують питання, важливі для всієї системи відповідних спеціалізованих судів, а збори суддів обговорюють питання внутрішньої діяльності лише цього суду.

Пленум вищого спеціалізованого суду, зокрема:

1) узагальнює, з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції, практику застосування матеріального і процесуального закону (йдеться про розгляд матеріалів узагальнення практики, підготовлених відповідними судовими палатами за участю аналітичних підрозділів апарату суду);

2) за результатами узагальнення судової практики дає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції (постанови пленуму з цих питань зазвичай проходять процедуру двох або трьох читань);

Це цікаво!

Надання рекомендаційних роз'яснень є пережитком радянського інституту керівних роз'яснень пленумів ВС СРСР та інших радянських республік, у тому числі УРСР. У західних країнах немає аналогічного інституту. Дороговказом для судів нижчого рівня є практика (конкретні судові рішення) касаційної інстанції. Для пошуку необхідних рішень використовують потужні електронні бази. В Україні, оскільки вищі суди щороку розглядають десятки тисяч справ, вивчення і пошук необхідних рішень досить ускладнений. Тому вищі суди узагальнюють усю цю різноманітну практику і формулюють її абстрактними формулами постанов пленумів, економлячи час суддів судів нижчого рівня, який пішов би на пошук «підказок» у судових рішеннях. ВСУ у 2010 р. втратив це повноваження з огляду на те, що щороку він переглядає декілька сотень справ, а кожне рішення у цих справах стало обов'язковим. Така роль ВСУ нагадує роль касаційної інстанції у країнах Західної Європи. Відмінність лише у тому, що там вона заснована на авторитетності цих установ, а не на приписі закону про обов'язковість застосування судового рішення ВСУ при вирішенні аналогічних справ.

3) затверджує склад науково-консультативної ради при вищому спеціалізованому суді та положення про неї; визначає персональний склад редакційної колегії друкованого органу вищого спеціалізованого суду;

4) за наявності підстав приймає рішення про звернення до ВСУ про направлення конституційного подання щодо конституційності

законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

5) у разі необхідності приймає рішення про звернення до КСУ щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Пленум вищого спеціалізованого суду скликає його голова в разі потреби або на вимогу не менш як п'ятої частини від складу суддів цього суду, але не рідше двох разів на рік. Організовує підготовку засідань пленуму, роботу секретаріату пленуму, забезпечує ведення протоколу секретар пленуму вищого спеціалізованого суду, який призначається із суддів цього суду пленумом за поданням його голови.

Процедурні аспекти розгляду питань урегульовані регламентом, схваленим пленумом відповідного вищого спеціалізованого суд.

На засідання пленуму можуть бути запрошені судді судів відповідної спеціалізації, представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи.

Постанови пленуму приймають відкритим голосуванням більшістю голосів членів пленуму, їх підписують головуючий на засіданні пленуму та секретар пленуму і публікують в офіційному друкованому органі вищого спеціалізованого суду.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть вищі спеціалізовані суди. Яке місце вони займають у системі судів загальної юрисдикції?
2. Якими повноваженнями наділені вищі спеціалізовані суди?
3. У якому складі вищий спеціалізований суд розглядає судові справи?
4. Якими повноваженнями наділені голова та заступники голови вищого спеціалізованого суду? У якому порядку їх призначають і звільняють?
5. Як співвідносяться повноваження голови суду і апарату вищого спеціалізованого суду?
6. Що таке судові палати, і яка їх роль у вищому спеціалізованому суді?
7. У якому порядку проводяться засідання пленуму вищого спеціалізованого суду? Хто до нього входить? Які питання розглядає пленум вищого спеціалізованого суду?

Глава 13
ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ

§ 1. Верховний Суд України — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції

Верховний Суд України — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. ВСУ з 1991 р. є правонаступником Верховного Суду УРСР, а, останній, відповідно, Верховного Суду УСРР, який функціонував з 1923 року.

ВСУ як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції (ст. 125 Конституції України, ч. 3 ст. 17, ч. 1 ст. 38 Закону) є четвертою ланкою у судовій системі України (місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, ВСУ).

ВСУ, як і суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій, діє для забезпечення кожному права на судовий захист його прав, свобод і законних інтересів незалежним і безстороннім судом, справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки, встановлені законом.

Розгляд справ ВСУ є засобом реалізації права учасників судового процесу та інших осіб на перегляд судового рішення у випадках і порядку, встановлених процесуальним законом.

Перегляд судових рішень ВСУ — це надзвичайний (екстраординарний) спосіб їх перевірки, який дає додаткові, порівняно з апеляцією і касацією, можливості для заінтересованих осіб домогтися виправлення судових помилок, відстояти свої права і в кінцевому підсумку отримати справедливе правосуддя.

ВСУ повинен забезпечувати однакове застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права.

Про місце ВСУ в системі судів загальної юрисдикції як найвищого судового органу свідчить обсяг його повноважень.

З набранням чинності Законом і змін, внесених до процесуальних кодексів, зазнали певних змін судові інстанції з розгляду матеріалів судового провадження, зміст повноважень ВСУ щодо перегляду судових рішень і процедура їх реалізації.

Конституційний статус ВСУ як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення його за-

конодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції. Таку позицію виклав КСУ у рішенні № 8-рп/2010 від 11 березня 2010 р. щодо офіційного тлумачення визначення у частині другій ст. 125 Конституції України ВСУ як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції.

Розглядаючи питання про можливість встановлення законодавцем інших форм оскарження рішень судів загальної юрисдикції, крім тих, що зазначені в п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України як засади судочинства — апеляційне і касаційне оскарження, КСУ у Рішенні від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010 дійшов висновку, що за своїм змістом це конституційне положення не містить вичерпного переліку форм оскарження рішень судів загальної юрисдикції. Слід зазначити, що у процесуальних кодексах стадія перегляду судових рішень Верховним Судом України не має у своїй назві чіткого визначення предмета судового провадження, на відміну від назв стадій у судах нижчих рівнів: апеляційне провадження, касаційне провадження, провадження за нововиявленими обставинами.

§ 2. Повноваження Верховного Суду України

До повноважень ВСУ як найвищого судового органу у вітчизняній системі судів загальної юрисдикції *згідно з положеннями ст. 17, ч. 2 ст. 38 Закону та процесуальних кодексів (КПК, ЦПК, ГПК, КАС) належать:*

1) Перегляд справ з підстав неоднакового застосування тільки судами (судом) касаційної інстанції однієї і тієї самої норми виключно матеріального права у подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом.

Забезпечення ВСУ однакового застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права є одним з елементів єдності системи судів загальної юрисдикції. Рішення ВСУ, прийняті за наслідками розгляду заяв про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, і для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішенням ВСУ. Фактично процесуальні кодекси надали рішенням ВСУ статусу судового прецеденту. Таким чином, рішення ВСУ мають загальнообов'язковий характер, а роз'яснення вищих спеціалізованих судів — тільки рекомендаційний.

У Законі та процесуальних кодексах (КПК, ЦПК, ГПК, КАС) встановлено порядок подання сторонами та іншими учасниками судового розгляду заяв про перегляд судових рішень Верховним Судом України і визначено процедуру перевірки та допуску до провадження у ВСУ зазначених звернень вищими спеціалізованими судами із закріпленням права останніх приймати рішення про допуск або відмову в допуску до такого провадження. На наш погляд, такі дискреційні повноваження вищих спеціалізованих судів суттєво обмежують дію принципу доступу до правосуддя, зокрема і право на звернення за судовим захистом до ВСУ. З моменту ратифікації (1997 р.) КЗПЛ, яка стала частиною національного законодавства України, згідно із ст. 6 Конвенції кожному гарантується право на справедливий суд. Право на суд включає і такий елемент, як право на доступ до суду, тобто кожній особі гарантується право на справедливий розгляд і вирішення справи судом без зайвих і неналежних правових чи практичних перешкод. Це покладає на державу обов'язок утримуватися від створення у законодавстві неналежних процесуальних перешкод до доступу до суду. У ситуації, що розглядається, державою якраз і створено процесуальний порядок, який фактично унеможливлює звернення особи за судовим захистом безпосередньо до ВСУ та вирішення питання про розгляд справи самим ВСУ. Таким чином, положення розділів «Провадження у Верховному Суді України» КПК, ЦПК, ГПК, КАС, на нашу думку, потребують вдосконалення, зокрема закріплення положення про те, що звернення сторін та інших учасників судового розгляду мають направлятися безпосередньо до ВСУ, а приймати рішення про відкриття (або невідкриття) провадження та розгляд справи повинна відповідна палата ВСУ;

2) перегляд справ у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Якщо за результатами розгляду питання про допуск справи до провадження з підстави встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом визначено, що порушення Україною міжнародних зобов'язань є наслідком недотримання норм процесуального права, ВССУ постановляє ухвалу про відкриття провадження у справі і сам вирішує питання про необхідність витребування справи. Розгляд справи здійснюється колегією у складі п'яти суддів ВССУ за правилами, встановленими для перегляду справ у касаційному порядку. З викладеного випливає висновок, що внаслідок касаційного дуалізму в повноваженнях цих судів, трапляються випадки, коли правові позиції вищих спеціалізованих судів є різними, по-різному трактуються та роз'яснюються одні й ті самі

положення законодавства, що ускладнює спеціалізованим судам правозастосування і порушує одну з основних засад судочинства — законність (п. 1 ч. 3 ст. 129 Конституції України).

На нашу думку, змістом реалізації ВСУ як найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, конституційної функції судочинства (правосуддя) має бути перегляд судових рішень на предмет однакового застосування судами всіх ланок та інстанцій норм як матеріального, так і процесуального права, зокрема, до предмета перевірки слід додати перевірку правильності застосування касаційної інстанції вимог процесуального закону та законності судових рішень за наявності викладеної суддею касаційної інстанції окремої думки. Будучи найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, ВСУ зобов'язаний забезпечити законність — єдність судової практики (правозастосування) в діяльності всіх інших судів, які здійснюють судочинство в Україні, крім КСУ;

3) *надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;*

4) *звертається до КСУ з питаннями щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;*

5) здійснює інші повноваження відповідно до закону.

ВСУ як найвищому судовому органу в системі судів загальної юрисдикції необхідно повернути право законодавчої ініціативи з внесенням відповідних змін до законодавства про судоустрій.

Результатом звуження повноважень ВСУ на користь вищих спеціалізованих судів є нівелювання та необгрунтоване приниження його ролі як найвищого судового органу державної влади в системі судів загальної юрисдикції. Питання місця та повноважень ВСУ України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції потребують перегляду та належного правового врегулювання.

§ 3. Склад і структура Верховного Суду України

Склад ВСУ становлять сорок вісім суддів, у тому числі Голова ВСУ, Перший заступник Голови ВСУ та чотири заступники Голови ВСУ.

Суддею ВСУ може бути особа, яка має стаж роботи на посаді судді не менше п'ятнадцяти років або суддя КСУ. Положення ч. 2 ст. 39 Закону щодо зайняття посади судді ВСУ особою, яка має стаж роботи на посаді судді не менше п'ятнадцяти років, визнано консти-

туційним згідно з Рішенням КСУ № 3-рп/2011 від 5 квітня 2011 р., а положення, яким встановлено, що суддею ВСУ може бути суддя КСУ, визнано конституційним згідно з Рішенням КСУ № 8-рп/2011 від 12 липня 2011 р..

До *повноважень судді Верховного Суду України* належать:

1) участь у розгляді справ у порядку, встановленому процесуальним законом;

2) участь у розгляді питань, що виносяться на засідання Пленуму ВСУ;

3) аналіз судової практики, внесення в установленому порядку пропозицій щодо вдосконалення законодавства та його застосування;

4) здійснення інших повноважень, визначених законом (ст. 40 Закону).

Структуру Верховного Суду України складають:

1) Судова палата в адміністративних справах;

2) Судова палата у господарських справах;

3) Судова палата у кримінальних справах;

4) Судова палата у цивільних справах.

До складу судової палати входять судді відповідної спеціалізованої юрисдикції (цивільної, кримінальної, господарської, адміністративної).

Персональний склад судових палат визначається Пленумом ВСУ за пропозицією суддів ВСУ.

Судові палати ВСУ згідно зі ст. 44[1] Закону *мають такі повноваження*:

1) здійснюють судочинство у справах у порядку, встановленому процесуальним законом;

2) аналізують судову статистику і вивчають судову практику;

3) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Судову палату ВСУ очолює заступник Голови ВСУ, який одночасно є секретарем судової палати.

Секретар судової палати:

1) організовує роботу відповідної судової палати і головує на її засіданнях;

2) організовує ведення та аналіз судової статистики, вивчення і узагальнення судової практики у справах, розглянутих судовою палатою;

3) інформує Пленум ВСУ про діяльність судової палати;

4) здійснює інші, передбачені законом, повноваження.

Секретар судової палати має заступника, який виконує доручення секретаря судової палати щодо організації діяльності судової палати, а також виконує обов'язки секретаря судової палати у разі його відсутності.

Заступник секретаря судової палати обирається на посаду строком на п'ять років і звільняється з посади Пленумом ВСУ за пропозицією суддів ВСУ. Рішення про обрання заступника секретаря судової палати та про його звільнення приймається більшістю голосів від загального складу Пленуму ВСУ.

При ВСУ з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права утворюється *Науково-консультативна рада* для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму ВСУ стосовно надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності ВСУ, підготовка яких потребує наукового забезпечення. Порядок її організації та діяльності визначається Положенням про Науково-консультативну раду при ВСУ, затвердженим постановою Пленуму Верховного Суду України від 16 вересня 2011 р. № 5.

ВСУ має *офіційний друкований орган — «Вісник Верховного Суду України»,* в якому публікуються матеріали судової практики ВСУ та інших судів загальної юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів загальної юрисдикції тощо. ВСУ може бути співзасновником інших друкованих видань.

§ 4. Голова Верховного Суду України, його заступники

Посади Голови ВСУ, Першого заступника Голови ВСУ і чотирьох заступників Голови ВСУ є адміністративними посадами, на які судді ВСУ згідно з положеннями ст. 20 Закону обираються та звільняються Пленумом ВСУ у порядку, встановленому Законом. Призначення судді на адміністративну посаду без додержання вимог Закону не допускається. Суддя не може обіймати одну адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки підряд. Перебування судді на адміністративній посаді в суді не звільняє його від здійснення повноважень судді відповідного суду, передбачених Законом. Звільнення судді з адміністративної посади не припиняє його повноважень судді. Звільнення з посади судді, а також закінчення строку, на який суддю призначено (обрано) на адміністративну посаду в суді, припиняє здійснення ним повноважень на адміністративній посаді.

Голова ВСУ за посадою входить до складу ВРЮ.

Голова ВСУ має такі повноваження:

1) представляє ВСУ як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав і міжнародними організаціями.

Проблемним є питання щодо обсягу повноважень Голови ВСУ: зокрема, він не наділений повноваженнями представляти всю систему

судів загальної юрисдикції у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями, вносити пропозиції щодо утворення відповідних місцевих, апеляційних судів та вищих спеціалізованих судів, зміни їх територіальної юрисдикції, а також щодо кількості суддів у них, на відміну від Голови ВССУ, який згідно з положеннями ч. 1 ст. 34 Закону представляє відповідні спеціалізовані суди (тобто всю систему судів відповідної спеціалізації) як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями; вносить згідно із Законом пропозиції щодо утворення відповідних місцевих та апеляційних судів, зміни їх територіальної юрисдикції, а також щодо кількості суддів у них;

2) визначає адміністративні повноваження Першого заступника Голови ВСУ, заступників Голови ВСУ;

3) скликає Пленум ВСУ; вносить на розгляд Пленуму подання щодо призначення на посаду секретаря Пленуму; виносить на розгляд Пленуму питання і головує на його засіданнях;

4) видає на підставі акта про обрання на посаду судді ВСУ або звільнення судді з посади відповідний наказ;

5) повідомляє ВККСУ про наявність вакантних посад у ВСУ в десятиденний строк з дня їх утворення;

6) контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить Голові ДСА подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду і про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

7) інформує Пленум ВСУ про діяльність ВСУ;

8) здійснює інші повноваження, визначені законом (ст. 41 Закону).

Голова ВСУ з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає накази і розпорядження.

У разі відсутності Голови ВСУ його адміністративні повноваження здійснює Перший заступник Голови ВСУ, а за відсутності Першого заступника Голови ВСУ — один із заступників Голови ВСУ за його визначенням останнього.

Порядок обрання Голови ВСУ визначається ст. 42 Закону. Голова ВСУ обирається на посаду строком на п'ять років і звільняється з посади Пленумом Верховного Суду України більшістю голосів від загального складу Пленуму шляхом таємного голосування. Пленум ВСУ з питання обрання Голови ВСУ скликається не пізніше одного

місяця з дня припинення повноважень попереднього Голови ВСУ. Процедура обрання на посаду Голови ВСУ та звільнення його з посади встановлюється регламентом Пленуму ВСУ. Зміна регламентної процедури відбувається менше ніж за шість місяців до закінчення строку повноважень Голови ВСУ.

Порядок дострокового звільнення з посади Голови ВСУ визначається ст. 43 Закону. Голова ВСУ може бути достроково звільнений з посади з підстав, встановлених законом. Повноваження Голови ВСУ припиняються достроково також внаслідок висловлення йому недовіри Пленумом ВСУ. Порядок дострокового припинення повноважень Голови ВСУ внаслідок висловлення йому недовіри Пленумом ВСУ визначається виключно зазначеною вище статтею. Регламент Пленуму ВСУ щодо цього порядку не застосовується. Питання про висловлення недовіри Голові ВСУ розглядається Пленумом ВСУ за поданням не менш як п'ятої частини суддів від складу Пленуму ВСУ, скріпленим їх підписами. Подання має бути мотивованим.

Для проведення Пленуму ВСУ з питання висловлення недовіри Голові ВСУ судді, визначені в ч. 3 ст. 43 Закону, створюють організаційний комітет і призначають його голову і заступника, про що складається протокол. Організаційний комітет забезпечує підготовку і проведення Пленуму ВСУ з питання висловлення недовіри Голові ВСУ в двадцятиденний строк з дня його створення. Учасники засідання Пленуму ВСУ повідомляються організаційним комітетом про день і час скликання Пленуму Верховного Суду України і питання, що виноситься на його розгляд, з надісланням відповідних матеріалів у порядку, встановленому Законом. Внесення до порядку денного Пленуму ВСУ інших питань, крім висловлення недовіри Голові ВСУ, забороняється.

Засідання Пленуму ВСУ з питання висловлення недовіри Голові ВСУ є повноважним за умови присутності на ньому більше половини суддів від складу Пленуму ВСУ. На засіданні Пленуму ВСУ головує голова організаційного комітету, а в разі його відсутності — заступник голови організаційного комітету.

Головуючий виносить на затвердження Пленуму ВСУ пропозиції щодо кандидатури секретаря засідання Пленуму ВСУ, персонального складу лічильної комісії, а також щодо форми бюлетеня і протоколу голосування, які (пропозиції) затверджуються відкритим голосуванням.

Питання про висловлення недовіри Голові ВСУ розглядається за участі останнього або без його участі. Голова ВСУ може надати письмові пояснення по суті порушених питань, які зачитуються ним або уповноваженою ним особою на засіданні Пленуму ВСУ.

Організаційний комітет визначає порядок проведення засідання і процедуру голосування з урахуванням вимог Закону і здійснює контроль за її дотриманням.

Рішення про висловлення недовіри Голові ВСУ приймається шляхом таємного голосування більшістю голосів від складу Пленуму ВСУ.

Рішення про висловлення недовіри Голові ВСУ оформлюється постановою Пленуму ВСУ, яка підписується головуючим і секретарем засідання, обраним Пленумом ВСУ за пропозицією головуючого.

Висловлення недовіри Голові ВСУ не позбавляє його повноважень судді ВСУ. У разі дострокового припинення повноважень Голови Верховного Суду України обрання Голови ВСУ здійснюється в порядку, встановленому Законом.

Питання про недовіру Голові ВСУ не може ініціюватися протягом року з дня його розгляду на засіданні Пленуму ВСУ.

Порядок звільнення з посади Голови ВСУ з підстав, не пов'язаних з висловленням йому недовіри Пленумом ВСУ, визначається законом і регламентом Пленуму ВСУ, затвердженим постановою Пленуму ВСУ від 9 квітня 2012 р. № 5.

Перший заступник Голови ВСУ, заступники Голови ВСУ згідно зі ст. 44 Закону обираються на посаду строком на п'ять років і звільняються з посади Пленумом ВСУ за пропозицією суддів ВСУ. Рішення про їх обрання на посаду і про звільнення з посади приймаються більшістю голосів від загального складу Пленуму ВСУ шляхом таємного голосування.

Перший заступник Голови ВСУ, заступники Голови ВСУ можуть бути достроково звільнені з посади у порядку, встановленому Регламентом Пленуму ВСУ.

Перший заступник Голови ВСУ, заступники Голови ВСУ здійснюють адміністративні повноваження, визначені законом, а також Головою ВСУ, та інформують Пленум ВСУ про свою діяльність.

§ 5. Пленум Верховного Суду України

Пленум ВСУ згідно зі ст. 45 Закону є колегіальним органом, повноваження якого визначаються Конституцією України і Законом. До складу Пленуму ВСУ входять усі судді ВСУ.

Пленум Верховного Суду України має такі повноваження:

1) обирає на посади та звільняє з посад Голову ВСУ, Першого заступника Голови ВСУ, заступників Голови ВСУ в порядку, встановленому Законом;

2) призначає на посаду з числа суддів ВСУ за поданням Голови ВСУ та звільняє з посади секретаря Пленуму ВСУ;

3) заслуховує інформацію Голови ВСУ, Першого заступника Голови ВСУ, заступників Голови ВСУ про їх діяльність;

4) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судової системи і діяльності ВСУ;

5) приймає рішення про звернення до КСУ з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;

6) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить, за зверненням Верховної Ради України, письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

7) затверджує Регламент Пленуму ВСУ;

8) розглядає та вирішує інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Засідання Пленуму ВСУ є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин від складу Пленуму, крім випадків, встановлених Законом.

На засідання Пленуму можуть бути запрошені представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та ін.

Пленум ВСУ скликається Головою ВСУ в разі потреби або на вимогу не менш як четвертої частини від складу суддів ВСУ, але не рідше одного разу на три місяці. У разі відсутності Голови ВСУ Пленум скликається його Першим заступником, а в разі відсутності Першого заступника Голови ВСУ — одним із заступників Голови ВСУ. Законом також може бути встановлена інша процедура скликання Пленуму ВСУ. Про день і час скликання Пленуму та питання, що виносяться на його розгляд, учасники засідання Пленуму повідомляються не пізніш як за десять днів до засідання. У цей же строк надсилаються матеріали щодо питань, які виносяться на розгляд Пленуму.

Засідання Пленуму веде Голова ВСУ. У разі його відсутності засідання Пленуму веде Перший заступник Голови ВСУ, а в разі відсутності Першого заступника — заступник Голови ВСУ. У випадках, встановлених Законом, засідання Пленуму веде голова організаційного комітету, створеного для проведення Пленуму ВСУ з питання висловлення недовіри Голові ВСУ, або його заступник.

Порядок роботи Пленуму ВСУ встановлюється Законом і прийнятим відповідно до нього Регламентом Пленуму ВСУ, затвердженим постановою Пленуму ВСУ від 9 квітня 2012 р. № 5.

Пленум ВСУ приймає з розглянутих питань постанови. Постанови Пленуму ВСУ підписуються головуючим на засіданні Пленуму і секретарем Пленуму та публікуються у «Віснику Верховного Суду України» — офіційному друкованому органі ВСУ.

Секретар Пленуму ВСУ організовує роботу секретаріату Пленуму, підготовку засідань Пленуму, забезпечує ведення протоколу та контролює виконання постанов, прийнятих Пленумом ВСУ.

Особливості проведення Пленуму ВСУ з розгляду окремих питань, у тому числі щодо процедури скликання, повноважності засідання, порядку роботи, процедури голосування, порядку прийняття рішень і підписання постанов, прийнятих Пленумом ВСУ, встановлюються законом.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть перелік повноважень ВСУ.
2. Визначте склад і структуру ВСУ.
3. Наведіть перелік повноважень судді ВСУ.
4. Визначте повноваження Голови ВСУ (його заступників), порядок обрання та звільнення з посад.
5. Які склад і повноваження судових палат ВСУ?
6. Охарактеризуйте склад і повноваження Пленуму ВСУ та процедуру їх реалізації.

Глава 14
КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

§ 1. Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції

Термін «конституційна юрисдикція» означає діяльність щодо контролю за відповідністю законодавчих актів конституції. У різних державах таку діяльність можуть здійснювати як судові, так і квазісудові органи. Органи конституційної юрисдикції у різних державах мали різні витоки, що було пов'язано з історичними передумовами виникнення та встановлення конституційного контролю і конституційного судочинства загалом.

Конституційний контроль полягає у перевірці відповідності законів та інших нормативних актів конституції відповідної держави незалежним від законодавчої та виконавчої влади судовим або спеціальним контролюючим органом за зверненнями уповноважених на те осіб або з ініціативи самого контролюючого органу.

Сьогодні існує дві основні моделі конституційного контролю — американська та європейська.

Виникнення американської моделі конституційного контролю пов'язують зі справою «Марбері проти Медісона» (William Marbury v. James Madison, 1803), у якій Верховний суд США визнав за судовою владою повноваження оголошувати неконституційними будь-які закони, прийняті Конгресом. Тоді Верховний суд США вперше в історії США визнав парламентський закон таким, що не відповідає конституції США. Ця справа стала судовим прецедентом, що наділив повноваженнями контролю (нагляду) за конституційністю законів практично всі суди загальної юрисдикції США.

Європейську модель конституційного контролю пов'язують з утворенням Конституційного суду Австрії у 1920 р. як суду, відокремленого від решти інших судів. До повноважень Конституційного суду Австрії належали: розгляд питань про відповідність законодавчих актів держави конституції Австрії, розгляду деяких спорів між державними органами і оголошення імпічменту вищим посадовим особам. Це був перший суд, спеціально створений для цієї мети. У результаті встановлення в Австрії авторитарного політичного режиму — австро-

фашизму у 1934 р., діяльність Конституційного суду Австрії була призупинена, у 1945 р. Конституційний суд Австрії було відновлено, а в 1953 р. в Австрії прийнято окремий закон про Конституційний суд. Сама ідея створення Конституційного суду належить австрійському юристу Гансу Кельзену, тому таку модель називають «кельзенівською».

Водночас у Європі поширена й інша модель конституційного контролю — його здійснює квазісудовий орган — конституційна рада. Наприклад, Конституційна рада у Франції перевіряє на відповідність конституції закони і регламенти палат Парламенту Франції до набрання ними чинності. Також на Конституційну раду покладено вирішення спорів між законодавчою і виконавчою владою, тобто між парламентом і урядом, щодо розподілу їх компетенцій. Одна з відмінностей конституційної ради від конституційних судів (трибуналів) полягає у тому, що у раді зазвичай застосовують письмову, закриту процедуру розгляду справ, індивідуальні конституційні скарги конституційна рада не розглядає.

Загалом для європейської (австрійського зразка) моделі характерна наявність окремого судового органу — конституційного суду, відокремленого від системи судів загальної юрисдикції. Саме така європейська модель конституційної юрисдикції була реалізована в Україні.

Це цікаво!

До Конституції УРСР 1978 року Законом УРСР від 27 жовтня 1989 р. «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» були внесені доповнення про утворення Комітету конституційного нагляду Української РСР, проте, цей орган так і не було сформовано.

Натомість, на загальносоюзному рівні з 1 січня 1990 р. почав функціонувати Комітет конституційного нагляду СРСР, який, однак, припинив свою діяльність наприкінці грудня 1991 р. у зв'язку з припиненням існування СРСР.

Здобувши незалежність, Україна внесла зміни до чинної на той час Конституції Української РСР 1978 року і передбачила створення Конституційного Суду України. 3 червня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Конституційний Суд України». Цим Законом визначався порядок формування Конституційного Суду та його функції. Однак і цей орган внаслідок політичного протистояння між Президентом України і Верховною Радою України не запрацював. Верховна Рада призначила лише Голову Конституційного Суду — професора Київського державного університету імені Тараса Шевченка Леоніда Юзькова.

Треба згадати ще один документ в історії розвитку конституційної юрисдикції в Україні — Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, який було підписано 8 червня 1995 р. Конституційний Суд України за Конституційним договором було віднесено до судової системи України. Президент України повинен був призначати половину складу Конституційного Суду, а Верховна Рада України — іншу половину. Кандидатуру Голови

Конституційного Суду України повинна була призначати, за спільним поданням Голови Верховної Ради України і Президента України, Верховна Рада. Але й цей порядок не був реалізований, оскільки Конституційний Договір діяв до прийняття нової Конституції України.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила нову Конституцію. У ній відвели окремий розділ для КСУ. На підставі Конституції 16 жовтня 1996 р. прийнято Закон України «Про Конституційний Суд України».

Свою діяльність КСУ розпочав 18 жовтня 1996 р., а конституційні подання і звернення стали прийматися до розгляду з 1 січня 1997 р. Своє перше рішення КСУ прийняв 13 травня 1997 р.

Відповідно до ст. 2 Закону завданням КСУ є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. Захист Конституції України по суті реалізується у мотивованих рішеннях і висновках, які приймає або дає КСУ щодо відповідних конституційних подань і звернень.

КСУ відводиться особливе місце в системі органів державної влади України, оскільки він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Діяльність КСУ грунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і всебічності розгляду справ та обгрунтованості прийнятих КСУ рішень.

§ 2. Повноваження Конституційного Суду України

Повноваження КСУ визначені Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України». КСУ приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційного тлумачення Конституції та законів України;

3) відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

4) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

5) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

6) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України.

Прийняття рішень щодо конституційності законів та інших правових актів. Питання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України (укази, розпорядження), актів Кабінету Міністрів України (постанови, розпорядження), правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (рішення, постанови) КСУ розглядає за конституційними поданнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається); ВСУ; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

КСУ не розглядає питання стосовно конституційності правових актів, які втратили чинність.

Приклад рішення щодо конституційності закону

Рішення
Конституційного Суду України
від 11 грудня 2003 р. № 20-рп/2003
у справі про Касаційний суд України

...Конституційний Суд України вирішив:

1. Визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення Закону України «Про судоустрій України» щодо: утворення в системі судів загальної юрисдикції Касаційного суду України (пункт 3 частини другої статті 18); складу Касаційного суду України, його повноважень, повноважень суддів, статусу голови, заступників голови та президії Касаційного суду України (статті 32, 33, 34, 35, 36, 37); строку утворення і початку здійснення Касаційним судом України повноважень щодо розгляду справ (підпункт 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення»).

2. Положення Закону України «Про судоустрій України», визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення.

Підставами для прийняття КСУ рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є: невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

У разі якщо зазначені акти або їх окремі положення визнаються такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними), вони оголошуються нечинними і втрачають чинність від дня прийняття Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими

до виконання на всій території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Законодавець визначив межі повноважень КСУ (ст. 14 Закону «Про Конституційний Суд України») і зазначив, що до його повноважень не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції, тобто питання щодо законності цих актів не відносяться до компетенції КСУ. Так само до його компетенції не відносяться й питання конституційності актів центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Акти таких органів можуть бути предметом оцінки в судах загальної юрисдикції.

Сьогодні громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи позбавлені можливості звернутися безпосередньо до КСУ за захистом порушених конституційних прав і свобод. Поки що з цією метою можна звернутися, наприклад, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з проханням ініціювати відповідне конституційне подання. Також є можливість самому звернутися до КСУ із конституційним зверненням про необхідність офіційного тлумачення Конституції України або законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. Але у даному випадку треба довести факти неоднакового тлумачення державними органами або органами місцевого самоврядування положення, яке необхідно витлумачити. Тому сьогодні активно обговорюється питання про запровадження інституту конституційної скарги.

Офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Конституційний Суд України здійснює офіційне тлумачення Конституції та законів України за зверненням до нього з конституційним поданням чи конституційним зверненням.

Підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень Конституції України та законів України. Суб'єктами права на конституційне подання з цих питань є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, ВСУ, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування.

Підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може при-

звести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод. Суб'єктами права на конституційне звернення є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

У резолютивній частині рішення КСУ офіційно тлумачаться положення Конституції України та законів України, щодо яких було подано конституційне подання чи конституційне звернення. У разі якщо при тлумаченні закону України (його окремих положень) встановлена наявність ознак його невідповідності Конституції України, КСУ в цьому ж провадженні вирішує питання щодо неконституційності цього закону.

Приклад рішення щодо офіційного тлумачення

Рішення
Конституційного Суду України
від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002
у справі щодо підвідомчості актів
про призначення або звільнення посадових осіб

...Конституційний Суд України вирішив:

1. В аспекті порушених у конституційному поданні Президента України питань положення частин другої, третьої статті 124 Конституції України треба розуміти так:

1.1. Положення про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, вирішення питань, що мають правовий характер, зокрема тих, які виникають у зв'язку з призначенням чи звільненням певних посадових осіб Президентом України або Верховною Радою України (частина друга статті 124).

1.2. Вирішення Конституційним Судом України питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-політичної відповідальності (статті 115, 122 та інші Конституції України) посадових осіб.

1.3. Здійснення судочинства Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції щодо актів Президента України та Верховної Ради України з питань призначення чи звільнення посадових осіб означає розгляд справ щодо конституційності зазначених актів у формі конституційного судочинства, а щодо їх законності — судами загальної юрисдикції у формі відповідного судочинства (частина третя статті 124).

Підсудність справ такої категорії та особливості процедури їх розгляду судами загальної юрисдикції відповідного рівня підлягає визначенню процесуальним законом.

2. Рішення Конституційного Суду України є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскарженим.

Надання висновку щодо відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Конституційний Суд України розглядає справи і дає висновки щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України проекту закону про внесення змін до Конституції України, поданого до Верховної Ради України згідно із статтями 154, 155 і 156 Конституції України.

Підставою для відкриття конституційного провадження у справі є конституційне подання Верховної Ради України з питання надання висновку щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України проекту закону про внесення змін до Конституції України.

Справу про надання висновку щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України проекту закону про внесення змін до Конституції України КСУ розглядає невідкладно. Строк розгляду такого подання не повинен перевищувати одного місяця.

Приклад висновку на проект про внесення змін до Конституції України

Висновок
Конституційного Суду України
від 5 грудня 2000 р. № 3-в/2000
у справі про внесення змін до статті 80 Конституції України

...Конституційний Суд України дійшов висновку:

1. Визнати таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України проект Закону України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України»: «1. Внести до Конституції України такі зміни: Частину третю статті 80 викласти в такій редакції: «Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до набрання законної сили обвинувальним вироком суду. 2. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування».

2. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України є обов'язковим до виконання, остаточним і не може бути оскарженим.

Надання висновку про відповідність Конституції України міжнародного договору. КСУ за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

Питання щодо конституційності міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, розглядаються КСУ до прийняття Верховною Радою України відповідного закону.

Відкриття конституційного провадження у цих справах зупиняє розгляд Верховною Радою України питання щодо надання згоди на їх обов'язковість.

Приклад висновку щодо конституційності міжнародного договору

Висновок
Конституційного Суду України
від 11 липня 2001 р. № 3-в/2001
у справі про Римський Статут

... Конституційний Суд України дійшов висновку:

1. Визнати Римський Статут Міжнародного кримінального суду, підписаний від імені України 20 січня 2000 року, який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції України в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції».

2. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, підписаного від імені України 20 січня 2000 року, який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, є обов'язковим до виконання, остаточним і не може бути оскарженим.

Надання висновку щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України. Конституційний Суд України розглядає питання про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України (їх окремих положень) у разі ініціювання Верховною Радою України питання про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційне подання щодо такого питання Конституційний Суд України має розглянути невідкладно.

Надання висновку у справі щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. Процедура імпічменту в Україні жодного разу не була застосована до Президента України, але така процедура визначена у Конституції України (ст. 111) та Законі «Про Конституційний Суд України» (статті 90, 91, 92).

Підставою для відкриття конституційного провадження у справі про імпічмент є конституційне подання Верховної Ради України з питання надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Конституційне подання Верховної Ради України має містити докладний опис вчинених процедурних дій із зазначенням дати, місця

і підстав для їх вчинення, а також документів та інших матеріалів, що підтверджують додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

§ 3. Склад і структура Конституційного Суду України

Відповідно до ст. 148 Конституції України КСУ складається з вісімнадцяти суддів КСУ Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів КСУ. При цьому загальний строк повноважень суддів КСУ — дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Відповідно до встановлених Конституцією України вимог суддею КСУ може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років і володіє державною мовою. Тим же Законом встановлюються певні заборони і обмеження. Так, судді КСУ не можуть належати до політичних партій та профспілок, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької, творчої, та повинні виконувати інші вимоги відповідно до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Суддя КСУ вступає на посаду з дня складення ним присяги судді КСУ, це відбувається на засіданні Верховної Ради України, яке проводиться за участю Президента України, а також Прем'єр-міністра України, Голови ВСУ або осіб, які виконують їх повноваження.

У складі КСУ утворюються ***колегії суддів*** для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними поданнями та колегії суддів для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними зверненнями. Колегії суддів КСУ ухвалою відкривають конституційне провадження у справі або відмовляють у такому провадженні. Станом на початок вересня 2013 р. діють три колегії КСУ: перша, друга і третя колегії.

Колегії суддів КСУ утворюються на його засіданні протягом першого місяця кожного календарного року та затверджується їх персональний склад.

Один і той самий суддя КСУ не може входити на постійній основі до складу двох і більше колегій суддів. Суддя КСУ однієї колегії суддів може бути залучений за рішенням КСУ до участі в роботі іншої колегії суддів за відсутності кворуму цієї колегії суддів.

Засідання колегії суддів проводяться у визначені для засідань дні. Воно є повноважним за умови участі в ньому не менше чотирьох суддів цієї колегії. Головує на засіданні колегії секретар колегії, а за його відсутності — старший за віком Секретар колегії суддів призначається з числа суддів, які входять до складу колегії, та очолює її.

КСУ розглядає справи, віднесені до його компетенції, на пленарних засіданнях і засіданнях КСУ.

КСУ на ***пленарних засіданнях***: розглядає справи, ухвалює рішення і дає висновки у справах за конституційними поданнями, конституційними зверненнями; затверджує положення про постійні комісії; приймає рішення про утворення тимчасових комісій, затверджує їх персональний склад і призначає голів цих комісій.

Пленарне засідання КСУ скликається з ініціативи Голови КСУ (не пізніш як у двотижневий строк з дня надходження ініціативи про його скликання), його заступників, колегії суддів, постійних комісій або не менше трьох суддів КСУ.

На пленарному засіданні головує Голова КСУ, за його відсутності — старший за віком заступник Голови КСУ, а в разі відсутності і заступників — старший за віком суддя КСУ.

Пленарне засідання КСУ є повноважним, якщо на ньому присутні не менш як дванадцять суддів КСУ. Рішення, висновок КСУ вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало не менше десяти суддів КСУ.

Розгляд справ на пленарному засіданні КСУ проводиться відкрито, крім справ, розгляд яких у відкритому засіданні може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, що охороняється законом.

На засіданнях КСУ: затверджує Регламент КСУ, вносить зміни та доповнення до нього; затверджує Положення про Секретаріат, Архів, Бібліотеку та інші самостійні структурні підрозділи КСУ, вносить зміни та доповнення до них; призначає, за поданням Голови КСУ, керівника Секретаріату КСУ і приймає рішення про звільнення його з посади; приймає рішення про утворення постійних комісій, затверджує їх персональний склад; затверджує персональний склад колегій суддів КСУ та призначає секретарів колегій суддів; розглядає пропозиції щодо обсягу фінансування КСУ, затверджує проект кошторису на кожний фінансовий рік; затверджує структуру і штатний розпис КСУ; заслуховує інформацію Голови КСУ про використання бюджетних асигнувань; приймає рішення про дострокове звільнення з посади Голови КСУ та заступників Голови; розглядає питання щодо припинення повноважень судді КСУ; заслуховує не менше одного разу на рік інформацію керівника Секретаріату про діяльність Секретаріату КСУ, а також звіти секретарів колегій суддів; приймає,

за необхідності, рішення про невідкладність відкриття конституційного провадження за конституційним поданням у конкретній справі; приймає рішення про персональний склад делегацій КСУ та їх керівників; дає згоду на призначення заступників керівника Секретаріату КСУ, керівників самостійних структурних підрозділів; вирішує інші питання, які не є предметом розгляду пленарного засідання.

Організаційні, фінансові, кадрові та інші питання, передбачені Законом «Про Конституційний Суд України» та Регламентом КЧУ, вирішуються на його засіданнях.

Засідання КСУ скликається за ініціативою Голови КСУ (не пізніше, як у двотижневий строк з дня надходження ініціативи про його скликання), його заступників, колегії суддів, постійних комісій чи не менше трьох суддів КСУ.

Засідання КСУ є повноважним за присутності на ньому не менш як одинадцяти суддів КСУ.

Рішення КСУ вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більше половини суддів КСУ, які брали участь у засіданні. Рішення з поточних питань приймаються більшістю голосів від кількості присутніх на засіданні суддів КСУ.

Усі засідання КСУ протоколюються.

Постійні комісії КСУ діють як допоміжні робочі органи з питань організації його внутрішньої діяльності.

Комісія є повноважною за умови присутності на її засіданні більше половини її членів. Кількісний склад постійних комісій визначається КСУ. Постійні комісії утворюються із суддів КСУ на його засіданні.

Кандидатури для обрання до складу постійних комісій КСУ пропонують судді КСУ. Голів постійних комісій призначає із складу членів постійної комісії Голова КСУ. Голова КСУ та його заступники не можуть бути головами постійних комісій.

Усі спірні питання членства у постійних комісіях вирішуються самим КСУ.

КСУ шляхом відкритого голосування утворює на своєму засіданні постійні комісії:

1) з питань регламенту та етики;
2) з питань бюджету і кадрів;
3) з питань наукового та інформаційного забезпечення;
4) з міжнародних зв'язків.

За необхідності можуть бути утворені інші постійні комісії, ліквідовані або реорганізовані раніше створені, змінені їх кількісний та персональний склад.

Комісія є повноважною за умови присутності на її засіданні більше половини її членів. З питань, що обговорюються, постійна комісія приймає рішення.

КСУ може утворювати на своїх пленарних засіданнях ***тимчасові комісії*** для додаткового дослідження питань, пов'язаних з конституційним провадженням у справі, за участю фахівців у відповідних галузях права. В ухвалі про утворення тимчасової комісії КСУ встановлюється строк для підготовки висновку тимчасовою комісією.

КСУ передає тимчасовій комісії матеріали справи для ознайомлення і надає на її запит додаткові матеріали, необхідні для надання висновку.

Висновок тимчасової комісії КСУ має містити відомості про членів тимчасової комісії, їх фах, місце роботи, вчений ступінь і наукове звання, а також про справу, у якій дається висновок, зміст висновку, дата надання висновку, підписи членів комісії. Якщо КСУ вважає, що викладених у висновку тимчасової комісії положень недостатньо для повного з'ясування обставин справи або є суперечності, то приймає ухвалу про проведення додаткових досліджень тим самим складом тимчасової комісії чи утворює тимчасову комісію в іншому складі.

Висновки тимчасових комісій за будь-яких обставин додаються до матеріалів справи і оцінюються на пленарному засіданні КСУ. Якщо член тимчасової комісії не погоджується з висновком у цілому або деякими його положеннями, він подає свій висновок або викладає окрему думку з цих відповідних питань.

§ 4. Голова Конституційного Суду України, його заступники

КСУ очолює Голова КСУ, який обирається таємним голосуванням (лише на один трирічний строк) на спеціальному пленарному засіданні КСУ із складу його суддів не пізніше двомісячного строку з дня, коли посада Голови стала вакантною.

Список кандидатур на посаду Голови КСУ України затверджується на спеціальному пленарному засіданні КСУ відкритим голосуванням і оформляється протоколом, який підписує головуючий на засіданні.

Спеціальне пленарне засідання КСУ вважається повноважним, якщо на ньому присутні не менш як дванадцять суддів КСУ. Обраним на посаду Голови КСУ вважається кандидат, за якого проголосували не менше десяти суддів КСУ.

Голова КСУ очолює КСУ та організовує його діяльність. Відповідно до ст. 21 Закону «Про Конституційний Суд України» до повноважень Голови КСУ належать:

1) організація роботи колегій суддів КСУ, комісій та Секретаріату КСУ;

2) скликання і проведення засідань, пленарних засідань КСУ;

3) розпорядження бюджетними коштами на утримання і забезпечення діяльності КСУ відповідно до кошторису, затвердженого КСУ;

4) здійснення інших повноважень, передбачених цим Законом і актами КСУ, що регламентують організацію його внутрішньої роботи.

Голова КСУ має двох заступників.

Заступники Голови Конституційного Суду України виконують за дорученням Голови КСУ окремі його повноваження. У разі відсутності Голови КСУ або неможливості здійснення ним своїх повноважень його обов'язки виконує заступник, який є старшим за віком. У разі відсутності обох заступників обов'язки Голови КСУ виконує найстарший за віком суддя КСУ.

Заступники Голови КСУ обираються за пропозицією його Голови лише на один тирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів за процедурою, аналогічною до обрання Голови Суду.

§ 5. Процедура розгляду справ у Конституційному Суді України

Розгляд справ, прийняття рішень і надання висновків у справах проводиться КСУ колегіально. Відкриття провадження у справі у КСУ за конституційним поданням чи конституційним зверненням ухвалюється колегією суддів КСУ або КСУ на його засіданні.

Ухвала про відкриття конституційного провадження або про відмову в його відкритті приймається не пізніше одного місяця з дня надходження конституційного подання чи конституційного звернення до КСУ.

Рішення приймаються, висновки даються тільки тими суддями КСУ, які брали участь у розгляді матеріалів справи, справи на засіданні, пленарному засіданні КСУ.

Розгляд справ на пленарному засіданні КСУ проводяться у формах:

— *усних слухань*, тобто шляхом безпосереднього заслуховування учасників конституційного провадження;

— *письмових слухань*, тобто шляхом заслуховування та аналізу зібраних на попередніх стадіях конституційного провадження та додатково залучених у ході пленарного засідання матеріалів, документів, необхідних для забезпечення об'єктивного і повного розгляду справи.

Форма слухання визначається процесуальною ухвалою КСУ, у якій можуть бути вирішені й інші питання організаційного забезпечення пленарного засідання КСУ у справі.

Усні слухання є обов'язковими у випадках, коли для всебічного дослідження обставин справи та прийняття обґрунтованого рішення

на пленарному засіданні КСУ необхідно безпосередньо заслухати учасників конституційного провадження. Усні слухання проводяться також за клопотанням суб'єктів права на конституційне подання, конституційне звернення та органів, посадових осіб, конституційність правових актів яких оспорюється або потребує офіційного тлумачення.

За ухвалою пленарного засідання КСУ може бути проведено усне слухання лише з окремих питань справи, визначених ухвалою.

Розгляд справ на пленарному засіданні КСУ, незалежно від форми слухання, проводиться відкрито.

КСУ за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України ***приймає рішення***, а у справах: про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; щодо відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України; щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України Конституційний Суд України ***дає висновки***.

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом України поіменним голосуванням шляхом опитування суддів КСУ.

Пропозиції суддів КСУ до проекту рішення чи висновку голосуються у порядку надходження. Судді КСУ не мають права утримуватися від голосування.

Рішення і висновки КСУ мотивуються письмово, підписуються окремо суддями КСУ, які голосували за їх прийняття і які голосували проти їх прийняття, та оприлюднюються.

У разі необхідності КСУ може визначити у своєму рішенні, висновку порядок і строки їх виконання, а також покласти на відповідні державні органи обов'язки щодо забезпечення виконання рішення, додержання висновку.

Рішення і висновки є остаточними, не підлягають оскарженню і є обов'язковими до виконання.

Суддя КСУ має право підготувати окрему думку, яка викладається у письмовій формі і додається до рішення чи висновку КСУ.

Рішення і висновки КСУ підписуються не пізніше семи днів після прийняття рішення, надання висновку. Ухвали, рішення і ви-

сновки КСУ разом з окремою думкою суддів КСУ протягом наступного робочого дня після їх підписання оприлюднюються на офіційному веб-сайті КСУ і направляються Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України. Рішення і висновки КСУ разом з окремою думкою суддів КСУ публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та в інших офіційних виданнях України. Копії рішень і висновків КСУ надсилаються наступного робочого дня після їх офіційного оприлюднення суб'єкту права на конституційне подання чи конституційне звернення, з ініціативи якого розглядалася справа, до Міністерства юстиції України, а також до органу влади, що прийняв правовий акт, який був предметом розгляду в КСУ.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «конституційна юрисдикція».
2. Які квазісудові органи інших держав Вам відомі?
3. З якою подією пов'язують утворення американської моделі конституційного контролю?
4. Кому належить ідея створення Конституційного суду в Австрії та обгрунтування європейської моделі конституційного контролю?
5. Яка модель конституційної юрисдикції прийнята в Україні у 1996 р.?
6. Для чого передбачалось створення Комітету конституційного нагляду Української РСР?
7. Як вплинув Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. на КСУ?
8. Коли КСУ розпочав свою діяльність і коли прийняв своє перше рішення?
9. На яких принципах грунтується діяльність КСУ?
10. Назвіть завдання та повноваження КСУ.
11. Назвіть склад КСУ.
12. Які вимоги встановлює Конституція України до посади судді КСУ?
13. Назвіть порядок формування КСУ.
14. Для чого утворюються колегії КСУ?
15. Які питання розглядає КСУ на своїх пленарних засіданнях?
16. Які функції виконують постійні та тимчасові комісії КСУ?
17. Назвіть повноваження Голови КСУ та його заступника.
18. Які строки конституційного провадження?
19. У яких ситуаціях КСУ приймає рішення, і в яких дає висновки?

Предметний покажчик

Вища кваліфікаційна комісія суддів України
- статус ВККСУ § 6.1
- завдання ВККСУ § 6.1
- повноваження ВККСУ § 6.1
- склад ВККСУ § 6.2
- організація роботи ВККСУ § 6.3

Вища рада юстиції
- статус ВРЮ § 7.1
- завдання ВРЮ § 7.1
- повноваження ВРЮ § 7.1
- організація роботи ВРЮ § 7.3

Правосуддя
- поняття П. § 2.2
- ознаки П. § 2.2
- здійснення П. п. 3.3.1
- доступ до П. п. 3.3.2

Суд (суди)
- право на справедливий С. § 2.1
- поняття С. § 2.4
- характеристика принципів організації та діяльності С. § 3.3
- поняття принципів організації та діяльності С. § 3.1
- система принципів організації та діяльності С. § 3.2
- система С. в Україні § 4.1
- утворення С. § 4.2
- апарат С. §§ 9.3, 9.4
- місцеві С. гл. 10
- апеляційні С. гл. 11
- вищі спеціалізовані С. гл. 12
- Верховний С. України гл. 13
- Конституційний С. України гл. 14

Суддівське самоврядування
- поняття С. с. § 8.1
- завдання С. с. § 8.1
- органи С. с. §§ 8.2, 8.3, 8.4

Суддя
- незалежність С. п. 3.3.4
- недоторканність С п.3.3.4

— статус С. § 5.1
— вимоги до претендентів на посаду С. § 5.2
— порядок призначення С. § 5.3
— порядок обрання С. § 5.3
— права С. § 5.4
— обов'язки С. § 5.4
— гарантії правового статусу С. § 5.6
— підготовка С. § 5.5
— відповідальність С. §§ 5.7, 6.1, 7.1
— звільнення з посади С. § 5.8
— припинення повноважень С. § 5.8

Судова влада
— поняття С. в. § 2.3
— ознаки С. в. § 2.3

Судова інстанція
— поняття С. і. § 4.3
— характеристика С. і. § 4.5
— система С. і. в Україні § 4.5

Судова ланка
— поняття С. л. § 4.3
— характеристика С. л. § 4.4
— система С. л. в Україні § 4.4

Судова палата
— С. п. в апеляційних судах § 11.6
— С. п. у вищих спеціалізованих судах § 12.5
— С. п. у ВСУ § 13.5

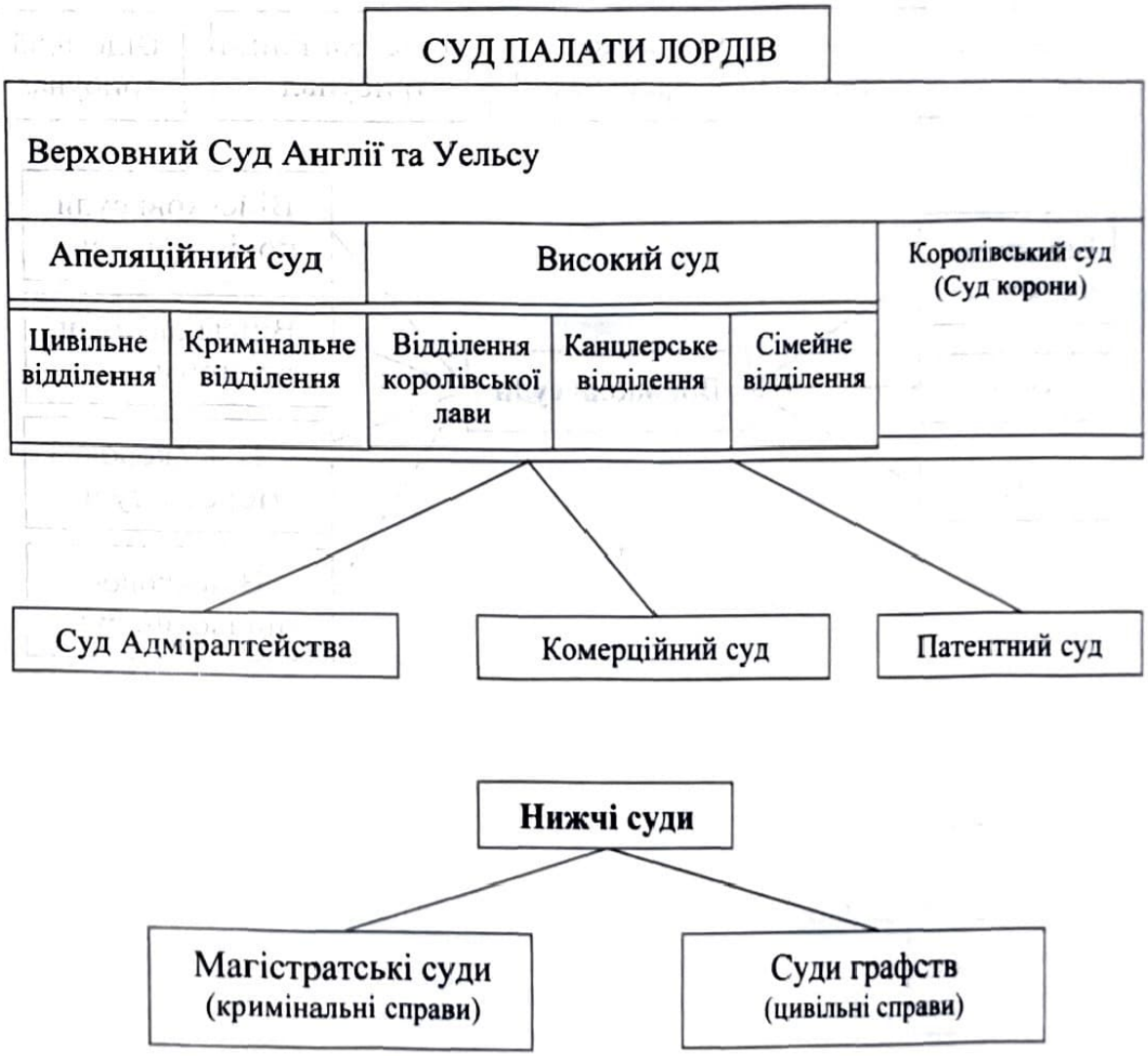
Судова система § 2.5

Судоустрій
— поняття С. § 1.1
— предмет С. § 1.1
— система С. § 1.2
— правові джерела С. § 1.3
— основні категорії С. гл. 2

Додатки

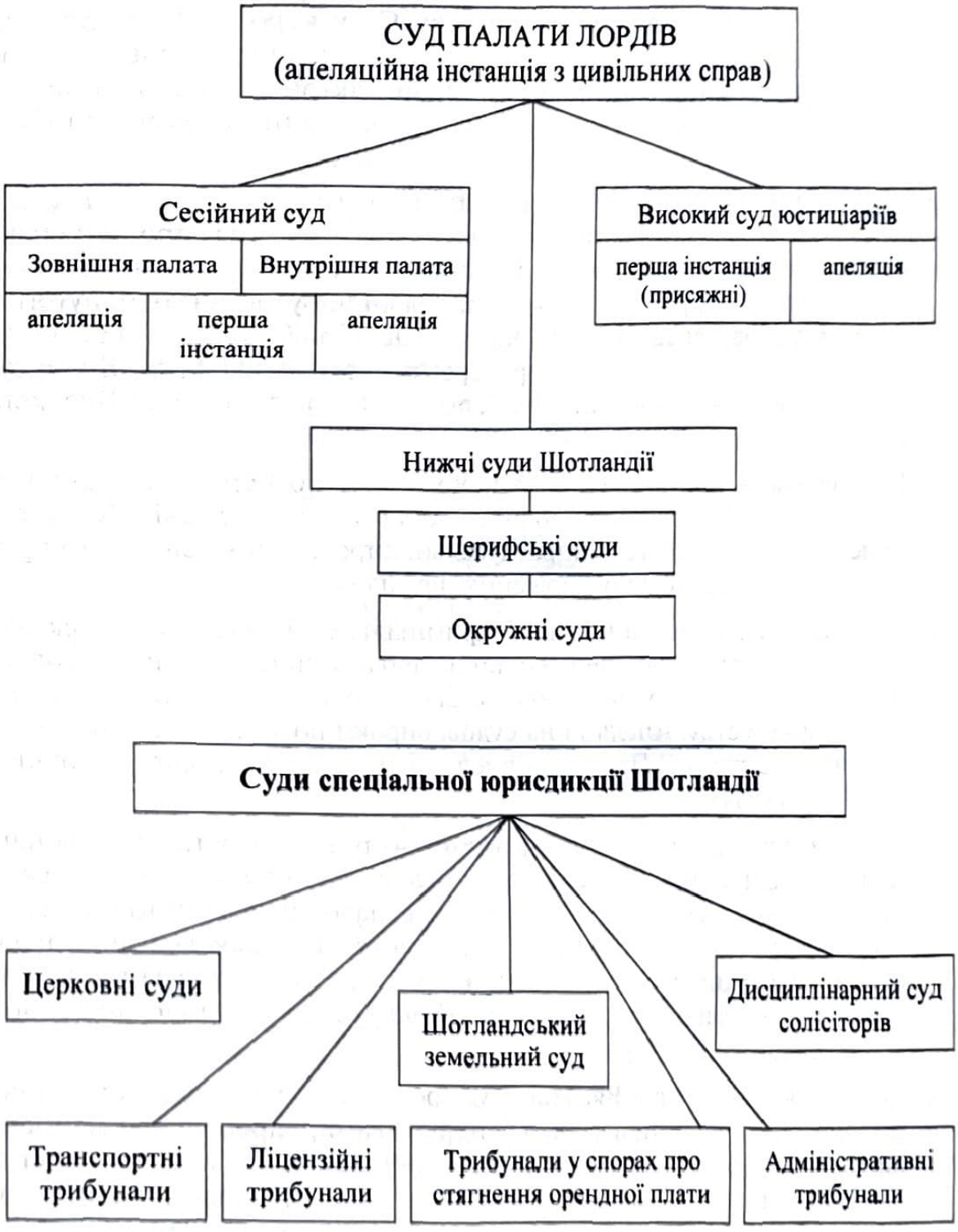
СУДОВІ ОРГАНИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

1. Судоустрій Великої Британії

Спеціалізовані суди
Суд коронера
Рицарський суд
Церковний
Трибунал із питань соціального забезпечення
Трибунал із земельних спорів
Суд у справах щодо порушення свободи підприємництва
Трибунал з питань трудових відносин
Податковий трибунал
Компенсаційний трибунал
Відомчий трибунал
Військовий апеляційний
Окружні
Загальні
Військові суди
Військові суди повітряних сил
Військові суди сухопутних сил
Військово-морські суди
Військово-польовий суд

1.1. Судоустрій Шотландії

- **Магістратські суди** — основна ланка судової системи Великої Британії. Розглядають більш як 95% кримінальних справ. Застосовують штраф або позбавлення волі на строк до 6 місяців. Якщо магістрати доходять висновку, що обвинувачений заслуговує більш тяжкого покарання, вони передають справу до Суду корони. Магістратські суди проводять також попереднє слухання у справах стосовно злочинів, що переслідуються за обвинувальним актом. Вирішують питання щодо достатності доказів для віддання обвинуваченого до Суду корони.
- **Суди графств** — основні органи цивільного судочинства. Розглядають близько 90% усіх цивільних судових справ. Це позови про: виконання умов угоди, вилучення землі у судовому порядку, майнові спори на суму до 5000 фунтів стерлінгів; цивільні порушення, банкрутство, делікти адміралтейської юрисдикції — до 15 000 ф. ст.; спори щодо довірчої власності, іпотеки, партнерства — до 30 000 ф. ст. Якщо сума перевищує встановлений ліміт, то позов передається до Високого суду.
- **Суд корони** — кримінальний суд. Розглядає по першій інстанції за участю присяжних справи щодо найсерйозніших злочинів. Кількість присяжних від 10 до 12. Виправдувальні вироки, винесені судом присяжних, апеляційному оскарженню не підлягають.
- **Апеляційний суд** має цивільне і кримінальне відділення. До складу суду входять лорд-канцлер, колишні лорд-канцлери, лорд — головний суддя, який очолює цивільне відділення, а також до 18 лордів апеляційного суду. Апеляції на судові вироки розглядаються не менш як трьома суддями. Проміжні апеляції можуть розглядатися одним чи двома суддями.
- **Відділення королівської лави Високого суду** розглядає у першій інстанції найскладніші цивільні справи й апеляції на вироки магістратських судів з кримінальних справ. На правах складових частин цього відділення функціонують: *Суд адміралтейства,* в якому розглядаються спори з морських перевезень, зіткнення суден і відшкодування пов'язаних з цим збитків тощо; *Комерційний суд,* якому підсудні спори торговельного характеру.
- **Канцлерське відділення Високого суду** розглядає як суд першої інстанції цивільні справи, пов'язані з банкрутствами, управлінням майном, довірчою власністю, діяльністю компаній тощо. На правах однієї зі складових частин цього відділення функціонує Патентний суд, який розглядає клопотання генерального контролера з питань патентів, дизайну і торгових марок.
- **Сімейне відділення Високого суду** розглядає скарги на судові рішення магістратських судів з питань сімейних відносин (розлучень, виплати аліментів, опіки та піклування).

- **Спеціалізовані суди** відрізняються один від одного своїм складом, ефективністю, формальностями та процесуальними нормами, якими вони керуються. Деякі з них називаються трибуналами, які розглядають менш складні, другорядні справи.

- **Суд коронера.** Коронер — посадова особа, обов'язком якої є проведення дізнання щодо нещасних випадків з летальним кінцем або смерті за неясних обставин. Під час проведення розслідування здійснює огляд трупа, опитує свідків, проводить розшук підозрюваної особи, може заарештувати її без санкції суду. Коронер скликає спеціальне журі присяжних, які мають визначити причини смерті, спираючись на докази, встановлені коронерським дізнанням, та зафіксувати їх відповідним вердиктом. Якщо коронерське журі дійде висновку, що смерть була природною або внаслідок випадку чи неспровокованого самогубства, то на підставі вердикту справа закривається. За встановлення обставин, які свідчать про насильницьку смерть чи спровоковане самогубство, ухвалюється вердикт для суду, але дізнання коронера не має закінчуватися висновком щодо винуватості когось у вчиненні злочину чи остаточним висновком щодо причини насильницької смерті. Цей вердикт разом із матеріалами дізнання направляється до суду чи до прокурора, який проводить повне розслідування. Суд і органи обвинувачення не пов'язані вердиктом коронерських присяжних і проводять слухання у звичайному порядку, де коронер може виступати як свідок.

- **Суд у справах щодо порушення свободи підприємництва.** До його складу входять 3 судді Високого суду, призначених лорд-канцлером; судді Верховного цивільного суду Шотландії; судді Верховного суду Північної Ірландії та не більше 10 непрофесійних членів, призначених королевою за рекомендацією лорд-канцлера. Розглядає спори, пов'язані з угодами щодо цін і умов поставок товарів; скарги щодо порушення правил сумлінної торгової практики; прохання щодо звільнення від сплати податків з міркувань суспільного інтересу тощо. Справи розглядаються суддею і двома непрофесійними членами. Апеляції на судові рішення подаються до Апеляційного суду, Верховного цивільного суду Шотландії або до Апеляційного суду Північної Ірландії, залежно від судової справи.

- **Церковні суди.** Синод Англіканської церкви має право ухвалювати приписи стосовно будь-якого питання діяльності церкви. Припис щодо юрисдикції в церковних справах 1963 року після отримання королівської санкції набув силу закону. В кожній єпархії є консисторський суд, суддя якого є канцлером єпархії, призначеним єпископом. Юрисдикція церковних судів поширюється, головним чином, на заяви щодо непристойної поведінки священнослужителів і невиконання ними своїх обов'язків; справи, пов'язані з «обрядовим або формальним догматом». Найважливішими церковними судами є Суд

архієпископа Кентерберійського та суд архієпископа Йоркського. Ці суди є апеляційними інстанціями щодо судових рішень консисторських судів. Нагляд за діяльністю церковних судів здійснює Відділення королівської лави Високого суду.

- **Лицарський суд.** Вирішує суперечки щодо користування геральдичними девізами та гербами. Розв'язує конфлікти стосовно права на використання символіки, емблем і прапорів. Головує в суді граф-маршал (головний церемоніймейстер і голова геральдичної палати).
- **Військові суди** здійснюють правосуддя у Збройних Силах Великої Британії. Розглядають справи щодо серйозних порушень військового права. Однак справи щодо навмисного вбивства, зради та згвалтування, вчинені в межах Сполученого Королівства, розглядаються судами звичайної юрисдикції. *Військовий апеляційний суд* розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції. Скарги на рішення Військового апеляційного суду можуть подаватися до Суду Палати лордів.
- **Трибунали з питань трудових відносин** (промислові трибунали). Розглядають суперечки між робітниками й підприємцями щодо звільнення, відмови в допомозі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, вагітністю і пологами, перекваліфікацією, щодо допомоги у разі безробіття тощо. Розглядають справу три члени суду, один з яких — професійний суддя, а два інші — представники конфліктуючих сторін. Рішення трибуналу може бути оскаржено до *Апеляційного трибуналу з трудових спорів*. До його складу входять судді Високого або Апеляційного суду і додаткові члени трибуналу — фахівці чи представники роботодавців і робітників. Цей трибунал розглядає також скарги на рішення адміністративних органів стосовно реєстрації профспілок та з інших питань трудових відносин.
- Існує багато інших трибуналів, зокрема з питань соціального забезпечення, земельних спорів, податків, компенсації, відомчі трибунали.

2. Судоустрій Російської Федерації

Конституційний Суд Російської Федерації

Суди загальної юрисдикції

Верховний Суд Російської Федерації

Пленум

Колегії

Президія

касаційна | з цивільних справ | з кримінальних справ | військова

Верховний суд республіки | Крайовий суд | Обласний суд | Суд автономної області | Суд автономного округу

Районні та міські суди

Мирові судді

Військові суди

Військова колегія Верховного Суду Російської Федерації

Військові суди округів | Військові суди груп військ | Військові суди видів Збройних Сил | Військові суди флотів

Військові суди армій та гарнізонів

Військовий суд флотилії

Арбітражні суди Російської Федерації

- У Російській Федерації діють **федеральні суди:** Конституційний Суд Російської Федерації; Верховний Суд Російської Федерації, верховні суди республік, крайові та обласні суди, суди міст федерального значення, суди автономних областей та округів, районні суди, військові суди; **суди суб'єктів Російської Федерації:** конституційні (статутні) суди, мирові судді.
- **Конституційний Суд Російської Федерації** заснований у 1991 р. Є судовим органом конституційного контролю, самостійно та незалежно здійснює судову владу шляхом конституційного судочинства і посідає особливе місце в судовій системі.
- **Верховний Суд Російської Федерації** реалізує 4 судові функції: суду першої, касаційної та наглядової інстанцій, а також розгляд справи за нововиявленими обставинами. Як *суд першої інстанції* розглядає справи особливої складності або суспільного значення. Справи можуть бути прийняті судом за власною ініціативою чи за ініціативою Генерального прокурора РФ за клопотанням обвинуваченого. Рішення та вироки ВС РФ набирають законної сили з моменту їх проголошення і можуть бути переглянуті як у касаційному, так і в порядку нагляду Касаційною колегією і Президією ВС РФ.
- Як *касаційна (друга) інстанція,* розглядає справи за скаргами і протестами на вироки та рішення судів другої ланки, які не набрали законної сили. *У порядку нагляду* розглядає справи за протестами на судові рішення, які набрали законної сили, всіх судів РФ. Протести в порядку нагляду до ВС РФ мають право вносити його Голова, Генеральний прокурор РФ та їх заступники. Правомочний розглядати справи за нововиявленими обставинами з метою перевірки законності та обгрунтованості судових рішень, які набрали законної сили, у зв'язку з виявленням нових обставин, невідомих суду до винесення рішення, з яких випливає незаконність останнього.

- Верховний Суд Російської Федерації наділений правом законодавчої ініціативи; є вищим судовим органом щодо всіх судів загальної юрисдикції; дає роз'яснення з питань судової практики; рішення, винесені цим судом у касаційному порядку, оскарженню і опротестуванню не підлягають.

- **Суди другої (середньої) ланки** — верховні суди республік, крайові, обласні, міст федерального значення автономних областей, автономних округів виконують усі 4 судові функції. Структура: президія, колегія з цивільних справ, колегія з кримінальних справ. Судові колегії у першій інстанції розглядають найскладніші справи. У касаційному порядку переглядають рішення судів першої ланки, які не набрали законної сили. Президія переглядає справи у порядку нагляду і за нововиявленими обставинами.

- **Районні (міські) суди та мирові судді** — перша та основна ланка судової системи Російської Федерації. Районні (міські) суди в межах своєї компетенції розглядають переважну більшість кримінальних, цивільних та адміністративних справ як суди першої інстанції. Є судами вищого рівня для мирових судів. *Мирові судді* — відновлені у 1998 р. (існували з 1864 до 1917). Мировий суддя розглядає у першій інстанції: кримінальні справи щодо злочинів, за здійснення яких може бути призначено покарання до двох років позбавлення волі; справи щодо видачі судового наказу; справи щодо розлучення, якщо між подружжям відсутній спір стосовно дітей; справи щодо поділу майна між подружжям; справи з майнових спорів з ціною позову не більше 500 мінімальних розмірів оплати праці; справи щодо визначення порядку користування земельними ділянками тощо.

- **Військові суди.** До 1992 р. називалися військовими трибуналами. Здійснюють правосуддя у Збройних Силах Російської Федерації. Військовим судам підсудні справи щодо злочинів та адміністративних правопорушень, вчинених військовослужбовцями та військовозобов'язаними під час проходження ними військових зборів. Військовим судам, що дислокуються за межами території Російської Федерації, підсудні всі цивільні, кримінальні та адміністративні справи, які підлягають розгляду у федеральних судах загальної юрисдикції.

- **Арбітражним судам** підвідомчі спори з цивільних та адміністративних правовідносин між юридичними особами та громадянами, які здійснюють підприємницьку діяльність і мають статус індивідуального підприємця, а також між суб'єктами Російської Федерації. Розглядають справи щодо установлення фактів у сфері підприємницької та іншої економічної діяльності, щодо банкрутства організацій і громадян тощо. Систему цих судів складають: Вищий Арбітражний Суд Російської Федерації, федеральні арбітражні суди республік, країв, областей, автономних областей та автономних округів.

- **Вищий Арбітражний Суд Російської Федерації** здійснює судовий нагляд за діяльністю всіх арбітражних судів і дає роз'яснення з питань судової практики. У першій інстанції розглядає справи щодо визнання недійсними актів Президента Російської Федерації, Ради Федерації та Державної Думи, Уряду Російської Федерації, що не відповідають законам і порушують права організації та громадян, економічні спори між суб'єктами Російської Федерації.

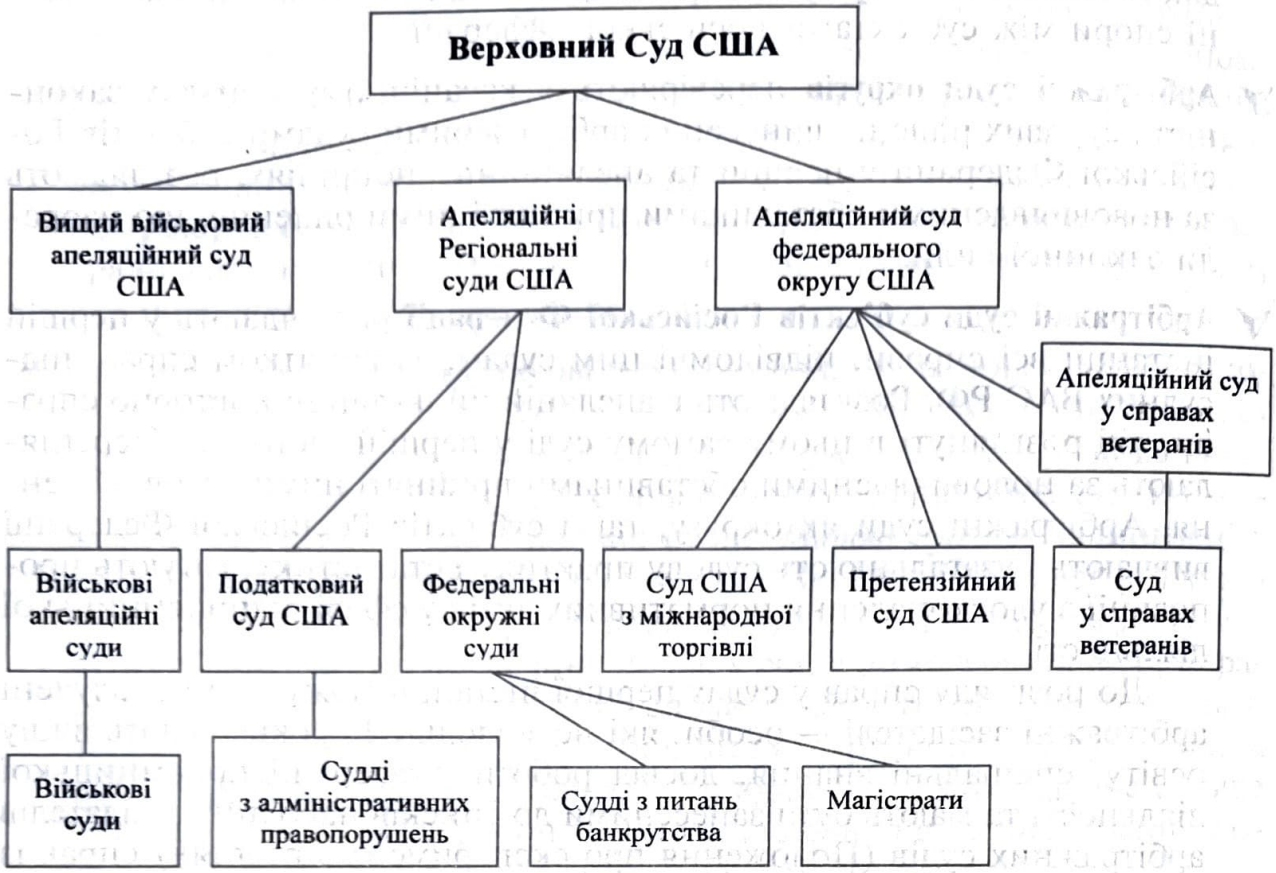
- **Арбітражні суди округів** перевіряють у касаційному порядку законність судових рішень, винесених арбітражними судами суб'єктів Російської Федерації у першій та апеляційній інстанціях, розглядають за нововиявленими обставинами прийняті ними рішення, що набрали законної сили.

- **Арбітражні суди суб'єктів Російської Федерації** розглядають у першій інстанції всі справи, підвідомчі цим судам, за винятком справ, підсудних ВАС РФ. Розглядають в апеляційній інстанції повторно справи, які розглянуті в цьому самому суді у першій інстанції. Переглядають за нововиявленими обставинами прийняті ними судові рішення. Арбітражні суди як округу, так і суб'єктів Російської Федерації вивчають і узагальнюють судову практику і статистику, готують пропозиції з удосконалення нормативних актів у сфері підприємницької діяльності.

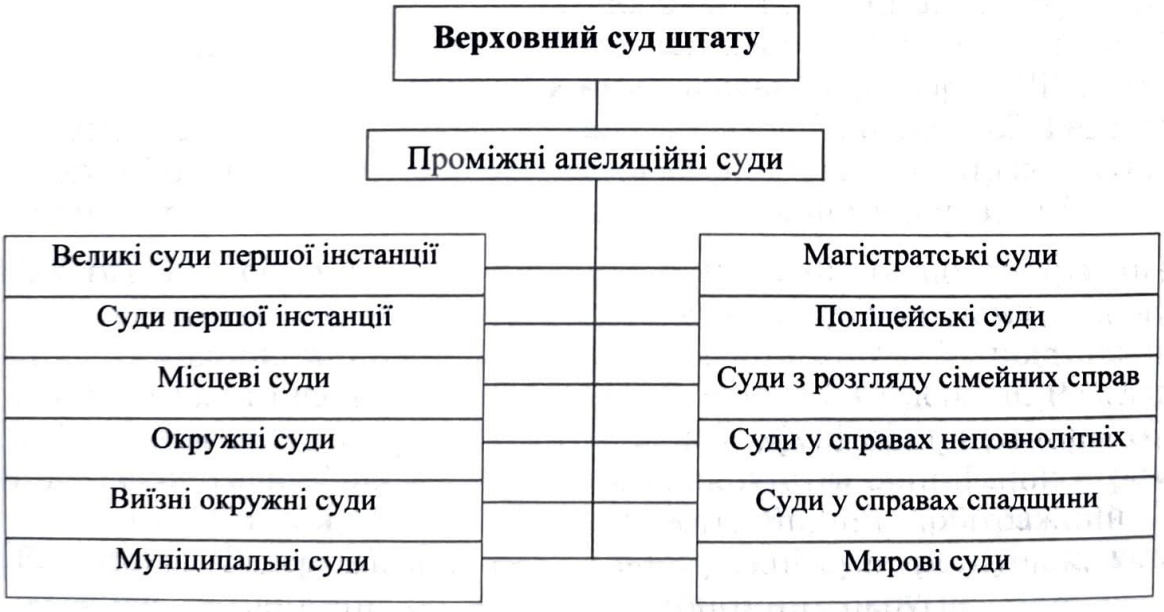
  До розгляду справ у судах першої інстанції можуть бути залучені арбітражні засідателі — особи, які не молодші 25 років, мають вищу освіту, спеціальні знання, досвід роботи у сфері підприємницької діяльності та мають бути занесеними до списків народних засідателів арбітражних судів (Положення про експеримент з розгляду справ із залученням арбітражних засідателів 1995 року).

3. Судоустрій Сполучених Штатів Америки

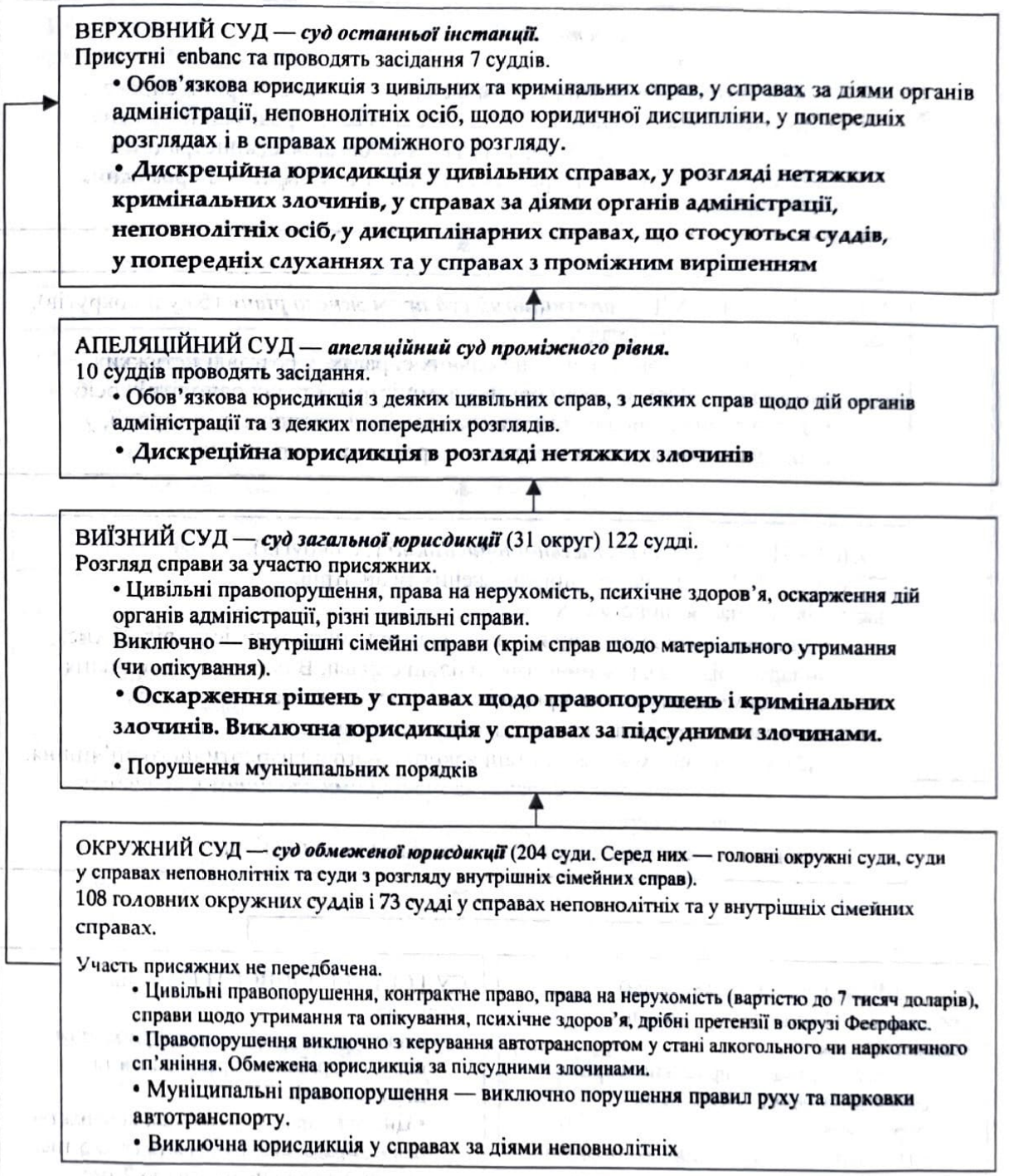
Федеральна система судів США

Система судів штатів

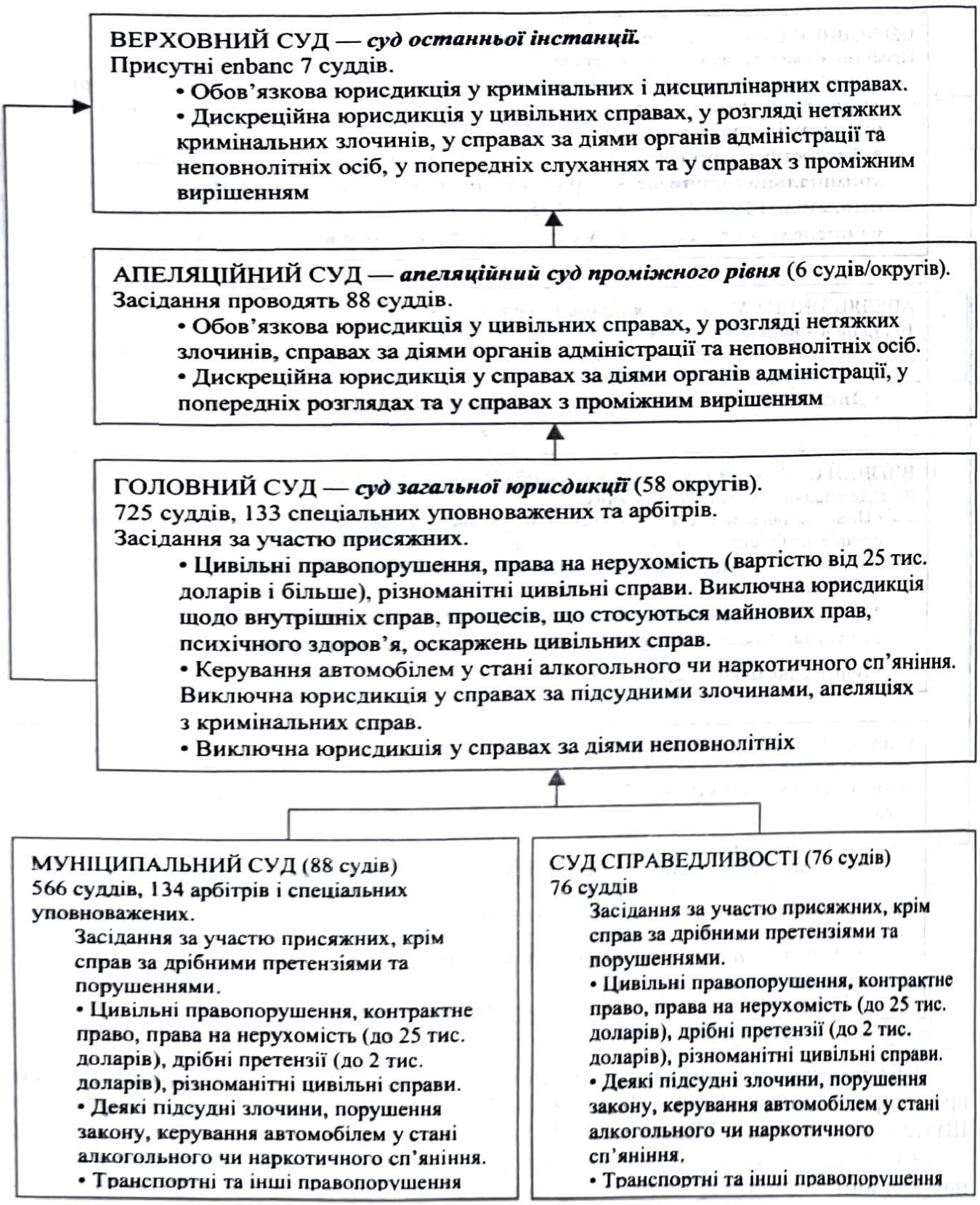
3.1.[1] Структура судів штату Вірджинія [2]

[1] Схеми судових систем штатів Вірджинія, Іллінойс та Каліфорнія складені професором права інституту Вірджинія Даніелем Мідором (Суди в Сполучених Штатах. Даніел Джон Мідор, Сент-Пол, Мінесота Вест Паблішинг Ко. 1991 р.).

[2] Окружний суд має назву: Суд у справах неповнолітніх та внутрішніх сімейних взаємин — коли слухаються справи за діями неповнолітніх осіб чи щодо сімейних стосунків; у решті випадків — Генеральний окружний суд.

3.2. Структура судів штату Каліфорнія

3.3. Структура судів штату Іллінойс

ВЕРХОВНИЙ СУД — *суд останньої інстанції.*
Присутні enbanc 7 суддів.
- Обов'язкова юрисдикція у цивільних та кримінальних справах, **у справах за діями органів адміністрації, неповнолітніх осіб, щодо юридичної дисципліни, у попередніх слуханнях та у справах проміжного розгляду.**
- Дискреційна юрисдикція у цивільних справах, у розгляді нетяжких кримінальних злочинів, у справах за діями органів адміністрації, неповнолітніх осіб, у справах, переданих з федеральних судів, у попередніх розглядах та у справах з проміжним вирішенням

↑

АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД — ***апеляційний суд проміжного рівня*** (5 судів/округів).
34 вповноважених судді проводять засідання та 9 додаткових суддів.
- Обов'язкова юрисдикція у цивільних справах, у розгляді нетяжких злочинів, справах за діями органів адміністрації та неповнолітніх осіб, у попередніх розглядах та справах з проміжним вирішенням.
- Дискреційна юрисдикція у цивільних справах та у справах з проміжним вирішенням

↑

ВИЇЗНИЙ СУД — ***суд загальної юрисдикції*** (22 округи).
389 уповноважених і 371 асоційований суддя виїзного суду, 50 допоміжних асоційованих суддів.
Розгляд справ за участю присяжних у більшості випадків.
- Виключна юрисдикція (включаючи апеляції за діями адміністративних органів), дрібні претензії (до 2500 доларів).
- Виключна юрисдикція у кримінальних справах.
- Виключна юрисдикція у справах за транспортними та іншими правопорушеннями.
- Виключна юрисдикція в справах за діями неповнолітніх осіб

Особливості судоустрою США в тому, що там існує кілька різних судових систем, незалежних одна від одної. У багатьох випадках діє паралельна юрисдикція двох або більше судових систем. Це і зумовлює складність судоустрою Сполучених Штатів Америки.

Умовно судові органи поділяють на **федеральні (загальнодержавні)** суди і **суди штатів,** що обумовлено федеративним устроєм країни. Федеральні суди організовані на основі Конституції США і мають застосовувати федеральне законодавство. У п'ятдесяти штатах існує 50 різних систем, що організовані на основі власних конституцій. У деяких конституціях штатів передбачено створення судової систе-

ми цілком (суди первинної юрисдикції, апеляційні суди, верховний суд). Конституції інших штатів уповноважують законодавчу владу створювати судову систему.

- **Судова влада** поширюється на всі справи, що розв'язуються за законом і правом справедливості, виникають на основі цієї Конституції, законів Сполучених Штатів, міжнародних угод, що укладені чи будуть укладені Сполученими Штатами; на всі справи, що стосуються послів, інших повноважних представників і консулів; на всі справи адміралтейства та інші морські справи, у яких Сполучені Штати є стороною; на всі спори між двома чи більше штатами, між штатом і громадянами іншого штату, між громадянами різних штатів, між громадянами одного штату за позовами щодо земель, дарованих різними штатами, а також між штатом чи його громадянами та іноземними державами, громадянами чи підданцями.

- Усі справи, що стосуються послів, інших повноважних представників і консулів, а також справи, де однією зі сторін є будь-який штат, підсудні Верховному Судові як першій інстанції. У всіх інших вищезазначених випадках Верховний Суд є апеляційною інстанцією, що розв'язує питання як права, так і факту за тими обмеженнями і відповідно до тих правил, що їх запровадить Конгрес.

  Усі справи щодо злочинів, за винятком імпічменту, підсудні суду присяжних, а судовий розгляд відбувається в тому штаті, де вчинено злочин, а якщо його вчинено за межами штату, то суд відбувається в тому місці чи місцях, які визначить Конгрес.

- Зрадою Сполучених Штатів визнається тільки розв'язання війни проти них, приєднання до їх ворогів, надання ворогам допомоги та послуг. Ніхто не може бути визнаний винним у державній зраді, якщо це не буде підтверджено показаннями свідків інкримінованого акта чи власним зізнанням у відкритому судовому засіданні.

  Конгрес має право визначити покарання за зраду, але засудження за зраду не має тягти позбавлення громадянських прав або конфіскацію майна не інакше як за життя засудженого.

- **Верховний Суд США** — очолює федеральну судову піраміду. Може переглянути будь-яке рішення федеральних апеляційних судів. Починаючи з 1869 р. і до сьогодні до складу цього суду входять 9 суддів, яких призначає Президент США за рекомендацією та згодою Сенату. Кожну справу заслуховують усі 9 суддів. Головне завдання Верховного Суду США — роз'яснювати закон, якщо інші суди не можуть дійти згоди в тлумаченні Конституції чи федеральних законів. Постанови цього Суду остаточні і оскарженню не підлягають. Щороку до нього звертаються з проханням перевірити близько 5 тис. справ, розглянутих штатними та федеральними судами. Суд відбирає близько 170 найсерйозніших справ (цим займаються Федеральні суди Сполучених Штатів. Підготовлено федеральним судовим центром — 1994 р.).

- **Окружні суди США** є основними загальними судами федеральної системи. Розглядають справи, що стосуються федеральних законів. У таких справах позивач посилається на Конституцію США, акт Конгресу або угоду. Інша велика група справ у федеральних судах — цивільні справи, за якими позивач і відповідач є суб'єктами права різних штатів.

  До юрисдикції апеляційних судів належить перегляд цивільних і кримінальних справ, що їх розглядали окружні суди. До юрисдикції цих судів належить також перегляд постанов найважливіших федеральних адміністративних органів.

- **Спеціальні суди.** *Суд міжнародної торгівлі* розглядає справи, пов'язані із законами, що регулюють митні податки та імпорт товарів. Цей суд має власний постійний склад суддів. *Тимчасовий надзвичайний апеляційний суд* розглядає апеляції з усіх окружних судів країни у певних справах стосовно федеральних правил використання енергії. *Спеціальний суд з питань заходів проти іноземних розвідок* розглядає, за поданням Генерального прокурора, питання дозволу на встановлення на території США апаратури підслуховування в інтересах національної безпеки. Цей суд, як і попередній, не має власних суддів. Розгляд справ у них проводиться суддями інших судів за тимчасовим призначенням Верховного судді США. *Апеляційний військовий суд* переглядає рішення військових судів Збройних Сил. Його рішення можуть бути переглянуті Верховним судом. *Апеляційний суд ветеранів* переглядає рішення суду у справах ветеранів США, що стосуються допомоги колишнім військовослужбовцям. Його рішення можуть переглядатися Апеляційним судом США. *Податковий суд* розглядає позови платників податків до федерального уряду згідно з Кодексом щодо податкового регулювання. Його рішення підлягають перегляду апеляційним регіональним судом США. *Претензійний суд США* розглядає грошові претензії до федерального уряду. Його рішення підлягають перегляду апеляційним судом федерального округу. *Суд з питань банкрутства* розглядає широке коло питань згідно з федеральними законами щодо банкрутства. Його рішення можуть переглядати федеральні окружні суди, апеляційні суди США.

- До системи судів штатів відносяться **суди первинної юрисдикції.**

  У більшості штатів ці суди мають два рівні. Головні суди першої інстанції вирішують різноманітні цивільні та кримінальні справи. У деяких штатах їх називають окружні суди, в інших — вищі чи генеральні окружні суди. Вони можуть виносити вирок або рішення у будь-якій судовій справі. Суди першої інстанції можуть виносити судове рішення з обмеженого кола питань. Наприклад, суди що вирішують незначні порушення правил руху, або суди у справах спадщини, у справах неповнолітніх. Компетенція деяких судів обмежена сумою позову (не більше 5 тис. доларів). Існують також муніципаль-

ні, магістратські поліцейські мирові суди. У судах первинної юрисдикції справи вирішуються судом присяжних або одним суддею. Рішення судів першої інстанції може бути переглянуто та скасовано судами вищого рівня. Для деяких судів першої інстанції цей перегляд відбувається у головних судах першої інстанції. Рішення судів загальної юрисдикції переглядаються апеляційними судами.

- **Апеляційні суди.** У більшості штатів судові системи очолює Верховний суд штату. У штатах Нью-Йорк і Мериленд цей вищий судовий орган іменується Апеляційним судом, а у штатах Массачусетс і Мен він відомий як Верховний юридичний суд. У штатах Техасі й Оклахомі таких вищих судів 2: Верховний суд (для цивільних справ) і Апеляційний кримінальний суд (для кримінальних справ). Спочатку Верховний суд був єдиним апеляційним судом у штаті. Він мав юрисдикцію над усіма апеляціями, що надходили від судів першої інстанції. Всезростаюча кількість справ привела до створення *проміжних апеляційних судів,* і сьогодні вони існують у переважній більшості штатів. Апеляційні суди переглядають основну масу справ, а верховні суди вирішують найважливіші судові справи, які мають більше значення для закону та відправлення правосуддя, а не лише для сторін у справі. Справи в судах розглядаються колегіально (від 3 до 15 і навіть до 28 суддів). Якщо з одного і того самого питання приймаються суперечні рішення різними журі, єдиним шляхом розв'язання конфлікту є перегляд у Верховному суді штату.
- Юрисдикція **Верховного суду штату** обмежується переглядом рішень проміжного суду на дискреційній основі (дискреційний — залишений на власний розсуд). Дискреційна компетенція може використовуватися з огляду на терміновість і важливість питання або у разі коли треба розвантажити проміжний суд, оскільки у ньому накопичилося багато справ. Сторона не має права на дві апеляції. Будь-який подальший перегляд після першої апеляції передбачений тільки в інтересах закону та системи правосуддя.

4. Судоустрій Федеративної Республіки Німеччина

Федеральний Конституційний Суд	Конституційні суди федеральних земель

Ординарні (загальні) суди

Об'єднаний сенат вищих федеральних судів

Федеральна судова палата

Великий сенат з цивільних справ	Великий сенат з кримінальних справ
Сенати з цивільних справ	Сенати з кримінальних справ

Вищі (верховні) суди земель ФРН

Сенати з цивільних справ	Сенати з сімейних справ	Сенати з кримінальних справ	Сенати для небезпечних злочинів проти державного ладу

Земельні суди

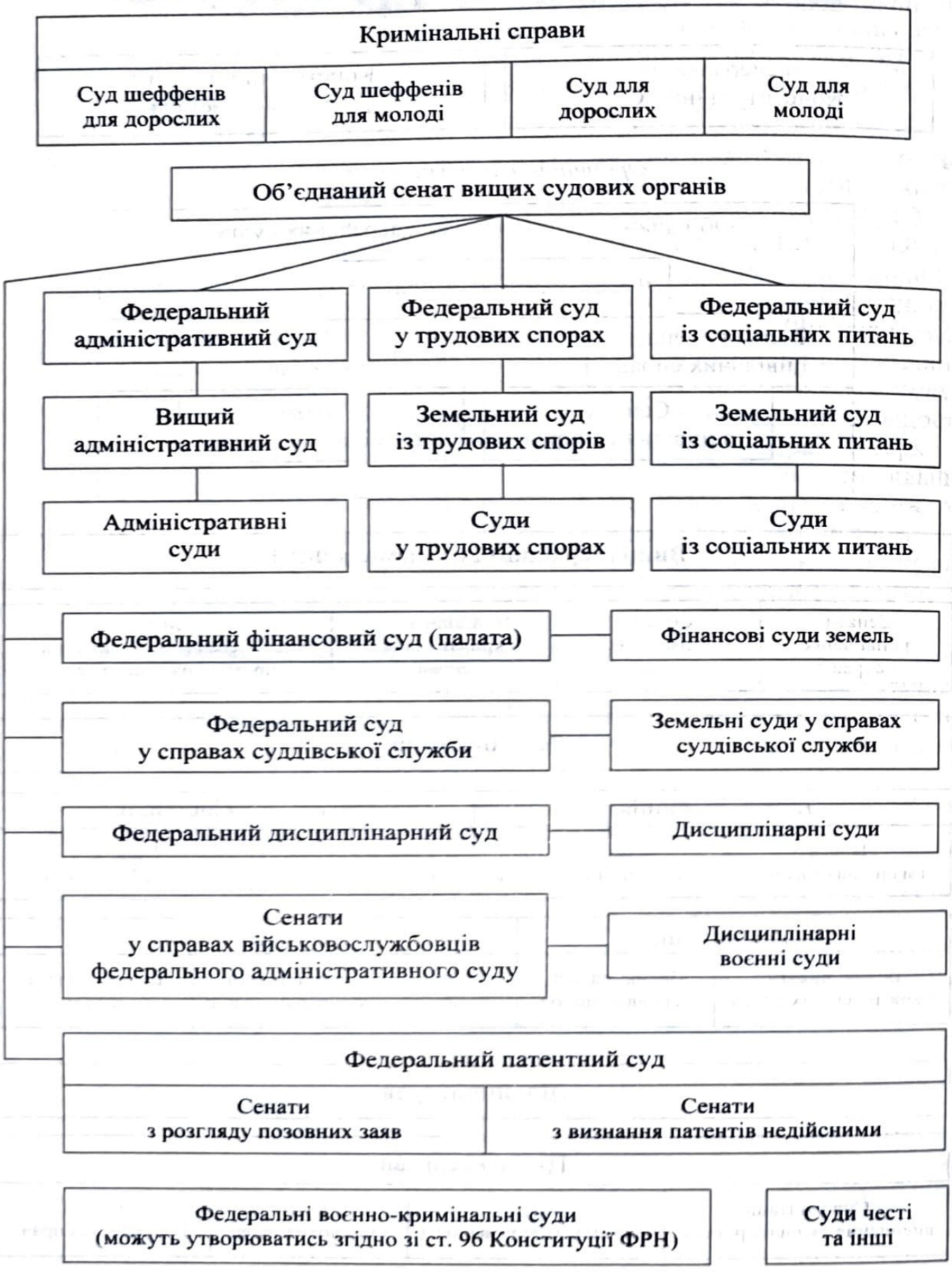
Перша інстанція		*Апеляційна* інстанція	
Палати з майнових питань	Палати з комерційних питань	Палати з майнових питань	Палати з комерційних питань

Перша інстанція		*Апеляційна* інстанція		
Великі палати з кримінальних справ	Великі палати у справах молоді	Малі палати	Малі палати у справах молоді	Велика палата у справах молоді

Дільничні суди

Цивільні справи			
Суд з питань виконання судових рішень	Суд з питань заборгованості	Суд з майнових справ	Суд із сімейних справ

Спеціальні суди

- У ФРН є суди **федерації** та суди **земель**. Переважну більшість справ розглядають суди земель. Завдання федеральних судів полягає у забезпеченні єдності судової практики. Юрисдикція у Німеччині, без урахування конституційних судів, поділяється на п'ять самостійних галузей: ординарну (загальну), адміністративну, фінансову, трудову, соціальну. Кожну з цих галузей очолює вищий суд.
- Суди **ординарної (загальної)** юрисдикції компетентні у всіх кримінальних справах, спорах угалузі цивільного та торговельного права, непозовного судочинства (справи щодо опікунства, спадщини, реєстрації у поземельній книзі). Рішення з певних питань промислового правового захисту виносить федеральний патентний суд.
- **Дільничні** суди компетентні розглядати всі майнові спори на суму до 5000 євро, а також спори (наприклад за договором найму) незалежно від суми позову, який є в таких випадках останньою інстанцією, причому оскарженими можуть бути лише позови на суму більш як 500 євро.
- Для всіх інших цивільних справ першою інстанцією слугують **земельні суди**, в яких рішення приймають як одноособовий суддя, так і колегія з трьох суддів. Апеляційною інстанцією виступають вищі земельні суди. Подальше звернення до Федеральної земельної палати можливе тільки з питань права на суму позову, який перевищує 40 000 євро. Для німецького цивільного судочинства характерна детальна спеціалізація. **Особливі відділення** в судах діють у справах: **будівництва, сільського господарства, судноплавства, торгівлі.**
- Розподіл компетенції **з кримінальних справ** судами ординарної юрисдикції більш складний. Як суди першої інстанції, залежно від віку підсудного та суспільної небезпечності діяння, можуть виступати 8 судів різного складу — від одноособового судді до палат, які засідають у складі трьох професійних суддів і двох засідателів. Вибір суду в багатьох випадках залежить від прокуратури.
- **Одноособовий** суддя розглядає справи щодо злочинів, покарання за які не може перевищувати **одного року позбавлення волі**. Справи щодо злочинів, за які покарання може бути призначено до трьох років позбавлення волі, розглядається колегією із професійного судді та двох засідателів. Загальне правило формування кримінального суду — чим складніша справа, тим більшим є склад суду і тим більше в ньому професійних суддів. У вищій судовій інстанції — федеральній судовій палаті — справи вирішують **5 професійних суддів без засідателів.**
- **В особливе провадження виділені справи щодо злочинів неповнолітніх.** Ними займаються особливі відділення дільничних і земельних судів. Особи, які вчинили правопорушення, поділяються на дві вікові групи: від 14 до 18 років та від 18 до 21 року. Судді повинні мати досвід

спілкування з молоддю; якщо суд діє за участю двох засідателів, то одним із них має виступати жінка; одноособовий суддя може приймати рішення лише щодо заходів виховного характеру.

- Стосовно **вищих земельних судів** слід відмітити, що вони не є елементом федеральної структури; вищий земельний суд не є Верховним судом певної землі. У деяких землях діє кілька вищих земельних судів. Наприклад, у Баварії їх 4. Усього у ФРН таких судів більше 20. У галузі цивільних справ ці суди виступають як апеляційна інстанція; у галузі кримінальної юрисдикції вони розглядають деякі найскладніші та значні справи у першій інстанції.

- **Федеральна судова палата** як вищий судовий орган країни покликана забезпечити єдність судової практики, хоч її рішення формально і не мають сили прецеденту. Це ревізійна інстанція. У її складі 11 сенатів з цивільних справ і 5 з кримінальних. У середньому щорічно Федеральна судова палата в порядку ревізії розглядає 2—2,5 тис. цивільних і близько 3,5 тис. кримінальних справ[1].

- **Адміністративні суди** компетентні у всіх публічно-правових спорах неконституційно-правового характеру (оскарження громадянами дій адміністративних органів, які відмовляють їм, наприклад, у дозволі на будівництво будинку; позов щодо заборони спорудження чи експлуатації атомних установок, аеропортів; у разі відмови у прийнятті до вузу, скарги іноземних громадян, що просять притулку). Розглядають адміністративні суди також позови чиновників до своїх установ.

- Система адміністративних судів має три інстанції: суди першої інстанції, вищі адміністративні суди на рівні земель і федеральний адміністративний суд. Усі ці суди діють колегіально, причому в перших двох інстанціях разом з трьома професійними суддями діють по 2 засідателі, а федеральний адміністративний суд розглядає справи у складі 5 професійних суддів. Засідателі адміністративних судів обираються на чотири роки і не належать до певної професійної групи громадян. Суди другої та вищої інстанцій можуть у певних випадках функціонувати як суди першої інстанції. Наприклад, Федеральний адміністративний суд розглядає спори між федерацією і землями або між окремими землями.

- Процес в адміністративному суді проводиться у формі так званого розшукового провадження, якщо суд сам досліджує обставини справи, не будучи пов'язаним претензіями чи доказами сторін, залучаючи за власною ініціативою до розгляду третіх осіб. Рішення адміністративного суду першої інстанції може бути оскаржено до вищого земельного суду, а його рішення, у свою чергу, — до касаційного провадження у Федеральному адміністративному суді.

---

[1] Судебные системы западных государств. — М., 1991.

- **Федеральний адміністративний суд** приймає до розгляду справи, якщо йдеться щодо порушення норм федерального права. Якщо оспорюється правильність застосування права землі, вищий адміністративний суд (землі) приймає остаточне рішення.
- Особливим видом адміністративних судів, які діють на підставі спеціальних нормативних актів, є **дисциплінарні** та **фінансові** суди. Останні виносять рішення у спорах між громадянином і державою щодо податків і зборів.
- **Суди у трудових справах** займаються конфліктами між найманими працівниками та підприємцями у галузі трудових правовідносин, спорами між сторонами, що укладають тарифні угоди, а також таким питанням, як участь найманих працівників в управлінні підприємством. Трудові суди мають три інстанції. Управління трудовими судами і службовий нагляд за їх діяльністю здійснюють міністри праці земель за погодженістю із земельними управліннями юстиції. Усі трудові справи розглядаються професійними суддями і засідателями. У палатах трудових суддів діють два засідателі, один з них представляє робітників, інший — роботодавців. Засідателі обираються на чотири роки і мають забезпечувати інтереси кожної зі сторін у ході розгляду.

  Справи щодо трудових спорів розглядаються в основному відповідно до норм цивільного процесу, однак допускається ряд спрощень процедур для його прискорення і здешевлення. Слухання справи у трудовому суді починається зі спроби примирення сторін суддею. У разі невдачі такого намагання воно переноситься на розгляд колегії; у трудовому суді першої інстанції сторони можуть виступати самі або бути представлені довіреними особами від профспілок або спілки підприємців. Адвоката у цій інстанції допускають лише як виняток, у земельних трудових судах сторони мають бути представлені адвокатами чи довіреними від своїх професійних організацій, у Федеральному трудовому суді обов'язкове представництво через адвоката. Рішення трудових спорів можуть бути оскаржені до земельних трудових судів тільки у випадках, коли майнові інтереси сторін оцінюються в сумі більш як 800 євро або земельний суд допускає оскарження справи з точки зору її принципової важливості.

  Вищою інстанцією з трудових спорів є Федеральний трудовий суд. Касаційне провадження у Федеральному трудовому суді може бути почато за клопотанням трудового суду першої інстанції. Як правило, воно починається з дозволу земельного трудового суду. Цей суд може своїм спеціальним рішенням просити Федеральний суд не щодо касаційного провадження, а щодо розгляду справи за її сутністю.
- **Суди із соціальних питань** займаються конфліктами в галузі соціального страхування, страхування на випадок безробіття, соціального забезпечення жертв війни, прав лікарів, лікарняних кас. У більшості випадків розгляд скарги зацікавленої особи має передаватися до від-

повідного відомства. У разі відмови відомства справа може бути передана до соціального суду, який розглядає її в службовому порядку, не будучи пов'язаним заявами і доказами сторін. Для полегшення доступу громадян до соціальних судів провадження в них безкоштовне. Позов або апеляція не обов'язково мають подаватися в письмовій формі, скарги можуть бути продиктовані в секретаріаті суду. Суд має три інстанції, першою з яких виступають суди із соціальних питань, наступною інстанцією є земельні суди, а вищою — Федеральний соціальний суд. У соціальних судах діють спеціалізовані палати з різних видів справ: із соціального страхування, страхування на випадок безробіття, у справах інвалідів війни, лікарняних кас тощо. У всіх інстанціях соціальні суди працюють колегіально. У першій інстанції — це суддя з 2 засідателями. У двох вищих — це 3 судді та 2 засідателя. У палатах і сенатах, які розглядають справи щодо соціального страхування та виплати з безробіття, один із засідателів представляє інтереси застрахованих осіб, інший — підприємців; у палатах, які розглядають позови інвалідів війни, один — із числа осіб, які отримують таке страхування, інший — із осіб, які це страхування здійснюють.

- Касаційне провадження у **Федеральному соціальному суді** можливе у разі якщо це допускає земельний або сам Федеральний соціальний суд. Справа розглядається лише за умови, що має принципове значення з точки зору права, чи рішення земельного суду входить у суперечність із раніше прийнятим рішенням Федерального суду. Достатньою підставою для касаційного провадження є суттєві порушення процесуальних норм. Федеральний соціальний суд підлягає службовому нагляду з боку федерального міністра праці та соціального порядку.

- **Об'єднаний сенат вищих федеральних судів** складається з президентів усіх цих судів і суддів тих же судів, колегії яких міняються залежно від характеру конкретної справи. На цей сенат покладено обов'язок підтримання єдності правосуддя. У випадках, коли один із вищих федеральних судів приймає з конкретної справи рішення, яке не відповідає рішенню іншого суду такого самого рангу або існуючому рішенню Об'єднаного сенату, остаточне рішення виносить Об'єднаний сенат.

- **Федеральний Конституційний Суд** стежить за тим, щоб зафіксоване конституційне право не порушувалося. Судді конституційного суду мають усі можливості, щоб перевірити правову норму, міжнародно-правову угоду, судовий вирок чи окреме рішення державного органу на предмет їх узгодженості з Основним законом. Кожен громадянин може, пройшовши до цього усі передбачені інстанції, звернутися до Федерального Конституційного Суду із скаргою на дію німецької публічної влади, якщо він вважає, що цією дією були порушені його основні права.

- Створений у 1951 р. Федеральний Конституційний Суд до цього розглянув понад 90000 справ, 95% яких стосувалися конституційних скарг і 3% — контролю правових норм. Усі інші справи стосувалися спорів між федерацією і землями, конфліктів органів з федерацією і землями і 2% — заборони партії. (Німеччина: конституція і правопорядок, 1994.) Кожен суд може і має звернутися до Федерального Конституційного Суду, якщо він вважає, що закон, застосований ним у вирішенні спору, суперечить Основному закону. Уряди федерації та земель, а також Бундестаг, якщо цього вимагають не менше третини депутатів, можуть у будь-який час передати федеральний чи земельний закон на перевірку його узгодженості з Основним законом. Рішення Федерального Конституційного Суду є обов'язковим для всіх конституційних органів, а також для всіх суддів і установ. До компетенції Конституційного Суду належать також притягнення до відповідальності суддів, виключна компетенція у питанні заборони політичних партій, вирішенні спорів, що мають конституційно-правовий характер, між федерацією і землями чи між землями.

Федеральний Суд є самостійним і незалежним. Він складається з 2-х сенатів, у кожен з яких входить по 8 суддів. Половину його суддів обирає Бундестаг і половину Бундесрат. Цю посаду вони обіймають протягом 12 років. Повторне обрання не допускається. Суддями Федерального Конституційного Суду обираються не тільки працівники органів юстиції, а й політичні діячі, представники юридичної науки.

5. Судоустрій Франції

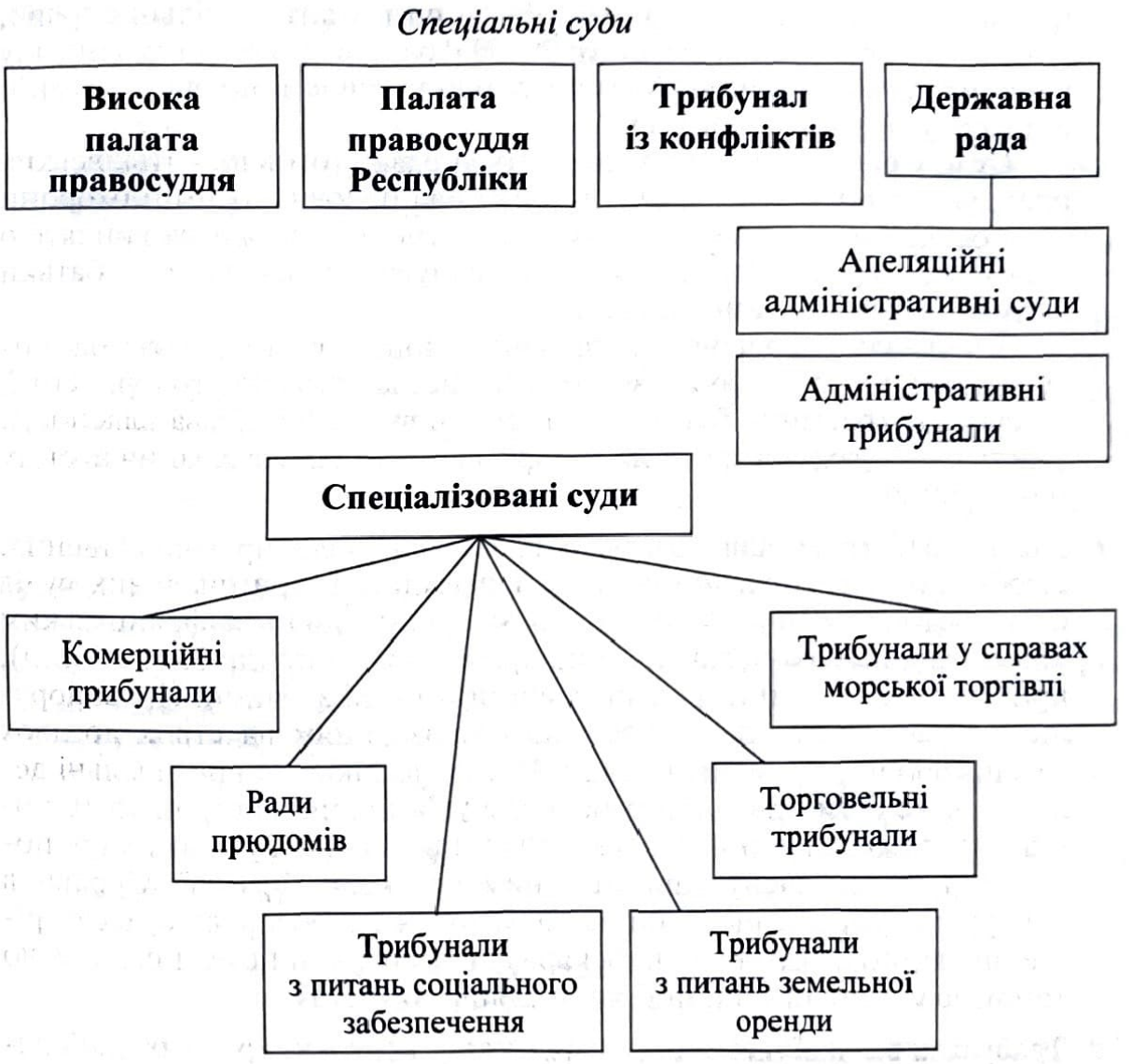
Загальні суди

Касаційний Суд			
Пленум			
Палати			
З кримінальних справ	З комерційних справ	З соціальних справ	З цивільних справ

Апеляційні суди						
Палати						
З кримінальних справ	З цивільних справ	З комерційних справ	З соціальних справ	Зі справ неповнолітніх	Зі справ з виконання рішень	З виправних справ
обвинувальна						
Суд асизів (присяжних)			Суд присяжних для неповнолітніх			

Трибунали великої інстанції						
Виправні трибунали	Суд у справах неповнолітніх	Суд у справах виконання рішень і експропріації	Суд у патентних справах	Палати з цивільних справ	Дисциплінарна палата	Судді: — слідчі; — виконавчі; — у справах неповнолітніх

Трибунали малої інстанції		
Поліцейські трибунали	Трибунали спрощеного цивільного процесу	Суд у справах опіки

- Судова система Франції складається із **загальних, спеціальних і спеціалізованих** судів. **Першою ланкою загальних судів є трибунали малої і великої інстанцій**, які розглядають основну масу судових справ. Вони мають у своєму складі цивільні та кримінальні структурні підрозділи. Кримінальний підрозділ суду малої інстанції іменується поліцейським трибуналом. Місцезнаходження, територіальна підсудність і чисельність трибуналів встановлюються декретом Державної ради. Судді трибуналу малої інстанції призначаються на трирічний строк зі складу суддів великої інстанції. Справи, як правило, розглядаються суддею одноособово. Налічується близько 470 таких судів[1].
- **Трибунали малої інстанції** розглядають справи, сума позову яких не перевищує 13 000 франків, у першій та останній інстанції. Тільки

[1] Шишкін В. І. Судові системи країн світу / В. І. Шишкін. — К., 2001. — Кн. 2.

в якості першої інстанції він має право розглядати цивільні справи, якщо сума позову не перевищує 30000 франків. У першому випадку рішення трибуналу може бути переглянуте лише в порядку касації, в другому можлива апеляція.

Суди у справах опіки розглядають справи стосовно: батьківських прав; управління майном і піклування над неповнолітніми; охорони прав осіб, тимчасово обмежених у дієздатності; нагляду за виплатою допомоги соціального страхування; піклування над дітьми, батьки яких загинули на війні, тощо.

Трибунали спрощеного цивільного процесу розглядають: майнові позови; питання обов'язкового працевлаштування голови сім'ї, виплат на утримання батьків чи дітей; спори щодо: права власності; участі у виборах; посвідчення нотаріальних актів; скасування арешту майна тощо.

- **Поліцейські трибунали** розглядають справи щодо правопорушення. Необхідно відмітити, що система і підсудність кримінальних судів будується відповідно до поділу всіх злочинних діянь за французьким кримінальним законодавством на правопорушення (дрібні злочини), кримінальні делікти (серйозні злочини) і тяжкі злочини. Правопорушення караються судом, тюремним ув'язненням на строк до двох місяців або штрафом розміром до 10 тис. франків. За кримінальні делікти може бути призначено тюремне ув'язнення на строк до 10 років, а за тяжкі злочини суд має право призначити будь-яку міру покарання, передбачену Кримінальним кодексом Франції. Справи в трибуналах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, рішення якого можуть бути оскаржені в апеляційному порядку до трибуналу великої інстанції чи апеляційного суду.

- **Трибунали великої інстанції** розглядають усі справи, крім тих, які спеціально віднесені до компетенції інших судів. Такі трибунали існують у кожному департаменті, а у великих департаментах їх створюється кілька. По одному трибуналу великої інстанції мають 32 департаменти із 96. Усього ж у Франції 181 такий трибунал. Вони розглядають щорічно 350 тис. цивільних справ і близько 450 тис. кримінальних[1]. Трибунали виступають як суди першої інстанції, розглядаючи в складі 3 суддів цивільні справи при сумі позову більше як 30 тис. франків. Вони розглядають також справи щодо розлучення; визначення режиму окремого проживання подружжя; встановлення родинних зв'язків; усиновлення; спадкоємство тощо. За розгляду кримінальних справ суди великої інстанції іменуються **виправними трибуналами** і діють як виправна палата. Територіальна компетенція виправних трибуналів визначається місцем вчинення проступку, місцем проживання обвинуваченого чи місцем його затримання.

---

[1] Судебные системы западных государств. — М., 1991; Правовые системы стран мира. — М., 2001.

- **Слідчий суддя** контролює питання організації та проведення розслідування правоохоронними органами; санкціонує засоби технічного спостереження і перехоплення інформації на каналах зв'язку підозрюваних осіб; здійснює контроль за ефективністю цих заходів і законністю їх діяльності; проводить розслідування з більшості справ щодо злочинів. Має право брати участь у розгляді справ у трибуналах великої інстанції, крім тих, що розслідувалися ним самим. Призначається на 3 роки із суддів трибуналу великої інстанції.

  Виконавчий суддя проводить перевірку правильності виконання вироків незалежно від того, стосуються вони ув'язнення чи громадської служби; забезпечує відповідність вироку вимогам і стану обвинувачуваної особи: вирішує питання щодо надання засудженим відпусток, зміну режиму утримання засуджених до позбавлення волі; звертається з клопотанням щодо їх умовно-дострокового звільнення тощо.

- **Суд асизів** (присяжних) розглядає справи щодо вчинення злочинів. Обов'язкова умова розгляду справи цим судом — особлива форма віддання до суду. Віддання до суду проводиться трьома суддями, які створюють обвинувальну палату, їм належить право проводити перекваліфікацію злочину на проступок, і тоді справа розглядається не судом асизів, а виправним трибуналом. Суд асизів складається з 3 професійних суддів, а також 10 засідателів, які складають журі. Засідателі призначаються із громадян, які проживають у даному департаменті, досягли 23 років, уміють читати та писати французькою мовою, користуються політичними, громадянськими і сімейними правами і не страждають психічними та розумовими розладами. Професійні судді та засідателі створюють єдину колегію, яка вирішує всі фактичні та правові питання. Судді та засідателі радяться і приймають рішення в нарадчій кімнаті. Голосування таємне. Рішення приймається більшістю не менше ніж у 8 голосів. Вирок не мотивується, є остаточним і оскарженню не підлягає. Суд асизів не є постійно діючим органом. Він збирається в разі потреби на сесії різної тривалості. Як правило, один раз на три місяці в кожному департаменті. Ці суди розглядають невелику кількість справ, але ці справи широко висвітлюються засобами масової інформації й, відповідно, у населення створюється уявлення про правосуддя.

- **Спеціальні суди.** Найбільш традиційними судами спеціальної юрисдикції є комерційні та торгові суди. Вони складаються із обраних комерсантами суддів — спеціалістів у галузі торгівлі. Число і місцезнаходження торгових судів встановлюються декретом Державної ради. Підсудність кожного суду поширюється на території округу, інколи в окрузі діють кілька таких судів. Компетенція цих судів охоплює три види спорів: спори, які виникають із зобов'язань, із угод між підприємцями і банкірами; спори між членами товариства; спори, які виникають із торгових угод.

- **Ради прюдомів** (бездоганно чесних людей). Вони вирішують спори, які виникають між сторонами стосовно індивідуальних трудових договорів. Кожна рада прюдомів складається з п'яти секцій, по яких розподіляються члени ради залежно від спеціалізації: кадрового складу, промисловості, торгових служб, сільського господарства, різних видів діяльності. У кожну секцію обираються представники найманих працівників і представники підприємців. У секціях не беруть участі професійні судді. На рішення ради прюдомів апеляція подається до апеляційного суду.

- **Трибунали з питань соціального забезпечення.** Кожен з них очолюється Головою Трибуналу великої інстанції, в окрузі якого він розташований. У складі трибуналу засідають два асесори (помічники) — один представляє найманих працівників, інший — підприємців. На відміну від торгових судів або ради прюдомів, асесори трибуналу соціального забезпечення не обираються, а призначаються на 5 років Головою Трибуналу великої інстанції за списками найбільш представницьких професійних організацій. Апеляції на рішення трибуналу соціального забезпечення подаються до соціальної палати апеляційного суду.

- Для вирішення питань, які виникають у зв'язку з орендою сільськогосподарських земель та угідь, у Франції створений спеціалізований орган — **Трибунал з питань земельної оренди.** До його складу входять 4 асесори (2 представники від орендаторів і 2 від орендодавців), які обираються на п'ять років. Трибунал вирішує у першій та останній інстанціях спори на суму позову, яка не перевищує 13 тис. євро. Скарги на рішення з сумою позову більш як на 13 тис. євро подаються до соціальної палати апеляційного суду.

- **Система судів для неповнолітніх.** Вона включає: суддю у справах неповнолітніх, трибунал у справах неповнолітніх, суд асизів у справах неповнолітніх. У кожному суді великої інстанції створюються трибунали у справах неповнолітніх, у складі яких беруть участь один або кілька **суддів у справах неповнолітніх**, які призначаються строком на три роки Головою Трибуналу великої інстанції за поданням Генерального Прокурора. У кожному апеляційному суді є радник з проблем охорони неповнолітніх. Суддя в справах неповнолітніх сам вирішує, чи може він розглядати справу по суті, чи має відправити справу до трибуналу для неповнолітніх. При цьому критерієм слугує не тяжкість протиправного діяння, а захід, який може бути вжитий стосовно правопорушника. Повноваження судді у справах неповнолітніх досить обмежені. Він вживає стосовно підлітка «заходи захисту, допомоги, нагляду й виховання». І тільки в разі необхідності направити неповнолітнього до інтернату виносить вирок. Трибунал у справах неповнолітніх складається з 3 осіб — голови (як правило, ним є суддя у справах неповнолітніх) і 2 асесорів, які відбираються

із громадян, які проявили заінтересованість і компетентність у питаннях виховання дітей. Асесори призначаються на 4-річний строк Міністром юстиції. Особливістю розгляду справи в цих судах є обов'язкове заслуховування показань родичів неповнолітнього правопорушника. Обмежена гласність судового засідання — на засідання запрошуються свідки, близькі родичі, захисник. Гласність розгляду справи з використанням засобів масової інформації заборонена. Усі вироки стосовно неповнолітніх підлягають негайному виконанню, незважаючи на процедуру оскарження. Суд асизів у справах неповнолітніх розглядає справи щодо злочинів, вчинених неповнолітніми від 16 до 18 років. Його головою є член апеляційного суду, а 2 асесори обираються зі складу суддів у справах неповнолітніх за місцем знаходження апеляційного суду. Гласність судового розгляду в цьому суді також обмежена. Створення окремої системи судів для неповнолітніх сприяло тому, що зросла увага до використання засобів виховного характеру стосовно неповнолітніх правопорушників. На сьогодні створені **сімейні суди**, які покликані приймати сукупні рішення з усього комплексу сімейно-шлюбних відносин.

- **Апеляційні суди**. Нині їх у Франції — 35. До складу апеляційного суду входять — перший голова, голови палат і члени. Число палат і склад апеляційних судів установлюється Державною радою. Судді можуть брати участь у роботі різних палат. При кожному апеляційному суді — генеральний прокурор з підлеглими йому прокурорами. У судовому засіданні беруть участь 3—5 суддів. Апеляційний суд виступає як суд другої інстанції стосовно всіх трибуналів, які знаходяться в його судовому окрузі.

- **Касаційний суд** — це Верховний Суд країни. До його складу входять — перший голова, 6 голів палат, судді. У Касаційному суді діє 5 палат з цивільних справ і одна — з кримінальних. Якщо за розгляду справи виникає питання, що відноситься до компетенції кількох палат, то справа передається на розгляд змішаної палати. Якщо справа містить питання принципового характеру, то його вирішує Пленум Касаційного суду. Висновок щодо питання принципового характеру робить перший голова суду чи відповідна палата цього суду. На розгляд пленуму обов'язково передаються справи і у разі, коли цього вимагає Генеральний прокурор.

- У судовій системі Франції, поряд з Касаційним судом, між ним і **Державною радою** (вищою ланкою адміністративної юстиції) діє **Трибунал з конфліктів**. Наявність такого органу пов'язана з наявністю двох паралельних юрисдикційних систем — загальної та адміністративної. До завдань трибуналу входить розгляд конфліктів — компетенції та рішення. У першому випадку вирішується питання підсудності справи, а в другому, коли кожна із юрисдикцій по-своєму вирішила справу і ці рішення суперечать одне одному.

Трибунал з конфліктів складається з восьми членів і двох заступників. По 3 члени обирають з числа своїх радників Касаційний суд і Державна рада. Ці шість, у свою чергу, обирають із того самого кола осіб ще 2 членів і 2 заступників. Головою трибуналу є Міністр юстиції, але його головування номінальне і обмежено в основному засіданнями, на яких обирається новий склад Трибуналу, що оновлюється кожних 3 роки. Фактично Трибуналом керує обраний ними самими віце-голова.

- **Висока палата правосуддя**. Її створення передбачено Конституцією Франції. Це, за своєю сутністю, не судовий, а парламентський орган, що повинен діяти у випадках притягнення до юридичної відповідальності Президента Франції.
- **Палата правосуддя Республіки**. Заснована у 1993 р. Для розгляду справ щодо кримінальної відповідальності членів Уряду за посадові злочини. До складу Палати входять 15 суддів: 12 парламентарів і 3 судді Касаційного суду, один з яких головує у Палаті. Звертатися до Палати може будь-яка особа, яка вважає, що її права порушені членами Уряду. Звернення направляється до комісії за скаргами, до якої входять 3 судді Касаційного суду і 2 члени Державної ради. Комісія проводить розслідування і за наявності підстав порушує судову процедуру чи передає скаргу Генеральному прокурору при Касаційному суді для подання справи на розгляд до Палати. Рішення Палати правосуддя Республіки може бути оскаржено до Касаційного суду.

Рекомендовані нормативно-правові акти та спеціальна література

1. Нормативно-правові акти

1. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — Ст. 56.

2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.

3. Європейська хартія про закон про статус суддів від 10 липня 1998 р. // Бойко В. Право людини на правосуддя (Судове право України) : навч. посіб. / В. Бойко, В. Євдокимов, О. Юлдашев. — К. : Варта ; МАУП, 2003. — С. 243—246.

4. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

5. Інструкція про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання) : наказ Державної судової адміністрації України від 20 вересня 2012 р. № 108 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N1082012/.

6. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. (з наступними змінами) // Офіційний вісник України. — 2005. — № 32. — Ст. 1918.

7. Кодекс суддівської етики : затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2013. — № 3 (151). — С. 27—29.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — № 51. — Ст. 1122.

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 26. — Ст. 216.

10. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2013. — № 9—10, № 11—12, № 13. — Ст. 88.

12. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

14. Основні принципи незалежності судових органів : схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К. : Сфера, 2002. — С. 35—38.

15. Питання мережі господарських судів України : Указ Президента України від 12 серпня 2010 р. // Урядовий кур'єр. — 2010. — № 151.

16. Питання мережі місцевих загальних і апеляційних судів : Указ Президента України від 20 травня 2011 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 39. — Ст. 1595.

17. Положення про автоматизовану систему документообігу суду : рішення Ради суддів України від 26 листопада 2010 р. № 30 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://court.gov.ua/969076/polozhenniapasds/.

18. Положення про апарат Верховного Суду України : рішення зборів суддів Верховного Суду України від 21 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/9D25DBFA53030DFFC2257B0B00379DAB.

19. Положення про апарат Вищого адміністративного суду України : рішення зборів суддів Вищого адміністративного суду України від 27 грудня 2010 р. № 18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/ua/judges_meeting.html?_m=publications&_t=rec&id=1676.

20. Правила поведінки працівника суду : рішення Ради суддів України від 6 лютого 2009 р. № 33 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://rszs.court.gov.ua/rszs/.

21. Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України : Указ Президента України від 1 жовтня 2002 р. (з наступними змінами) // Офіційний вісник України. — 2002. — № 40. — Ст. 1856.

22. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2010 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 51. — Ст. 2009.

23. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 р. // Офіційний вісник України. — 2014. — № 31. — С. 57. — Ст. 841.

24. Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : Указ Президента України від 12 серпня 2010 р. // Урядовий кур'єр. — 2010. — № 151.

25. Про Вищу раду юстиції : Закон України від 15 січня 1998 р. (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.

26. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 50.

27. Про деякі питання, що виникають у судовій практиці при прийнятті до провадження адміністративних судів та розгляді ними адміністративних позовів до судів і суддів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/073257863E8DBC16C2 257 5DE004E9681?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=0732578 63E8DBC16C22575DE004E9681&Count=500&.

28. Про деякі питання, що виникають у судовій практиці щодо позовів до органів суддівського самоврядування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 19 грудня 2008 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 1.

29. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 грудня 2005 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 3. — Ст. 1197.

30. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квітня 2011 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 44. — Ст. 1764.

31. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. (з наступними змінами) // Офіційний вісник України. — 2006. — № 22. — Ст. 1623.

32. Про затвердження Типового положення про апарат місцевого, апеляційного судів : наказ Державної судової адміністрації України від 28 вересня 2012 р. № 115 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N1152012/.

33. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. (з наступними змінами) // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

34. Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні : рішення VIII (позачергового) з'їзду судів України від 7 грудня 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 12.

35. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 19. — Ст. 1376.

36. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 30. — Ст. 426.

37. Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні : Указ Президента України від 9 червня 2006 р. // Офіційний вісник України. —2006. — № 24. — Ст. 1764.

38. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011—2015 роки : Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 83. — Ст. 3020.

39. Про незалежність судової влади : постанова Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 6.

40. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 1. — Ст. 1.

41. Про принципи й правила, що регулюють професійну поведінку суддів, зокрема етичні норми, несумісну з посадою поведінку та неупередженість : висновок № 3 Консультативної Ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи // Міжнародні стандарти незалежності суддів : збірка документів. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — 184 с.

42. Про правила етичної поведінки : Закон України від 17 травня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 45. — Ст. 1739.

43. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. // Офіційний вісник України. — 2008. — № 27. — Ст. 838.

44. Про судовий збір : Закон України від 8 липня 2011 р. // Офіційний вісник України. — 2011. — № 59. — Ст. 2349.

45. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. // Офіційний вісник України. — 2010. — № 55/1. — Ст. 1900.

46. Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі : Указ Президента України від 16 листопада 2004 р. (з наступними змінами) // Урядовий кур'єр. — 2004. — 24 листопада. — № 224.

47. Про утворення та склад судових палат Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : рішення зборів суддів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 26 жовтня 2010 р. № 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/rishennja_zboriv_suddiv/rishennja_vid_26_zhovtnja_2010_roku_%E2%84%96_2_pro_utvorennja_ta_sklad_sudovih_palat_vicshogo_specializovan.html.

48. Регламент Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 8 червня 2011 р. № 1802/зп-11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.vkksu.gov.ua/ua/about/reglament-vkks-ukraini/.

49. Регламент Конституційного Суду України : рішення Конституційного Суду України від 5 березня 1997 р. (з наступними змінами) // Офіційний вісник України. — 1997. — № 20. — Ст. 87.

50. Регламент Пленуму Верховного Суду України : затверджений постановою Пленуму Верховного Суду України 9 квітня 2012 р. № 5 [Елек-

тронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-12.

51. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: «Незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a38.

52. Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Незалежність, дієвість та роль суддів» від 13 жовтня 1994 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_323.

53. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2009. — № 6.

54. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Пріма-Сервіс» ЛТД щодо офіційного тлумачення положення пункту 7 частини третьої статті 129 Конституції України та за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини шостої статті 12, частини першої статті 41 Кодексу адміністративного судочинства України, частини другої статті 197 Цивільного процесуального кодексу України, а також частини восьмої статті 81^{1} Господарського процесуального кодексу України (справа про фіксування судового процесу технічними засобами) від 8 грудня 2011 року // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 1.

55. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 3.

56. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111^{13} Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 3.

57. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 241.

58. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) від 16 травня 2007 р. // Офіційний вісник України. — 2007. — № 48. — Ст. 1992.

59. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду) від 10 січня 2008 р. // Офіційний вісник України. — 2008. — № 28. — Ст. 903.

60. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) від 22 квітня 2008 р. // Офіційний вісник України. — 2008. — № 33. — Ст. 1102.

61. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11 березня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 3.

62. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) постанови Верховної Ради України «Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад» від 25 березня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 3.

63. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України від 1 квітня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 3.

64. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» від 9 вересня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 5.

65. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Вищу раду юстиції» від 11 березня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 2.

66. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини четвертої статті 26, частини третьої статті 31, частини другої статті 39 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України) від 5 квітня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 3.

67. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 16 червня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6.

68. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду юстиції» (справа про повноваження державних органів у сфері судоустрою) від 21 червня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6.

69. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 12 липня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6.

70. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6.

71. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13 грудня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 1.

72. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного

тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2012. — № 2.

73. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого господарського суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 130 Конституції України (справа про фінансове забезпечення діяльності судів) від 11 березня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 3.

74. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) від 12 липня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6.

75. Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013—2015 роки : рішення Ради суддів України від 21 грудня 2012 р. № 83 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://court.gov.ua/userfiles/83stratplan.pdf.

76. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. (з наступними змінами) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 16. — Ст. 1088.

2. Спеціальна література (загальна для всіх тем)

1. Адміністративна юстиція в Україні : навч. посіб. / Г. О. Пономаренко, А. Т. Комзюк, Р. С. Мельник, В. М. Бевзенко. — К. : Прецедент, 2009. — 198 с.

2. Амджалін Л. Судова система та суди в Україні в оцінках громадськості (комплексне соціологічне дослідження) / Л. Амджалін, О. Гончарук, О. Кравченко. — К. : Прецедент, 2005. — 234 с.

3. Брынцев В. Д. Судебная власть (правосудие): пути реформирования в Украине / В. Д. Брынцев. — Х. : Ксилон, 1998. — 182 с.

4. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія / Р. О. Куйбіда. — К. : Атіка, 2004. — 288 с.

5. Макбрайд Джеремі. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Джеремі Макбрайд. — К. : К.І.С., 2010. — 576 с.

6. Молдован В. В. Судоустрій. Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН : навч. посіб. / В. В. Молдован, А. В. Молдован. — К. : Центр учбової літератури, 2013. — 364 с.

7. Молдован В. В. Судоустрій України : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. В. Молдован, С. М. Мельник ; МОН України. — 2-ге вид., перероб. та допов. — К. : Алерта, 2010. — 360 с.

8. Організація судових та правоохоронних органів : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна і Н. В. Сібільової. — 2-ге вид., перероб. і допов. — Х. : Одіссей, 2011. — 376 с.

9. Погорецький М. А. Судова влада у системі гілок влади в Україні / І. С. Гриценко, М. А. Погорецький // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». — 2012. — № 1000. — С. 264—269.

10. Полянский Н. Н. Проблемы судебного права / Н. Н. Полянский, М. С. Строгович, В. М. Савицкий, А. А. Мельников. — М. : Наука, 1983. — 223 с.

11. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / В. Я. Тацій (гол. редкол. вид.) ; Академія правових наук України. — Х. : Право, 2008. — Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення. — 574 с.

12. Романюк Я. Ми повинні законодавство у сфері правосуддя привести у відповідність до європейських стандартів / Я. Романюк // Юридичний вісник України. — 2013. — № 46. — С. 6—7.

13. Стефанюк В. Судова система України та судова реформа / В. Стефанюк. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 176 с.

14. Судебные системы европейских стран : справочник / пер. с фр. Д. И. Васильева и с англ. О. Ю. Коякова. — М. : Междунар. отношения, 2002. — 336 с.

15. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, І. І. Котюк, А. П. Гель [та ін.] ; за заг. ред. П. Д. Біленчука. — К. : Атіка, 2011. — 328 с.

16. Судові та правоохоронні органи України : посібник / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін, К. В. Колосова. — 2-ге вид., перероб. та допов. — К. : Вид. Паливода А. В., 2010. — 223 с.

17. Судові, правоохоронні і правозахисні органи України : навч. посіб. / за ред. Я. Кондратьєва. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 312 с.

18. Судоустрій України : підручник / С. В. Ківалов, Ю. Є. Полянський, М. В. Косюта, В. В. Долежан ; за ред. С. В. Ківалова. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 384 с.

19. Футей Б. Становлення правової держави в Україні : 1991—2005 / Б. Футей. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 352 с.

21-14-936

20. Шишкін В. Судова влада / В. Шишкін // Демократичні зошити. — К. : Право, 1997. — Вип. 6. — С. 5—6.

21. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : у 2 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 1. — 320 с.

22. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : у 2 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 2. — 336 с.

23. Яновська О. Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія / О. Г. Яновська — К. : Прецедент, 2011. — 303 с.

3. Спеціальна література (додаткова до окремих тем)

До розділу 1

1. Алакпаров К. А. История развития судоустройства и судопроизводства в 20—30-х годах XX века / К. А. Алакпаров, С. К. Алакпаров // Юридические науки. — 2009. — № 5. — С. 7—9.

2. Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. — К. : ІКЦ «Леста», 2005. — 116 с.

3. Долежан В. Удосконалення Конституції України як передумова судової реформи / В. Долежан // Право України. — 2007. — № 11. — С. 30—34.

4. Ельчанинов Н. А. Законодательство Украинской ССР о судебном управлении за 50 лет (1917—1967) / Н. А. Ельчанинов. — О., 1958. — 70 с.

5. Копиленко О. Л. Держава і право України: 1917—1920 : навч. посіб. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. — К. : Либідь, 1997. — 208 с.

6. Куйбіда Р. Право на справедливий суд у контексті судової і правової реформ / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 11—12. — С. 248—254.

7. Куйбіда Р. О. Судова реформа та законодавство про правосуддя / Р. О. Куйбіда, О. А. Банчук, Т. В. Руда ; за заг. ред. Н. В. Александрової, І. Б. Коліушка // Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2007—2008 роки). — К. : Конус-Ю, 2009. — С. 452—541.

8. Лозинський М. Галичина в 1918—1920 рр. / М. Лозинський. — Відень : Український соціологічний інститут, 1922. — 228 с.

9. Міжнародні стандарти незалежності суддів : зб. документів. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — 184 с.

10. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.10 / Іван Володимирович Назаров ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2011. — 40 с.

11. Осадчая Л. И. Судебная система в период становлення советского государства (1917—1928 гг.) / Л. И. Осадчая // Вопросы гуманитарных наук. — 2005. — № 6. — С. 160—164.

12. Попелюшко В. О. Мала судова реформа та захист прав громадян : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. О. Попелюшко. — К. : Кондор, 2006. — 234 с.

13. Потапенко В. П. Запровадження і застосування в Україні Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. П. Потапенко, П. В. Пушкар // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 2. — С. 60—63.

14. Рабцевич О. Н. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование / О. Н. Рабцевич. — М. : Лекс-Книга, 2005. — 318 с.

15. Семенов В. М. Суд и правосудие в СССР : учебник / В. М. Семенов. — М. : Юрид. лит., 1976. — 375 с.

16. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. Сиза. — К., 2000. — 120 с.

17. Смыкалин А. Советская судебная система в послевоенные годы / А. Смыкалин // Российская юстиция. — 2002. — № 12. — С. 39—42.

18. Суди і судочинство в Україні: нормативно-правове регулювання / упоряд. О. М. Роїна. — К. : КНТ, 2007. — 444 с.

19. Суды и судоустройство / за ред. В. У. Астаменкова. — М. : ПРИОР, 1997. — 368 с.

20. Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германия / В. Хайде // Германский фонд международного правового сотрудничества. — Бонн, 1995. — 112 с.

21. Чехович В. А. Судова реформа в Лівобережній Україні 1760—1763 / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія. — 2003. — Т. 5. — С. 702—703.

22. Шишкін В. Організація судоустрою у світлі вимог ст. 6 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини / В. Шишкін // Право України. — 2000. — № 9. — С. 21—23.

23. Шукліна Н. Лідерство і стратегія: із досвіду судової реформи в Сінгапурі / Н. Шукліна, Р. Кирилюк // Слово Національної школи суддів України. — 2013. — № 2 (3). — С. 6—12.

24. Яновська О. Г. Діалектика розвитку змагального кримінального судочинства: історія та сучасність / О. Г. Яновська // Юридична Україна. — 2011. — № 1. — С. 118—124.

До розділу 2

1. Бадахов Н. Я. Державний механізм забезпечення ефективності діяльності судової системи в перехідному суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 / Н. Я. Бадахов ; Донец. держ. ун-т упр. — Д., 2013. — 20 с.

2. Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. — К. : ІКЦ «Леста»», 2005. — 116 с.

3. Баренбойм П. Д. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера / П. Д. Беренбойм. — М. : Белые альвы, 2003. — 176 с.

4. Бойков А. Д. Третья власть. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990—1996 гг.) / А. Д. Бойков. — М., 1997. — 382 с.

5. Воскобитова Л. А. Сущностные характеристики судебной власти / Л. А. Воскобитова. — Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2003. — 160 с.

6. Горлов А. Ф. Еволюція влади / А. Ф. Горлов, В. О. Королюк, С. І. Лавренюк, Ю. В. Шевчук. — К. : Київська правда, 2008. — 543 с.

7. Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія / В. В. Городовенко. — Х. : Право, 2012. — 447 с.

8. Гриценко І. Право на справедливий суд / І. Гриценко, М. Погорецький // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2012. — Вип. 91. — С. 4—7.

9. Жуган М. Принцип поділу влади: сучасні інтерпретації / М. Жуган, В. Марченко // Право України. — 2011. — № 2. — С. 193—200.

10. Захарова О. Проблеми реформування судочинства в Україні (нотатки з міжнародної наукової конференції) / О. Захарова // Право України. — 2010. — № 8. — С. 215—217.

11. Еволюція влади / А. Ф. Горлов [та ін.]. — 2-ге вид., допов. — К. : Київська правда, 2008. — 543 с.

12. Истина... и только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе / отв. ред. Ю. И. Стецовский. — М. : Юрид. лит., 1990. — 432 с.

13. Іванищук А. Адміністративно-правове регулювання діяльності судової гілки влади: теорія і практика / А. Іванищук. — К. : [б. в.], 2014. — 356 с.

14. Ігонін Р. Поняття судової влади / Р. Ігонін // Юридична Україна. — 2011. — № 2. — С. 18—22.

15. Ківалов С. «Президентський» законопроект про судоустрій і статус суддів: чи прийметься європейський паросток на українському грунті / С. Ківалов // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 11—13.

16. Коліушко І. Довгоочікувана судова реформа чи приручення судової влади? / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 14—16.

17. Коліушко І. Правосуддя.net! Але народ має право на правосуддя [Електронний ресурс] / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Дзеркало тижня. — 2008. — № 38.— Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/LAW/pravosuddyanet_ale_narod_mae_pravo_na_pravosuddya.html.

18. Коліушко І. Судова реформа: бути чи не бути? / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Голос України. — 2009. — № 45 (45). — С. 5—6.

19. Коліушко І. Судова влада у фокусі конституційної реформи / І. Коліушко, Р. Куйбіда, Т. Руда // Юридичний вісник України. — 2009. — № 33—34. — С. 8—9.

20. Колоколов Н. А. О праве, суде и правосудии: (избранное) / Н. А. Колоколов. — М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2006. — 687 с.

21. Колоколов Н. А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе / Н. А. Колоколов. — М. : Юристъ, 2005. — 560 с.

22. Кривенко В. Демократизація судової системи України: проблеми і перспективи : автореф. дис. нас здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. Кривенко ; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2006. — 19 с.

23. Куйбіда Р. Організація і розвиток сучасної судової системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Р. Куйбіда ; Академія адвокатури України. — К., 2006. — 21 с.

24. Лебедев В. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития / В. Лебедев. — СПб. : Лань, 2001. — 484 с.

25. Лейгон С. С. Роль незалежної судової влади / С. С. Лейгон. — К. : [б. в.], Б. р. — 15 с.

26. Маляренко В. Актуальні проблеми становлення судової влади в Україні / В. Маляренко // Право України. — 1996. — № 1. — С. 31—36.

27. Мельник М. Правосуддя.net? / М. Мельник, М. Хавронюк // Дзеркало тижня. — 2008. — № 32. — С. 8—9.

28. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. — К. : Істина, 2010. — 488 с.

29. Мірошниченко С. С. Судова влада в Україні: проблеми протидії злочинним посягненням на правосуддя : монографія / С. С. Мірошниченко ; Нац. акад. прокуратури України. — К. : Десна, 2013. — 663 с.

30. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. Избранные произведения / Ш.-Л. Монтескье. — М. : Госполитиздат, 1955. — С. 159—733.

31. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — 384 с.

32. Москвич Л. М. Міжнародні стандарти ефективності судової системи та їх значення під час проведення судових реформ в Україні / Л. М. Москвич // Вісник Академії адвокатури України. — 2009. — № 2. — С. 151—157.

33. Назаров І. В. Принципи побудови судової системи : монографія / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2009. — 144 с.

34. Онищук М. Удосконалення правосуддя: засади реформування / М. О. Онищук // Юридичний вісник України. — 2007. — № 14.

35. Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : Одіссей, 2007. — 527 с.

36. Погорецький М. А. Судова влада у системі гілок влади в Україні / І. С. Гриценко, М. А. Погорецький // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». — 2012. — № 1000. — С. 264—269.

37. Погорецький М. А. Судова влада в Україні: до визначення поняття / І. С. Гриценко, М. А. Погорецький // Право і суспільство. — 2012. — № 2. — С. 23—27.

38. Погорецький М. Право на справедливий суд / І. Гриценко, М. Погорецький // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2012. — № 91. — С. 4—7.

39. Право на справедливый суд в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (статья 6): Interights. Руководство для юристов. — London : Lancaster House, 2008. — 105 p.

40. Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) : монографія / С. В. Прилуцький. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. — 317 с.

41. Притика Д. Сучасний стан та шляхи реформування системи правосуддя в України / Д. Притика // Право України. — 2008. — № 8. — С. 4—8.

42. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Олександр Борисович Прокопенко ; Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2011. — 283 с.

43. Рємєскова Ю. О. Судова влада в системі поділу влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Юлія Олексіївна Рємєскова ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2013. — 20 с.

44. Савицкий В. М. Организация судебной власти / В. М. Савицкий // Становление судебной власти в обновляющейся России. — М., 1997. — 320 с.

45. Сібільова Н. Обговорення проблем реформування судових і правоохоронних органів України / Н. Сібільова // Право України. — 2010. — № 8. — С. 207—214.

46. Смородинський В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Смородинський ; Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2001. — 187 с.

47. Стецовский Ю. И. Судебная власть : учеб. пособ. / Ю. И. Стецовский. — 2-е изд. — М. : Дело, 2000. — 400 с.

48. Суховій М. М. Правовий статус інституту судової влади у контексті судово-правової реформи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Микола Миколайович Суховій ; Приват. вищ. навч. закл. «Львівський університет бізнесу та права». — Л., 2012. — 20 с.

49. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. — 2010. — № 1. — С. 358—363.

50. Фесенко В. І. Інституційно-правові засади судової системи Європейського Союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / В. І. Фесенко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2012. — 16 с.

51. Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. — М. : Академический Проект ; Культура, 2005. — 1056 с.

52. Хливнюк А. М. Щодо поняття судова влада / А. М. Хливнюк // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 4 (104). — С. 45—48.

53. Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальних и буржуазних государствах / М. А. Чельцов-Бебутов. — М. : Юрид. лит., 1957. — 840 с.

54. Шевцов В. С. Право и судебная власть в Российской Федерации / В. С. Шевцов. — М. : Профобразование, 2003. — 368 с.

55. Шишкін В. Третя влада: концепція є. Чи буде реформа? : [проект «Концепції вдосконалення судового устрою для забезпечення справедливості судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів», розроблений Нац. комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права : Коментар експертів] / В. Шишкін, П. Пилипчук // Дзеркало тижня. — 2006. — 22—28. — С. 7.

56. Штефан Ґасс. Деякі спостереження щодо незалежності суду як вона презентована у міжнародних документах та досвіді / Ґасс Штефан // Вісник Центру суддівських студій. — 2007. — № 10. — С. 25—32.

57. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 2003. — № 3 (44). — С. 85—97.

До розділу 3

1. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики : настільна книга судді / за заг. ред. О. М. Пасенюка. — К. : Істина, 2007. — 608 с.

2. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України / авт.-упоряд. : І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда. — К. : Факт, 2003. — 535 с.

3. Адміністративне судочинство України : підручник / за заг. ред. О. М. Пасенюка. — К. : Юрінком Інтер, 2009. — 672 с.

4. Адміністративне судочинство : підручник. — 2-ге вид., перероб. і допов. / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. — К. : Істина, 2011. — 304 с.

5. Бутирський А. А. До проблемних питань визначення підвідомчості справ адміністративним судам / А. А. Бутирський // Держава і право. — 2009. — Вип. 45. — С. 253—258.

6. Головатий С. Верховенство права або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. — 2010. — № 4. — С. 206—219.

7. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. / С. П. Головатий. — К. : Фенікс, 2006. — 1747 с.

8. Городовенко В. В. Принципи судової влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.10 / Віктор Валентинович Городовенко ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2012. — 40 с.

9. Гребенюк І. І. Проблема відшкодування шкоди, завданої перевищенням розумного строку розгляду справ у судах загальної юрисдикції у контексті статей 6 та 13 Конвенції про захист прав і основних свобод людини [Електронний ресурс] / І. І. Гребенюк, О. В. Соловйов. — Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/?do=dr&did=4306&sid=comments.

10. Євграфова Є. Доступність правосуддя: можливості судової реформи / Є. Євграфова // Право України. — 2012. — № 8. — С. 279—287.

11. Колеснікова І. С. Гарантії доступності правосуддя в адміністративних судах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / І. С. Колеснікова ; Нац. авіац. ун-т. — К., 2013. — 20 с.

12. Куйбіда Р. Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України / Р. Куйбіда // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2005. — № 9. — С. 82—91.

13. Кухнюк Д. В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Д. В. Кухнюк ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2008. — 17 с.

14. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні / В. Лемак // Право України. — 2010. — № 3. — С. 44—51.

15. Лунін С. Поняття принципу змагальності у судовому процесі / С. Лунін // Право України. — 2010. — № 3. — С. 126—132.

16. Лунін С. В. Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. В. Лунін ; Акад. адвокатури України. — К., 2011. — 19 с.

17. Лужанський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. В. Лужанський ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2013. — 20 с.

18. Маляренко В. Про державну мову та перекладача у кримінальному процесі / В. Маляренко // Голос України. — 2006. — № 175. — С. 12—13.

19. Маляренко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства / В. Т. Маляренко. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 320 с.

20. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судейское право / М. Н. Марченко. — М. : ТК Велби ; Проспект, 2007. — 512 с.

21. Мирза Л. С. Доступ к правосудию: уголовно-процессуальные аспекты : дис. ... канд. юрид. наук. / Л. С. Мирза. — М., 2004. — 220 с.

22. Мірінович У. А. Принципи (засади) організації судової влади, що закріплені в спеціальному законодавстві України про судоустрій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Уляна Анатоліївна Мірінович ; Львівський університет бізнесу і права. — Л., 2012. — 20 с.

23. Мусієвський В. Є. Судова практика у національній правовій системі в контексті судово-правової реформи в Україні : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Володимир Євгенович Мусієвський ; Львівський університет бізнесу та права. — Л., 2013. — 20 с.

24. Назаров І. Міжнародний досвід щодо уніфікації принципів побудови судової системи / І. Назаров // Право України. — 2010. — № 7. — С. 169—175.

25. Ніколенко Л. М. Взаємозв'язок принципів змагальності, диспозитивності та процесуальної рівності учасників в господарському судочинстві / Л. М. Ніколенко // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 10. — С. 51—54.

26. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія / О. М. Овчаренко. — Х.: Право, 2008. — 304 с.

27. Погорецький М. А. Доступ до правосуддя у практиці Європейського суду з прав людини / М. А. Погорецький // Організація роботи та адміністрування в господарських судах України : матер. наук.-практ. конф. (23—34 квітня). — Х., 2013. — С. 123—129.

28. Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України / авт.-упоряд. : О. А. Банчук, М. С. Демкова. — К. : Факт, 2004. — 336 с.

29. Рижков Г. Роль принципу офіційності в адміністративному процесуальному праві за європейським досвідом / Г. Рижков // Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України. — К. : Факт, 2003. — С. 516—519.

30. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні / М. Савчин // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 11—120.

31. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія / Н. Ю. Сакара. — Х. : Право, 2010. — 256 с.

32. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією / В. В. Сердюк. — К. : Прецедент, 2005. — 191 с.

33. Смокович М. Адміністративна та конституційна юрисдикції: проблеми розмежування / М. Смокович // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 14—16.

34. Стрижак А. Верховенство права і конституційне судочинство в Україні / А. Стрижак // Право України. — 2010. — № 3. — С. 62—71.

35. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенка. — К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 208 с.

36. Тертишник М. Верховенство права і закону / М. Тертишник // Право України. — 2010. — № 6. — С. 87—92.

37. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. — К. : Реферат, 2007. — 640 с.

38. Шибіко В. П. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя як принцип кримінального процесу України / В. П. Шибіко // Ерліхівський збірник. — 2005. — Вип. 4—5. — С. 187—189.

39. Шишкін В. Конституційні принципи судової процедури в механізмі захисту прав людини / В. Шишкін // Права людини в Україні : щорічник 1997. — К. : Українська правнича фундація, 1999. — С. 13—18.

40. Юревич І. В. Принцип єдності судової влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Ірина Валеріївна Юревич ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2012. — 20 с.

41. Ялова О. Деякі аспекти застосування державної мови у судочинстві України / О. Ялова // Право України. — 2010. — № 3. — С. 266—271.

42. Яновська О. Г. Теоретичне розуміння змагальності в кримінальному процесі / О. Г. Яновська // Юридична Україна. — 2010. — № 12. — С. 121—127.

До розділу 4

1. Вільгушинський М. Й. Суди загальної юрисдикції у системі взаємовідносин із суб'єктами владних повноважень та громадськістю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.10, 12.00.07 / М. Й. Вільгушинський ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». — О., 2013. — 32 с.

2. Закропивний О. В. Територіальність як принцип побудови системи судів загальної юрисдикції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. Й. Вільгушинський ; Акад. адвокатури України. — К., 2013. — 20 с.

3. Куйбіда Р. О. До питання про самостійність господарської юрисдикції / Р. О. Куйбіда // Право України. — 2005. — № 10. — С. 118—120.

4. Куйбіда Р. О. Межі адміністративної юрисдикції: спірні питання / Р. О. Куйбіда // Юридичний вісник України. — 2007. — № 25 (624) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=682.

5. Куйбіда Р. О. Проблеми розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій / Р. О. Куйбіда // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. — О. : Юрид. літ., 2003. — Вип. 19. — С. 193—196.

6. Куйбіда Р. О. Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України / Р. О. Куйбіда // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2005. — № 9. — С. 82—91.

7. Назаров І. Міжнародний досвід щодо уніфікації принципів побудови судової системи / І. Назаров // Право України. — 2010. — № 7. — С. 169—175.

8. Смокович М. Адміністративна та конституційна юрисдикції: проблеми розмежування / М. Смокович // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 14—16.

9. Смокович М. І. Визначення юрисдикції адміністративних судів та розмежування судових юрисдикцій : монографія / М. І. Смокович. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — 301 с.

10. Штелик С. П. Організаційно-правові аспекти інстанційної побудови системи судів загальної юрисдикції України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Світлана Павлівна Штелик ; Акад. адвокатури України. — К., 2012. — 19 с.

До розділу 5

1. Білоусенко В. Суд присяжних: яким йому бути? / В. Білоусенко, П. Пилипчук // Вісник Верховного Суду України. — 1998. — № 2. — С. 14—19.

2. Бринцев В. Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя / В. Бринцев // Право України. — 2004. — № 5. — С. 28—32.

3. Виноградова Д. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України : автореф. дис. на здоюбуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Людмила Євгенівна Виноградова ; Одес. нац. юрид. академія. — О., 2004. — 16 с.

4. Войтюк І. А. Застосування в Україні європейських стандартів при підготовці професійних суддів / І. А. Войтюк // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 2. — С. 32—38.

5. Галайденко Т. В. Гарантії незалежності суддів та їх реалізація в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Тетяна Василівна Галайденко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». — О., 2013. — 20 с.

6. Гринюк В. О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Володимир Олексійович Гринюк ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2004. — 20 с.

7. Дідиченко М. А. Правове регулювання соціального забезпечення суддів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. А. Дідиченко ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2014. — 16 с.

8. Захарова О. С. Теоретичні та практичні питання щодо дисциплінарної відповідальності суддів / О. С. Захарова // Вісник Академії адвокатури України. — 2009. — № 1. — С. 21—25.

9. Іваницький С. О. Формування складу народних засідателів у судовій системі України : монографія / С. О. Іваницький. — Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. — 224 с.

10. Кампо В. М. Мирові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження / В. М. Кампо. — К. : Ін-т громадян. суспільства ; ТОВ «ІКЦ Леста». — 2007. — 40 с.

11. Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замисел и проблемы становлення / Л. М. Карнозова. — М. : NOTA BENE, 2000. — 368 с.

12. Квасневська Н. Д. Кримінальна відповідальність судді за неправосуддя в Україні : монографія / Н. Д. Квасневська. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 189 с.

13. Кохан В. П. Дисциплінарна відповідальність суддів у трудовому праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Вероніка Павлівна Кохан ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2011. — 20 с.

14. Куйбіда Р. Добір суддів: вибори чи призначення / Р. Куйбіда // Юридичний вісник України. — 2006. — № 30 (578). — С. 5—12.

15. Лощихін О. Необхідність внесення змін на законодавчому рівні щодо процедури призначення суддів безстроково і на адміністративні посади та їх звільнення / О. Лощихін // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 30—32.

16. Маляренко А. В. Підстави юридичної відповідальності суддів загальної юрисдикції України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / А. В. Маляренко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». — О., 2013. — 20 с.

17. Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних / В. Маляренко // Право України. — 2000. — № 3. — С. 3—12.

18. Марцинкевич А. М. Удосконалення добору кадрів на суддівські посади — один із шляхів реформування судової системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Анатолій Миколайович Марцинкевич ; Львів. ун-т бізнесу та права. — Л., 2012. — 20 с.

19. Москвич Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. — Х. : ФІНН, 2009. — 488 с.

20. Незалежність суддів: міжнародні стандарти та національна практика : навч.-практ. посіб. / Л. А. Луць, М. Д. Савенко, В. В. Городовенко [та ін.] ; Центр суддів. студій, Всеукр. незалеж. суддів. асоціація. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — 128 с.

21. Нестерчук Л. П. Етичні основи в діяльності суддів України / Л. П. Нестерчук // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — Вип. 47. — С. 212—216.

22. Подкопаєв С. В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації / С. В. Подкопаєв. — 2-ге. вид., випр. і допов. — Х. : ВД «ІНЖЕК», 2005. — 216 с.

23. Прилуцький С. В. Формування корпусу професійних суддів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступекня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. В. Прилуцький ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2003. — 20 с.

24. Прокопенко О. Б. Організаційно-правові гарантії забезпечення неупередженості суддів / О. Б. Прокопенко // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 5 (205). — С. 2—6.

25. Рассмотрение дел судом присяжных : науч.-практ. пособ. / отв. ред. В. М. Лебедев. — М. : Юрид. лит., 1998. — 288 с.

26. Русанова І. О. Проблеми організації суду присяжних в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 /

І. О. Русанова ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2003. — 20 с.

27. Русанова І. О. Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку / І. О. Русанова ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х. : ВД «ІНЖЕК», 2005. — 183 с.

28. Статус суддів : навч.-практ. посіб. / за ред. проф. І. Є. Марочкіна. — Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. — 584 с.

29. Хавронюк М. І. Чи потрібні Україні мирові суди? / М. І. Хавронюк, С. Ф. Мироненко // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 5. — С. 35—41.

30. Чебан В. І. Конституційно-правовий статус суддів в Україні та державах Східної Європи (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Вікторія Іванівна Чебан ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2012. — 20 с.

31. Шишкін В. Формування суду присяжних (досвід Іспанії) / В. Шишкін // Право України. — 2002. — № 2. — С. 139—143.

32. Шукліна Н. Професійний розвиток судді: виклики сьогодення / Н. Шукліна // Слово національної школи суддів України. — 2013. — № 3 (4). — С. 34—39.

33. Шульгач Н. М. Принципи правосуддя, що забезпечують правовий статус судді в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : Вікторія12.00.10 / Наталія Миколаївна Шульгач ; Львівський ун-т бізнесу та права. — Л., 2012. — 20 с.

34. Яновська О. Г. Суд присяжних в контексті судово-правової реформи в Україні / О. Г. Яновська // Правове регулювання економіки : зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2005. — Вип. 5. — С. 97—107.

До розділу 6

1. Актуальні проблеми професійної підготовки суддів, прокурорів та працівників правоохоронних органів : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 23 квітня 2009 р. / Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України ; відп. ред. Г. П. Середа. — К. : [б. в.], 2009. — 80 с.

2. Методика відбору кандидатів, які рекомендуються на посаду судді. — Кваліфікаційні тести для перевірки їх професійних знань / А. О. Селіванов [та ін.] ; ред. А. О. Селіванов ; Вища рада юстиції. — К. : Ін Юре, 2000. — 23 с.

3. Програма анонімного тестування (іспиту) кандидатів на посаду судді на виявлення рівня загальних теоретичних знань у галузі права : навч.-метод. посіб. ; Вища кваліфікац. коміс. суддів України. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 32 с.

4. Тупицький О. М. Державний механізм підвищення якості професійної підготовки суддів : автореф. дис. на здорбуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / О. М. Тупицький ; Донец. держ. ун-т упр. — Донецьк, 2008. — 20 с.

До розділу 7

1. Вища рада юстиції — 15 років діяльності / ред. : В. М. Колесниченко [та ін.] ; Вища рада юстиції. — К. : Логос Україна, 2013. — 199 с.

2. Квасневська Н. Д. Кримінальна відповідальність судді за неправосуддя в Україні : монографія / Н. Д. Квасневська. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 189 с.

3. Куйбіда Р. Проблеми юридичної відповідальності суддів / Р. Куйбіда // Адвокат. — 2005. — № 8. — С. 11—14.

4. Шевченко А. В. Дисциплінарна відповідальність суддів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / А. В. Шевченко ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2013. — 20 с.

До розділу 8

1. Білова О. В. Проблеми суддівського самоврядування в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / О. В. Білова ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2008. — 19 с.

2. Коротун О. М. Організація і функції суддівського самоврядування за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / О. М. Коротун ; Академія адвокатури України. — К., 2009. — 20 с.

3. Кривенко В. В. Суддівське самоврядування як елемент управління судовою системою України / В. В. Кривенко // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 4. — С. 2—6.

4. Штогун С. Суддівське самоврядування як конституційна гарантія незалежності та недоторканності суддів / С. Штогун // Право України. — 2004. — № 6. — С. 18—20.

До розділу 9

1. Балаклицький І. Забезпечення адміністративних судів приміщеннями: проблеми залишаються / І. Балаклицький // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 2—3.

2. Бринцев В. Д. Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: нормативна база, проблеми та шлях їх вирішення / В. Д. Бринцев. — К. : Юстініан, 2003. — 394 с.

3. Добровольська Н. В. Організаційні засади програмного правового забезпечення у сфері судового управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Н. В. Добровольська ; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». — К., 2011. — 19 с.

4. Забезпечення незалежності судової влади у сфері фінансування судів України: законодавство та практика / за ред. В. В. Онопенка. — К., 2004. — 48 с.

5. Єльцов В. О. Правове регулювання інформаційного забезпечення діяльності судів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.

наук : спец. 12.00.07 / В. О. Єльцов ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ інформатики і права. — К., 2013. — 20 с.

6. Ігонін Р. В. Концептуальні проблеми забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції: адміністративно-правовий вимір : монографія / Р. В. Ігонін ; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. — Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2012. — 388 с.

7. Кирилюк Р. І. Державна судова адміністрація України як суб'єкт забезпечення діяльності судів : монографія / Р. І. Кирилюк ; за ред. А. О. Селіванова. — К. : Логос, 2012. — 191 с.

8. Кухар В. І. Креативне судочинство: концептуально-методологічні засади формування та розвитку професійної компетентності суддів та працівників апарату суду (із досвіду Харківського апеляційного господарського суду) / В. І. Кухар, В. П. Бондаренко. — Х. : Фактор, 2010. — 334 с.

9. Комунікації судової влади : наук.-практ. посіб. / М. М. Логунова [та ін.] ; Нац. школа суддів України. — К. : АДЕФ-Україна, 2011. — 275 с.

10. Ніколайчук М. Є. Адміністративно-правове забезпечення доступу до публічної інформації у судових органах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / М. Є. Ніколайчук ; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. — К., 2013. —20 с.

11. Стрижак А. А. Судове управління в Україні: теоретичні основи і правове регулювання / А. А. Стрижак. — Ужгород : Патент, 2004. — 119 с.

12. Чаку Є. В. Оптимізація організації та функціонування адміністративних судів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Євген Васильович Чаку ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. — Д., 2012. — 20 с.

До розділу 10

1. Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Олександр Олегович Малишев ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2012. — 20 с.

2. Мозолевська О. М. Правові засади інформаційних відносин у системі місцевих загальних судів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О. М. Мозолевська ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ інформатики і права. — К., 2013. — 20 с.

3. Панталієнко П. В. Адміністративно-правовий статус голови місцевого суду України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Петро Васильович Панталієнко ; Кабінет Міністрів України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. — К., 2012. — 18 с.

4. Чернушенко А. В. Судовий контроль за діяльністю районих (міських) судів України (організаційно-правові аспекти) : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. В. Чернушенко ; Одес. ун-т ім. І. І. Мечникова. — О., 1995. — 18 с.

5. Штогун С. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. Штогун ; Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2004. — 20 с.

До розділу 11

1. Бородін М. Теоретичні та практичні аспекти застосування інституту апеляції у цивільному процесі України / М. Бородін // Право України. — 2008. — № 8. — С. 87—91.

2. Ємельянова І. І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти / І. І. Ємельянова // Право України. — 2004. — № 2. — С. 18—22.

3. Коваль В. М. Апеляційні суди в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. М. Коваль ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». — О., 2004. — 19 с.

4. Костюченко О. Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України / О. Ю. Костюченко. — К. : Видав. поліграф. центр «Київський університет», 2006. — 182 с.

5. Курило О. М. Проблеми організації роботи апеляційного суду області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Олександр Миколайович Курило ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2012. — 20 с.

6. Стахурський М. Ф. Апеляційне провадження у господарському судочинстві / М. Ф. Стахурський // Судова апеляція. — 2006. — № 1 (2). — С. 80—96.

7. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження судових рішень у цивільному процесі на українських землях / Є. А. Чернушенко // Судова апеляція. — 2005. — № 1. — С. 84—98.

8. Шевчук П. І. До питання створення стадії апеляційних судів у судовій системі України / П. І. Шевчук // Адвокат. — 1998. — № 2. — С. 5—11.

9. Шибіко В. П. Апеляційні суди / В. П. Шибіко // Юридична енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія, 1998. — Т. 1. — С. 129.

10. Шишкін В. Оскарження і перегляд судових рішень в Україні / В. Шишкін, Р. Куйбіда. — К. : Факт, 2003. — 128 с.

До розділу 12

1. Бринцев О. В. Розмежування компетенції адміністративних господарських судів: проблеми та перспективи / О. В. Бринцев. — Х. : Право, 2007. — 64 с.

2. Бурак О. В. Організаційно-правові засади діяльності спеціалізованих судів в контексті європейських стандартів : автореф. дис. на здобут-

тя наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Оксана Вікторівна Бурак ; Акад. адвокатури України. — К., 2010. — 18 с.

3. Бурак О. В. Організація системи спеціалізованих судів України в контексті конституційних принципів / О. В. Бурак // Вісник Академії адвокатури України. — 2009. — № 3. — С. 84—91.

4. Винокурова І. М. Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Ірина Миколаївна Винокурова ; Нац. акад. прокуратури України. — К., 2011. — 19 с.

5. Закурін М. К. Адміністративно-правове регулювання діяльності господарських судів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / М. К. Закурін ; Запорізький нац. ун-т, М-во освіти і науки, молоді та спорту України. — Запоріжжя, 2012. — 20 с.

6. Осетинський А. Порівняльно-правовий аналіз функцій касаційної інстанції в судових системах країн романо-германської системи права та перспективи розвитку касації в господарському судочинстві України / А. Осетинський // Право України. — 2004. — № 5. — С. 23—28.

7. Осетинський А. Й. Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / А. Й. Осетинський ; Академія адвокатури України. — К., 2005. — 20 с.

8. Притика Д. М. Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення / Д. М. Притика. — К. : Ін Юре, 2003. — 328 с.

9. Притика Ю. Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді / Д. М. Притика. — К. : Ін Юре, 2006. — 636 с.

10. Рекун В. А. Третейські суди в Україні: організаційно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10 / Віктор Анатолійович Рекун ; Одеська нац. юридична академія — О., 2010. — 20 с.

11. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією / В. В. Сердюк. — К. : Прецедент, 2005. — 191 с.

12. Фесенко Л. І. Правовий статус вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у системі судового устрою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Леонід Іванович Фесенко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». — О., 2011. — 20 с.

До розділу 13

1. Барбара В. Законодавче «викручування рук» Верховному Суду України / В. Барбара // Вісник Державної судової адміністрації України. — 2010. — № 2 (15). — С. 20—22.

2. Верховний Суд України: витоки, становлення, персоналії / ред. : В. Т. Маляренко [та ін.]. — К. : Істина, 2005. — 207 с.

3. Верховний Суд України: історія і сьогодення, портрети й події / заг. ред. В. Ф. Бойко. — К. : Ін Юре, 2001. — 320 с.

4. Забезпечення єдності судової практики — основне завдання вищих судових органів держави : матер. міжнар. наук.-практ. конф. 19 квітня 2012 р., м. Київ ; Верховний Суд України, Нац. шк. суддів України, Центр суд. студій. — К. : АДЕФ, 2012. — 224 с.

5. Погорецький М. Місце та повноваження Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції / М. А. Погорецький, О. Ю. Костюченко // Право України.— 2012. — № 12. — С. 35—41.

6. Романюк Я. Роль Верховного Суду України в забезпеченні принципу правової визначеності / Я. Романюк // Слово Національної школи суддів України. — 2013. — № 3 (4). — С. 6—13.

7. Сердюк В. В. Верховний Суд України в системі розподілу функцій влади : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Істина, 2007. — 229 с.

8. Сердюк В. В. Верховний Суд України: витоки, сучасність, перспективи : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Істина, 2008. — 304 с.

До розділу 14

1. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя : монографія / М. М. Гультай ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. — Х. : Право, 2013. — 422 с.

2. Євграфова Є. Акти Конституційного Суду в системі національного законодавства / Є. Євграфова // Право України. — 2001. — № 11. — С. 17—19.

3. Кравченко О. О. Захист прав і свобод людини та громадянина Конституційним Судом України: доктринальні, прикладні та компаративні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О. О. Кравченко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2011. — 16 с.

4. Козюбра М. Конституційний Суд в системі органів державної влади / М. Козюбра // Державно-правова реформа в Україні : матер. наук.-практ. конф. — К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. — С. 21—23.

5. Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш [та ін.] ; за ред. Ю. Г. Барабаша та А. О. Селіванова ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х. : Право, 2012. — 166 с.

6. Савчин М. Конституційний Суд України у механізмі гарантування прав і свобод людини / М. Савчин // Право України. — 1992. — № 10. — С. 35—38.

7. Селиванов А. Конституційне правосуддя і конституційна юрисдикція в Україні (доктринальне визначення) / А. Селиванов // Право України. — 2010. — № 6. — С. 23—44.

8. Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. — Х. : Акад. прав. наук України, 2006. — 400 с.

9. Скомороха В. Конституційний Суд України: досвід і проблеми / В. Скомороха // Право України. — 1999. — № 9. — С. 8—13.

10. Соловйов О. Реалізація і тлумачення Європейської конвенції з прав людини в Україні: до питання про можливості Конституційного Суду України / О. Соловйов // Право України. — 2010. — № 6. — С. 167—173.

11. Стрижак А. Конституційний Суд України як інститут забезпечення та захисту конституційної законності / А. Стрижак // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 1. — С. 102—110.

12. Тесленко М. Правова природа актів Конституційного Суду України / М. Тесленко // Право України. — 2002. — № 2. — С. 6—9.

13. Тесленко М. Про місце Конституційного Суду в системі вищих органів державної влади / М. Тесленко // Право України. — 1999. — № 10. — С. 3—5.

14. Тимченко І. А. Механізм конституційної юрисдикції в Україні: становлення і розвиток / І. А. Тимченко // Право України. — 2010. — № 6. — С. 12—25.

15. Ткачук А. П. Конституційний Суд у механізмі захисту основних прав і свобод людини: модельний підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Антон Павлович Ткачук ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2012. — 20 с.

16. Тодика Ю. М. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правому механізмі забезпечення основних прав громадян / Ю. М. Тодика, О. В. Марцеляк. — Х. : Лібра, 1998. — 107 с.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Гринюк Володимир Олексійович — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Задоєнко Олексій Володимирович — кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Захарова Олена Семенівна — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Кіреєва Наталія Олександрівна — кандидат юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Костюченко Олена Юріївна — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Крижанівський Віктор В'ячеславович — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Куйбіда Роман Олексійович — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Кучинська Оксана Петрівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Малюга Віктор Іванович — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Молдаван Валеріан Васильович — кандидат юридичних наук, професор;

Плахотнік Олег Віталійович — кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Погорецький Микола Анатолійович — доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Романюк Ярослав Михайлович — кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України, Голова Верховного Суду України;

Сергєєва Діана Борисівна — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сиза Наталія Петрівна — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Шибіко Василь Петрович — кандидат юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Шукліна Наталія Георгієвна — кандидат юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, проректор з науково-дослідної роботи Національної школи суддів України;

Яновська Олександра Григорівна — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.